

: સંગ્રામ :

પરાધીન પ્રજના હૈયામાં જ્યારે
સ્વાધીનતાના અભિલાષ જાગે છે. ત્યારે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાર્યાલય વિભાગ]

પ્રત્યક્ષમાક ૨૪૮૩૭ કિમ્બ ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ સંગ્રામ

વર્ગીક ૨૧૧ : ૨

પરમ, સુવર્ણ અને કુવર્ણના પુસ્તકો
બની રહ્યા છે.

એવા એક સંગ્રામની આ કથા છે.

સુભટ્ર અંથાવલિ :

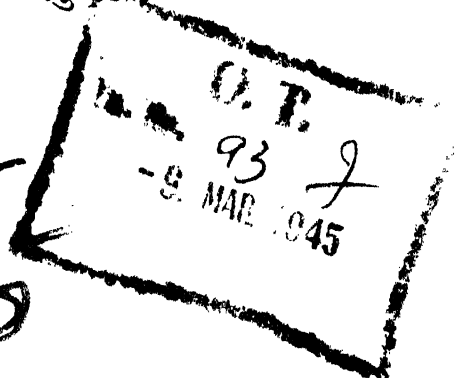
: પુસ્તક ત્રીજું

સં ગ્રા મ

: લેખક :

‘યદુનંદન’

I
1945

સુભટ્ર પ્રકાશન મંદિર

૨૨૩૬, બાઉઆની પોળ : રાયપુર

.. .. અમદાવાદ

પ્રકાશક : સીતારામ જે. શર્મા

સુભદ્રા પ્રકાશન મંદિર

૨૨૩૬ : બાઉઆની પોળ રાયપુર : અમદાવાદ

ગોપીચંદ્ર વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
૨૪૬૩૭

કિંમત : અંદા ૩૫૦

આવૃત્તિ પહેલી

∴

∴

વિ. સં. ૨૦૦૦

—: વાર્ષિક લવાજમ :—

: સ્વદેશમાં :

: વિદેશમાં :

રૂ. ૬-૦-૦

રૂ. ૮-૦-૦

સુદ્રક :

કેશવ હ. શેઠ

ખડાયતા મુદ્રણકલા મંદિર

આદીઆ : અમદાવાદ

સંચાલક તરફથી

ભીષણ સંગ્રામ : ભીષણ મોંઘવારી અને પ્રકાશનનું પ્રથમ સાહસ; તેમ છતાં આજે ગુજરાતભરમાંથી પ્રસિદ્ધ થતી બીજી કોઈ પણ ગ્રંથમાળાઓ કરતાં ‘સુભદ્ર ગ્રંથાવલિ’ યોગ્ય દામે વિશેષ વાચન આપે છે, (અપવાદ માત્ર એક સસ્તા સાહિત્યનો છે) એ મારે માટે તો સંતોષ અને ગૌરવની વાત છે.

વૃથે મોંઘા દામે પણ જોઈતા કાગળો અમદાવાદમાં લગભગ અપ્રાપ્ય બની ગયા, ત્યારે જે મળે તે કાગળોનો જથ્થો ગ્રંથાવલિ માટે ભરી દેવાની અનિવાર્ય જરૂર ઊભી થઈ; એટલે આગલાં પ્રકાશનો કરતાં જરા ઝાંખો કાગળ આ વખતે ન છૂટકે વાપરવો પડ્યો છે : જો કે તેથી દમગાની બાબતમાં સંસ્થાને જરાયે લાભ થયો નથી. વર્તમાન અસાધારણ પરિસ્થિતિ જોઈ ગ્રાહક મિત્રો એ નિભાવી લેશે.

અપના હાથમાં મૂકાવું ત્રીજું પ્રકાશન, પ્રત્યેક નવજુવાનનો જ નહિ પણ પ્રત્યેક ગુજરાતીનો ધરધરનો અન્ન છણતું હોઈ સહુને પસંદ પડશે જ.

દેહુ પ્રકાશન દિવાળીના દિવસોમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

અમદાવાદ

નિર્જલા એકાદશી

વિ. સં. ૨૦૦૦

સંચાલક

સુભદ્ર પ્રકાશન મંદિર

:: અનુક્રમ ::

૧ આંતરવિગ્રહ	૯
૨ ગ્રાન્થીનવાના ખંડેર	૧૮
૩ ઘરનો મારચો	૨૮
૪ ઘરની આગ	૩૯
૫ યુવાનોનાં મનોમંથન	૫૪
૬ મનોમુંઝવણ	૬૨
૭ શેરીનો સંગ્રામ	૭૦
૮ શિરીયની દ્વિધામનોદશા	૮૯
૯ પ્રયાણ	૯૩
૧૦ પિનાકાન	૧૦૧
૧૧ મણગાંઠ	૧૧૯
૧૨ સિદ્ધાંતની સમરભૂમિ	૧૩૦
૧૩ નવો ધણકો	૧૪૫
૧૪ પ્રકુલ હાસ્ય	૧૫૨
૧૫ 'આવતી કાલ'	૧૬૯
૧૬ સાધુરામનો પત્ર	૧૮૦
૧૭ અશ્રુમિલન	૧૮૮
૧૮ આવતી કાલનો વિજય	૧૯૫

સંગ્રામ

૧ : આંતરવિગ્રહ

[૧]

પોતાને ત્યાં આવેલા મિત્ર મહેમાન રશ્મિને રટશને લેવા ગયેલો શિરીષ પોળને નાકે ગાડીમાંથી ઉતર્યો ત્યારે એની પોળના ચોકડામાં આંતરવિગ્રહ સળગી ઉઠ્યો હતો.

ત્યાં ખેંચાખેંચ, તાણાતાણ, ખૂમાખૂમ, ગાળાગાળ, મારામાર, એ બધાનું એવું વિચિત્ર ખૂમરાણ મચ્યું હતું કે, નાનકડું રમખાણ નમચું હોય તેવું લાગતું હતું.

એ રમખાણમાં પીટ અને યુવાન સ્ત્રી પુરૂષો પ્રલક્ષ કે પરલક્ષ, સક્રિય કે અક્રિય ભાગ લઈ રહ્યાં હતાં. કિશોર કિશોરીઓ એ તોફાનમાં ક્યાંક પોતાને ઇજા ન થાય તેટલી સાવધાનીથી જરા દૂર દૂર નાનાં મોટાં ટોળાં બનીને, આ લડાઈ જોવાની મજા માણતાં હતાં. જુવાન વહુઓ મેડીની અધખોલી બારીઓ પાછળ ઊભી ઊભી ભવિષ્યમાં પોતાને ય આવા જંગમાં ભાગ લેવા પડશે એવા વિચારથી કે અમસ્તી કુતૂહલતાથી એ રમખાણ નિહાળી રહી હતી. વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષો અગાસીએ કે ઓટલે બેઠાં બેઠાં એ નાટક જોઈ રહ્યાં હતાં. ભૂતકાળમાં તેમણે પણ આવા જંગો જોયા હતા, તેનાં આછાં અધૂરાં સ્મરણો તે વખતે એમના સ્મૃતિપટ પર તરી આવતાં હતાં. નાનકડાં

આજકા મોટાં માણસોની આ મુખમાં રસ લેવા કરતાં રમતમાં રોકાવું એ સારું, એવી સ્પષ્ટ સમજણ વિના પણ એ લડાઇ જોવાને બદલે રમતમાં મશગૂલ બની ગયાં હતાં.

ચોકડામાં હમેશાં પડાય નાંખી રહેતાં ઝેરીનાં ધાતો, માનવી-ઓના પોતાની જમિ પરના આક્રમણને જોઈ ત્યાંથી વ્યવસ્થાપૂર્વક પીછેહઠ કરી, કોઈ કોઈ ધરના ઝોટપા પર કે નાની ગલીઓમાં બસાઈ ગયાં હતાં !

એ ચોકડામાં ઘેર ઘેરથી નીકળેલા ગંદા પાણીના રેલાઓએ ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રામણ દોર્યાં હતાં. તેમાં ધૂળ જળવાથી છીચડ બની ગયો હતો, અને રમખાણની મરતીમાં ઘુમનારાના પગ અને કપડાં તેથી ખરસાઈ ગયાં હતાં.

શિરીષ રશ્મિ સાથે ચોકડામાં આવ્યો, ત્યાં એક પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીને જમીન પર પટકાને લાતો મારી રહ્યો હતો, પેલી માર ખાતી સ્ત્રીનાં કપડાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં હતાં. તે ખૂમખરાડા મારી રહી હતી.

જેમ જેમ લોકો તેના ધરને વારવા જતા હતા, તેમ તેમ તે વધુ ઉશ્કેરાતો હતો, અને મુખમાંથી યદ્વાતદ્વા બોલતો હતો.

પોતાની પોળને આવો દેખાવ જોઈ શિરિષે ઝંઝોચથી કહ્યું:

‘રશ્મિ, જોઈ આપણા સમાજની દશા ? પેલો માણસ એની સ્ત્રીને આ બધાંના દેખતાં ઘેરની માફક ઝૂડતાં સરમાતો નથી, એ સ્ત્રીનું મોં ને માથું જ નહિ પણ શરીરનો ફટલો બધા ભાગ અત્યારે લોકો જોઈ શકે છે ! એ પતિપત્ની આમ તો મોટાં માણસોના દેખતાં કદી બોલતાં નથી અને એ બાઈ પોળમાં હમેશાં ઘૂંઘટે એવીને જ કહે છે !’

‘બુદ્ધિપૂર્વકની અને બુદ્ધિ વિનાની રીતો અને રિવાજો વચ્ચે બહુ અંતર છે.’ રશ્મિએ કહ્યું.

શિરીષને ત્યાં વધુ વખત ઊભા રહેવું ફીક ન લાગ્યું. તે સીધો પોતાના મકાન તરફ જવા વળ્યો.

મકાન સુધીના માર્ગમાં પાણીના ડેલા, કચરા અને ગમે ત્યાં પેશાબ કરવા બેસવાની દેવવાળાં માણસોએ કરી મૂઢલી ગંદકી સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું ન હતું!

‘આ આપણા ગુજરાતની પોળો! રક્ષિત, આ સ્થિતિ શું શરમાવા જેવી નથી? પોળોને રસ્તો તે સામુદાયિક માલિકીનો, એટલે તેને સ્વચ્છ રાખવાને બદલે ગંદકી મૂકવા બેઠેએ, એતું જ આપણા લોકો માને છે! સામુદાયિક માલિકીની વસ્તુનો આટલો જ ઉપયોગ કરતાં આપણે શોખ્યા છીએ...’

[૧]

‘જેવો લાઇ આ સવાડા?’ વચ્ચે સામા મળલા પોળાના એક આંધડ ઉમરના માણસે શિરીષને કહ્યું.

‘શું છે આ બહુ, કાકા?’

‘અરે લાઇ વાતમાં કંઈ માત્ર નથી.’ કાકા જરા લંહકાવાને બોલ્યા. ‘આ પેલી બામતીનો છોકરો અને સમુનો વિડેલો બે રમતા હશે; રમતાં રમતાં બે છોકરાં જરા ઝડી પડ્યા; છોકરાં છે, એ તો રમેએ ખરાં, લડેએ ખરાં અને વળી પાછાં એકતાં એકઃ એમાં મોટા માણસોએ તે વળી લડવાડ શી વહેરવી? બાપુ! આપણી તે કાંઈ પોળ છે! પ્રભુ તોબાહ! કાકાએ તે વખતે બે હાથ ભેગા કરી કપાળે અડાડ્યા.

શિરીષને એ વાતમાં કંઈ રસ નહોતો. પલ્લુ ગળનન કાકા જેવા ઉમ્મર લાયક માણસની શરમતી ખાતર, તે જરા ઊભો રહ્યો, ત્યાં તો અજનન કાકાએ પુરાણ જ ચલાવ્યું!

‘વિહલાએ જૂમ પાડી એટલે સમુદી એકદમ ધરમાંથી નીકળી ગાળો દેવા લાગી. તે સાંભળી ગોમતી પણ ધરમાંથી નીકળી. પછી તો પૂછવું જ શું? પેલાં છોકરાં તો પાછાં રમવા લાગ્યાં, પણ આ બે બાયડીઓએ તો રમઝટ માંડી અને મફતની ભવાઈ જેવા આપણી પોળમાં તો બધાં નવરાં છે, એટલે ટોળું થયું એકઠું. પછી તો બે પક્ષ બંધાઈ ગયા. એવામાં ગોમતીનો વર બગ્ગરમાંથી આવતો હશે, તેણે સમુને ગાળ લાંડી. ભાઈ, મર્દ માણસ તે બૈરાની વાતમાં માયું મારતા હશે? પણ આજકાલ તો પુરૂષોનેય કંઈ શરમ નથી અને વળી તેમાંય આ તો આપણી પોળ, ઈશ્વરે આ પોળના માણસોને તો નવરાસની વેળાએ ઘડ્યા હશે!’

‘હોય કાકા’, કહીને આટલી કથા સાંભળીને કંટાળેલા શિરીષે છૂટવાનો માર્ગ શોધ્યો.

પણ ગળનન કાકા તેને એમ છાંડે તેવા નહોતા. હોઠ પર બે આંગળીઓ મૂકી વચ્ચેથી તમાકુવાળા યૂંકની રસ્તામાં જ પિચકારી છોડતાં એમણે પોતાનું પોળપુરાણ આગળ ચલાવ્યું :

‘ભાઈ જમાનોજ વિચિત્ર આવ્યો. અમારા વખતમાંયે લડાઈ ટંટા થતા. માણસ હોય ત્યાં બોલાચાલી તો થાય, પણ આજના માણસો તો પ્રભુ તોબાહ્ !

‘હશે ત્યારે...’

‘હશે શું? આતે શે સાંખી શકાય? પણ કોઈને જાણે કશી પડી જ નથી. બધાં જ પારકા ભવાડા જેવા શરૂં છે! પછી તો સમુને જોર આવ્યું. તેણે ગોમતીના વરને મા બેન સમાણી ગાળો લાંડવા માંડી અને ગોમતીએ તેને બેવડી ગાળો દેવાની શરૂઆત કરી. એટલે ગોમતીનો વર ગોમતી ઉપર જ તૂટી પડ્યો. આપણી તે આ કંઈ પોળ છે? એટલાં બધાં માણસો છે પણ કોઈ તેને છોડાવતું નથી.

ગોમતી રસ્તા વચ્ચે જેમ તેમ પડી છે. ભાષ, એ જોઈને તો મનેય શરમ આવી, એટલે હું તો ત્યાંથી ઘેર ચાલ્યો ગયો, હજી આ રમ-ખાણુ શમ્યું નથી ! આ તે કંઈ પોળ છે...

‘કાકા, એ તો એમજ ચાલવાનું.’ કહીને કંટાળેલો શિરીષ રક્ષિત સાથે પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો.

[૩]

‘આ આપણું સંઘમાનસ !’ શિરીષે જતાં જતાં કહ્યું. ‘આ ગમનન કાકા ડાહ્યા ડમરા જેવા દેખાય છે, પણ જ્યારે એ જગે ચઢે છે, ત્યારે તો મામલો આના કરતાં પણ વધુ વિફરે છે. આવી મોટી હડાપણુની વાતો કરે છે, ને બીજાને શિરે દોષનો ટોપલો ઢોળે છે; પણ પોતે અત્યાર સુધી આ લડાઈ પતાવવા માટે કશુંજ કયું નથી ! ખરેખર આપણું લોકમાનસ વિચિત્ર છે. એમાં ભારેભાર દંભ ભર્યો છે.’

‘માનવગતની ત્રુટીઓ દરેક સ્થળે હોય છે જ.’ રક્ષિતએ કહ્યું : ‘તને પેલી ટોલરટોયની બાળકોની વાતની તો ખબર છે ને ? એ વાર્તા ખરેખર આજની ઘટનાને સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે. એટલે જ સંઘમાનસ ગુજરાતની પોળમાં દેખાય છે, તેજ સંઘમાનસ બીજા દેશોની શેરીઓમાં પણ હોય છે.’

વાત કરતા કરતા ખંતે મિત્રો ઘરના દરવાજામાં દાખલ થયા, ત્યાં શિરીષનાં ઘરડાં માણ સામાં મળ્યાં.

‘આબ્યા ભાઈ ?’

‘હા માણ, મગ્ગમાં છોને ?’ કહીને રક્ષિતએ માણને નમસ્કાર કર્યા.

દૂરથી એક બાઈને અંદરના ખંડમાં ચાલી જતાં જોઈ તેણે શિરીષને પૂછ્યું : ‘શિરીષ એ કાણ ?’

‘નથી ઓળખતો ?’

‘ના.’

‘પૂર્ણિમા’

‘પૂર્ણિમાબહેન ?’

‘હા.’

‘ત્યારે એ આમ છૂપાઈ કેમ ગયા ?’

‘આ તો બાપનું ગામ છે, સમજ્યો ? આ મુંબઈ નથી.’

‘ગામ છે એટલે શું થઈ ગયું ?’

‘ગામ છે એટલે દંભ કરવો, રૂઢિને માનતા ન હો, છતાં રૂઢિને માનવાનો આડંબર કરવો, ગામ છે માટે બેવડું જીવન જીવવું !’ શિરીષે હસતાં હસતાં કહ્યું.

અંદરના ખંડમાંથી શિકારીની દૃષ્ટિ ચુકાવી હરિણી લપાતી હોય તેમ, લપાતી છૂપાતી પૂર્ણિમા દાદર પાસેના ખંડમાં આવી, અને ઉપર જવાની તૈયારી કરતા રશ્મિને કહ્યું :

‘કેમ રશ્મિલાઈ મજામાંને ?’

‘હા. તમે કેમ છો પૂર્ણિમાબહેન !’

‘મજામાં.’

‘મજામાં છો ? ખરેખર તમને આ જીવનમાં મજા પડે છે ?’

‘મજા ન પડતી હોય તો પણ પડે છે તેમ માનવું પડે.’ પૂર્ણિમાએ સ્મિત કરતાં કરતાં કહ્યું.

શિરીષે ત્યારે તમને તો ‘કદમાં’ નાખ્યાં લાગે છે !’ રશ્મિએ પણ હસીને કહ્યું.

‘એ કેદ પોતાને હાથે જ ઊભી કરેલી છે. હું તો એનો કદો વિરોધી છું.’ શિરીષે પોતાનો બચાવ કર્યો.

‘એમાં કેદ જેવું શું છે?’ પૂર્ણિમાએ આત્મસંતોષ સાથે જવાબ આપ્યો.

દાદર ચઢતાં ચઢતાં રશ્મિએ કહ્યું: ‘સાચે જ હિંદની સ્ત્રી સંતોષ અને સંયમની જીવંત મૂર્તિ છે.’

[૪]

‘રશ્મિ, તું જેને સ્ત્રીઓનો સંયમ અને સંતોષ કહે છે, તેને હું ગુલામીમાનસ કહું છું.’ ઉપર જતાં જતાં શિરીષે કહ્યું.

‘હું તેને નવા-જૂનાનો સંધિકાળ કહું.’

‘તે તો મન મનાવવાનાં ફાંફાં! બાકી મને તો આ સંધિકાળ ગૂંચળાવી નાખે છે. ઘરમાં, સમાજમાં, ગામમાં અને દેશમાં આપણે અત્યારે જેવડાં જીવન જીવી રહ્યા છીએ.’

‘કેમકે આપણે પરાધીન છીએ.’

‘એમાં એકલી પરાધીનતાનો જ દોષ નથી. ખરી રીતે તો પરાધીન રહેવાનો આપણો સ્વભાવ જ થઈ પડ્યો છે.’

અન્ને મિત્રો કપડાં ઉતારી હીંચકે બેઠા. ઘણું વખતે મળવાથી એક ઉઘાસમાં હતા. હજી પોળનો આંતરવિગ્રહ શમ્યો ન હતો. તેનો શોરબકાર શિરીષના દીવાનખાના સુધી સંભળાતો હતો.

“નાની વાતની આવી લડાઈ! આ તે કેવી મૂર્ખાઈ!” શિરીષ બબડ્યો.

‘જગતનો ક્રમ જ એવો છે. જે ફિલસૂફાની ભાષામાં કહીએ તો જગતમાં ડહાપણ કરતાં મૂર્ખતાનું પ્રમાણ વધુ છે. અને તેને આપણે કદી દૂર કરી શકીએ તેમ નથી.’

‘એ તો બધી અધ્યાત્મવાદીઓની મિથ્યા વાતો! અત્યારે મૂડીવાદ આમજનતાનું જીવનસત્વ શોધી રહ્યો છે, તેમ પ્રાચીન કાળે અધ્યાત્મવાદ દેશના વતનીઓનું જીવનસત્વ શોધી રહ્યો હતો. આપણા પ્રાચીન દેશની દશા એવી જ રહી છે.’

‘તેને માટે તને શરમ આવે છે?’

‘જરાયે નહિ. મારે દેશ મને પ્રાણથી પણ વધુ પ્રિય છે, એની ખાતર એક નહિ પણ એકેસો જીવનનાં અલિદાન આપવાં પડે તો પણ હું તેને ઝોળાં ગાળું.’

‘ત્યારે?’

‘તેથી મારે આપણા દોષોની અને ત્રુટીઓની પ્રશંસા કરવી?’ પ્રાચીન સંસ્કૃતિને નામે આપણા સંસ્કારસ્વામીઓએ સંઘમાનસને પ્રત્યાધાતી વલણ આપ્યું છે, તેથી જાતે જ સમાજ વિકાસના માર્ગમાં આડખીલી બનીને ઊભો રહે છે.’

‘એ સંઘમાનસનેય સતત પ્રયાસથી બદલી શકાય.’

‘જો આપણે મનનાં ગુલામ બનવાનું છોડીએ તો.’

‘નવમતવાદીઓની તેમાં તો કસોટી છે.’

‘અત્યારે આપણા સમાજ ડૂબતા વદાણુ જેવો છે. આપણને અનેક વરસોથી ઢગલેઢગલા બોધ અપાય છે, પણ તે બધો બોધ કેવળ બાહ્યાચાર પૂરતો જ. તેને જીવનમાં ઉતારવાનો ઉપદેશ કોઈએ આપ્યો જ નથી. પરિણામે સ્વસ્થતાને ધાર્મિક વિધિ તરીકે ગણનારા આપણા લોકોની પોળો ગંદવાડનાં પ્રદર્શનો સમી બની રહી છે. જે સ્થિતિ આપણી પોળોની, મંદિરોની, પાંજરાપોળોની છે તે જ સ્થિતિ આપણા જીવનની થઈ ગઈ છે, રામાયણ, ગીતા. ઉપનિષદ વગેરેના પાઠ કરનારા હિંદમાં અનેક છે, પણ તેને જીવનમાં ઉતારનારા કેટલા?’

‘માટે જ, હિંદની નવરચના કરવાની જરૂર છે ને?’

‘એ નૂતન દિલની સામે જૂનવાણી હિંદનું રક્ષણ કરવાની વાતો હવે તો સનાતન ધર્મને નામે ચારે દિશાએથી થવા લાગી છે.’

‘તો પણ શું થઈ ગયું? એ તો નવા-જૂનાની કસોટી છે. જૂનવાણી સમાજ મુઠ્ઠાં જેવો હોય, તે કરતાં તો તે પોતાનું રક્ષણ સહુ બળ એકઠું કરી નવીન બળોની સામે મોરચા માંડે તે વધુ સારું. એ ખેંચતાણમાં જે બળવાન હશે તે ફાવશે.’

‘હાઈ ચાળીએ પિરસાઈ ગઈ છે. જમવા ચાલો.’ નીચેથી માણનો અવાજ સંભળાયો.

બન્ને મિત્રો નીચે ઉતર્યા.

દાદર ઉતરતાં ઉતરતાં શિરીષે કહ્યું : ‘દોસ્ત! દેશની અને સમાજની ચિંતા પણ બૂખે પેટે કરી શકાતી નથી.’

‘તેથી જ તે સારી ખોટી તમામ પટનાઓની જનની ગણાય છે.’ રશ્મિએ ખડખડાટ હસનાં કહ્યું.

૨ : પ્રાચીનતાનાં ખંડેર

[૧]

સાં જે શિરીષ રક્ષિતે લઈને ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે શિરીષના કેટલાક ગામ મિત્રો પણ સાથે હતા. ગામને એક છેડે પુરાણો કિલ્લો હતો: એમાં જૂના રાજમહેલોના અવશેષ ઊભા હતા. એ કિલ્લા પાસે જતાં જતાં શિરીષે કહ્યું: ‘રક્ષિ, આજે તો આ ગામ પ્રાચીનતાના ખંડેર સમું થઈ ગયું છે: એના પ્રાચીન રાજમહેલોનો મોટો ભાગ પૃથ્વીના પેટમાં નિદ્રા લઈ રહ્યો છે: તો પણ એની ધરતીના ફણેફણમાં ચઢતીપડતીનો ઇતિહાસ ધવંક છે. એક કવિમિત્રને હું આ ખંડેરે બતાવવા લાગ્યો, ત્યારે એમને કવિતા રફૂરી આવી હતી. એ કહે: ‘શિરીષ, અહીં તો ઉછળતા મહાસાગરની માફક, પૃથ્વીના પેટાળમાંથી ઊઠી ઊઠીને ઇતિહાસને મારી સામે ધસ્યો આવતો હું જોઈ છું.’

‘માનવીની માફક ગામોને પણ સમયના પલટા જેવા જ પડે છે.’ રક્ષિએ ગંભીર બનીને કહ્યું, ‘એમાંથી આપણે તો બોધપાઠ લઈ શકીએ.’

‘પરંતુ આપણું સંઘમાનસ એટલું જડ તેમજ અચેતન બની ગયું છે કે પડતીમાં પણ તેમને તો સંતોષ લાગે છે.’

‘આપણો દેશ અતિ પ્રાચીન હોવાથી આપણા સંઘમાનસને ય થાક લાગ્યો છે.’

‘અધ્યાત્મવાદને નામે આપણને હરેક સ્થિતિમાં સંતોષ માનવાનું જે શિક્ષણ અપાયું છે તેનું જ આ ફળ છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘ દરેક વસ્તુ તત્કાલિન સ્થિતિ સંબંધે પર આધાર રાખે છે. આપણા રૂઢિચુસ્ત લોકો ભૂતકાળ તરફ વધુ પડતો ભાર મૂકે છે; તેઓ ભવિષ્યને જ નહિ પણ વર્તમાનને સુદ્ધાં વીસારે મૂકવા માગે છે. તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે આપણા નવજુવાનો ભૂતકાળને છેડે જ કાળે રંગે રંગી દેવા તૈયાર થાય છે.’ રશ્મિએ કહ્યું.

‘ અગ્રેજી શિક્ષણે તેમાં ઉત્તેજન આપ્યું છે.’

‘ શિક્ષણ કરતાં તે શિક્ષણ આપનારાઓનો દોષ વધુ છે.’

‘ તદ્વારને બે પ્રશ્નઓને ઇતવા કરતાં સુદ્ધિના અગતી તેને જીતવામાં વિજેતાઓને વિશેષ લાભ મળે છે.’

‘ માટે જ શિક્ષિત યુવાનોએ પોતાના તલસાટમાં અધોરા બનીને ભૂતકાળને અન્યાય કર્યો ન હોય.’

‘ ભૂતકાળના પૂરતા અભ્યાસ વિના કેવળ સમકાલીન પ્રત્યાઘાતીઓના વિરોધ માટે ભૂતકાળને ઊતારી પાડવો એટલે જ વિજેતાઓના શુદ્ધામ બનવું.’

‘ ત્યારે શું ભૂતકાળની પૂજા માંડતી ? ’ એક તરવરીએ જુવાન પોકારી ઉઠ્યો.

‘ ના, ભૂતકાળનો અભ્યાસ કરવા. એ અભ્યાસ પછી જ તેના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપવાની હિંમત બતાવવી. ગિરાદરો ! ભૂતકાળ નિંદવા જેવી નહિ પણ અભ્યાસ કરી અનુભવ તારવવા જેવી વસ્તુ છે. પરદેશીઓનાં આક્રમણો આપણી સામે એક હજાર કે તેથી થોડાંક વધુ વરસોથી થયાં છે. આપણી ફાટફૂટથી કે આંતરકલહોએ ઉપજાવેલી નબળાઈથી આપણે પરાજય પર પરાજય સહન કરતા આવ્યા છીએ. છતાં આપણો ભૂતકાળ એક વખતે બળ્ય હતો. એમાંથી આજે પણ આપણે પ્રેરણા મેળવી શકીએ.’

‘ આપણું સંઘમાનસ વિકૃત બની ગયું છે એ કોને આજારી છે ? ’

‘સમય--સંબોગના પૂરેપૂરા અભ્યાસ અને વિચાર વિના તેમજ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની અવગણના કરીને જેમણે ભૂતકાળના ખોટા મમત્વને વશ બની ઈંક પલટાયલા યુગમાં એ આપણને જૂનવાણી માર્ગે દોરવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કર્યો, તેમણે જ આપણા સંઘમાનસને અવળે પંથે દોરવ્યો છે.’

‘ગમે તે વ્યાખ્યા કરો. છતાં આજે તો આપણો સમાજ કેવળ ભૂતકાળની જ ભૂતાવળોમાં ગૂંચાઈ ગયો છે, તે તો હકીકત છે!’ શિરીષે કહ્યું.

‘તેમાં વિવાદ જેવું કંઈ છે જ નહિ. એ ભૂતાવળોને જ્ઞાનની ન્યોતિથી ભારી હઠાવવી તે આપણું કામ છે. પણ તે કામ ગંભીર-તાથી કરવું જોઈએ.’ રશ્મિએ કહ્યું.

‘પરંતુ અત્યારે તો નવમતવાદ એટલે જ બધું ખોટું. એમ જૂનવાણીના પૂજકો કહી રહ્યા છે.’

‘તેમાં નવમતવાદના પ્રચારકોનોએ દોષ છે, એ ભૂલવું જોઈતું નથી. પશ્ચિમનું એટલું બધું જ સાદું અને પૂર્વનું એટલું બધું જ ખોટું એવા વાદનો વંટોળ ચડાવનારાઓએ જ પ્રત્યાઘાત નોતર્યો છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કસોટીએ ચડી છે, અને તેમાંનું પિત્તળ હવે તો પરખાઈ ગયું છે, એ સ્થિતિમાં આપણે તેના અધપૂજક બનવું જોઈતું નથી!’

‘તે જ રીતે આપણે પણ ભૂતકાળના અધપૂજક બનવું ન જોઈએ.’

‘બરાબર. આપણે નવહિંદના સર્જનમાં પૂર્વ-પશ્ચિમનાં સુતરવોનો સમન્વય કરી, બંનેના કુતરવોને દૂર કરવા જોઈએ.’

[૨]

ગદમાંના રાજમહેલો હાડમાંસ વિનાનાં હાડપિંજરો બની

ભૂતકાલીન આબાદીની ભૂતાવળો સમા ઝોભા હતા: તૂટ્યા, ફૂટ્યા અને બિહામણા.

‘આ અમારી પુરાતન રાજગદી. એક વાર અહીં સામાન્ય માનવીને માટે પગ મૂકવો ય મુશ્કેલ હતો.’ શિરીષે કહ્યું.

‘તે યુગનો રાજ આપખુદ ન હતો પણ પ્રજાના ટોળામાંનો એક હતો. લોકમતથી તે ડરતો રહેતો એટલે લોકો તેને માન આપતા.’

આ વખતે ગદની રાંગ પર ફરતાં તેઓ એક ખુરજ પર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પોતાના યુગના સ્મારક સમી એક જૂનવાણી તોપ હજી પડી હતી. તે જોઈને રશ્મિએ કહ્યું :

‘આથમી ગયેલા યુગના માનવીઓ કદાવર શરીરનાં, લડાયક કળાને સમજનાર અને બીડને વખતે શરાતન દાખવનારાં હતાં. તે વખતે અહીં જ આ તોપો બનતી અને તે વાપરવા માટે આપણે વિદેશીઓ તરફ આશ્રયની નજરે જોવું પડતું નહતું !’

‘છતાં તે યુગમાં રાજકારણમાં આમજનતાનો જરાય અવાજ ન હતો.’ વળી પેલો તરવરીઓ યુવક બોલી ઉઠ્યો.

‘આજે પણ સાચું લોકશાસન દુનિયાના કયા દેશમાં ચાલે છે ?’

‘એ વાત તો ખરી કે જનતારે આ તૂટી ગયેલા રાજમહેલમાંના રાજનું રાજ્ય હતું, ત્યારે જનતા વધારે સુખી હતી. દાસના જેટલા કરના ભારથી તે કચરાઈ મરતી નહોતી.’ ટોળીમાંથી એક જણ બોલી ઉઠ્યો.

‘આજે તો બધા બાહ્ય ભયકા નીચે ભયંકર પોલ ચાલે છે. અને આમવર્ગનો તો દુનિયાના દરેક ખંડમાં મરે જ છે.’ બીજાએ કહ્યું.

‘માટે જ સમાજવાદની જરૂર છે ને ?’ શિરીષે કહ્યું.

‘જે સમયે જેની જરૂર ઝોભી થાય છે, તે વખતે કોઈનો કોઈ નેતા નીકળી જ આવે છે. કંઝોમાંથી મુડાં બેઠાં થાય તેમ, તેના

પ્રજ્ઞા અને પ્રેરણાત્મક નેતૃત્વ નીચે આમ જનતા આવીને એકઠી થાય છે અને ગુમાવી દીધેલું જીવન તે રીતે ફરીથી મેળવી લે છે. કાર્ય કારણના સંબંધની પરંપરાને સમજનાર પ્રત્યેક માનવી જાણે છે કે, જે વખતે સમાજવાદને માટે અનુકૂળ ભૂમિકા ઉભી થશે, ત્યારે આપોઆપ તેનો પ્રચાર કરનાર યોગ્ય નેતા નીકળી જ આવવાનો.' રશિયને કહ્યું.

‘તમે ભારે આશાવાદી અને સમાધાનપ્રિય લાગો છો.’ મંડળમાંથી એક જણે કહ્યું.

‘સંજોગજળે મને એવો મનાયો કે, એક વખતે હું પણ બહુ જ ઉદ્ધામવાદી હતો. છતાં અનુભવ મને સમજાયું છે કે એકલો ઉદ્ધામવાદ આખરે બહુ ઉપયોગી નિવડતો નથી.’

‘પણ આજે તો સારાં દેશનું જીવન વિસંવાદી બની ગયું છે. એક હિંદ ખીજન હિંદને ભરખા રહ્યો છે, એ દશામાં એકલો આશાવાદ કે સમાધાનપ્રિયતા કેમ કામ આવે ?’

‘હું તમારા કહેવાનો અર્થ ન સમજ્યો.’

‘આજે જે ઘોડાંક શહેરો આપાદ દેખાય છે, તે ગામડાંના શોષણનું પરિણામ છે. એટલે એક હિંદ ખીજન હિંદને ભરખી રહ્યો છે એમ હું કહું છું. એથી પરિણામ એ આવ્યું છે કે, દેશમાં કંટલાંક માનવીઓ જીવંત દશા અનુભવે છે, ત્યારે ઘણા જ મોટા ભાગને જીવતાં મુઠ્ઠાંઓની દશા ભોગવવી પડે છે. આ સ્થિતિમાં દેશની પ્રગતિ થઈ જ શી રીતે શકે ?’

‘તેને ધરમૂળથી પહોંચાવી નાખવી જોઈએ.’

જે તોપ પાસે ઊભા ઊભા તેઓ આ બધી ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા, તેની સામે જ સ્થિતિજનમાં મૂર્ખ અસ્તાચળ પર જતો દેખાતો હતો.

તે જોઈને પેલો તરવરીઓ જીવાન બોલી ઊડ્યો: ‘જુઓ પેલો સૂર્ય પૂરેપૂરો અસ્તાચળે જશે, ત્યારે જ રાત્રિ ખીલશે. તેમ જૂનવાણી સમાજરચના અને જૂનવાણી હિંદ અસ્ત પામશે, તો જ તેમાંથી નવીન સમાજ અને નૂતન હિંદનો જન્મ થશે.’

તે સાંભળીને રક્ષિત ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેના પડલા સૂર્યાસ્તના આછા બનતા જતા પ્રકાશ અને ઊગતી સંધ્યાના સંક્રાંતિ-કાળમાં બિહામણા લાગવા માંડ્યા.

[૩]

રાજગઢનાં ખંડેરામાંથી એ ટોળું ગામ તરફ જવા નીકળ્યું. ત્યારે પોતાના અમુલ્ય રત્ન સમો સૂર્ય ખાવાઈ જવાથી ગગનમંડળે શોકથી સ્થામ વસ્ત્રો સજ્યાં હોય તેવી રજનીની સ્થામતા સૃષ્ટિ પર છવાતી હતી.

‘પ્રાચીન ખંડેરામાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે બનેલું ભૂતકાળ-માંથી કુદકા મારીને વર્તમાનમાં આવી પડ્યા હોઈએ તેવું લાગે છે.’ એક જીવાન બોલ્યો.

‘મને તો લાગે છે કે, આપણું વર્તમાનમાં જીવતા જ નથી. આપણું જીવન ભૂતકાળ તરફ દૃષ્ટિ રાખવામાં જ પસાર થાય છે. ભવિષ્યની આપણી કલ્પના મૃત્યુ પછીના મોક્ષની જ હોય છે.’ આપણે મૃત્યુના ઉપાસક બની ગયા છીએ, તેથી જ આપણે જીવતાં મુડદાં જેવો છીએ.’ શિરીષે કહ્યું.

રસ્તામાં પણ આમ વિચારો વેરાતા હતા. હંમેશના વફાદાર ચોકીદાર સમાં ઉભેલાં વૃક્ષો પરસ્પર છૂપી મસલત કરતાં હોય, તેમ પવનથી નમેલી તેમની ડાળીઓ પરસ્પરને ભેટી રહી હતી. તે વૃક્ષરાજિની પાછળ એક મંદિર હતું. ત્યાંથી સંધ્યા આરતીના સ્વરો સંભળાતા હતા.

‘રશ્મિ, આ મંદિર પ્રાચીન સ્થાપત્યનો નમૂનો છે. એમાં રહેતા સંન્યાસીને મળવા જેવું છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘ત્યારે આપણે તેમને પણ મળી લઈએ.’

રાત્રિ ધીરે ધીરે પવનની પાંખ પર ચઢીને જંગલ તરફ દોડી આવી અને પછી તો નવયોવનાની માફક તારાટપકીનો સાળુ સળ, લાલપ્રદેશમાં ચંદ્રનો ચાંદલો એઠીને ઝાલી રહી.

મંદિરની જગા જૂની અને વિશાળ હતી. એક તરફ મંદિર વચ્ચે મોટો ચોક અને સામે મોટી પડાળી; એ પડાળીમાં મોટી પાટ હતી. એ પાટ ઉપર ત્રિલોચન સ્વામી બેઠા હતા.

વયે તે યુવાનીના અને પીઠવયના સીમાડા પર ઊભા હતા, શરીર સુદૃઢ અને લાલ તેજસ્વી હતું. એ તેજસ્વિતા એમની બુદ્ધિમતાનો અને વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આપતી હતી.

પાટની સામે સાદડીઓ પાથરી રાખી હતી ત્યાં બધું મંડળ જઈને બેઠું.

‘કેમ શિરીષકાન્ત, તમે તો ઘણે દિવસે દેખાયા ?’ સ્વામીએ હસતે વદને પૂછ્યું.

‘આ મારા મિત્ર રજનીકાન્ત આવ્યા છે તેમને અમારું ગામ ખતાવવાને નીકળ્યા હતા...’

‘તેમાં મનેય એક ખતાવવા જેવી વસ્તુ માનીને એમને અહીં લઈ આવ્યા ?’ સ્વામી એમ કહેતા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

‘સારું થયું. બાકી તો લાઇ આજકાલના જુવાનિયા સાધુ-સંન્યાસીઓને કે ધર્મને માનતા નથી.’ સ્વામીએ સસ્મિત વદને કહ્યું. ‘પણ તેમાં એમનો યે વાંક નથી. વાંક અમારો જ છે.’

‘એ વાંક દૂર કરી શકાય તે માટે સાધુ સંસ્થાએ જ પ્રયાસ કરવો બેઠાએ.’ શિરીષે કહ્યું.

‘જ્યાં સુધી તમે સંસારીઓ સુધરે નહિ, ત્યાં સુધી સાધુ સંન્યાસીઓની સંસ્થા તમે ધારે છે તે દિશામાં વળી શકે તેમ મને લાગતું નથી,’ સ્વામીએ ગંભીરભાવે કહ્યું.

‘અમને સાધુ સંન્યાસીઓ સુધારે કે અમે તેમને સુધારીએ?’ રશ્મિએ સાશ્વર્ય પૂછ્યું.

‘એક રીતે કહીએ તો કોઈ કોઈને સુધારી શકતું નથી પણ પરસ્પરની અસર એકબીજા પર થાય છે. એક વખતે સાધુ અને સંન્યાસીઓ સમાજના શિક્ષાગુરૂ તરીકે હતા, તે વખતે ધાર્મિક શિક્ષણને વિશેષ મહત્વ અપાતું અને તેથી તેઓ એ શિક્ષણના ન્યોતિર્ધરે જેવા હતા. પણ તમે લોકો એ બાબતમાં ખાસ કાળજી રાખવા ન લાગ્યા એટલે સાધુ સંન્યાસીઓ પોતાની ફરજ ચૂકતા ગયા. આજે તો સંસારીઓના પતનના પ્રત્યાઘાત સમે સાધુ અને સંન્યાસી-સમાજ રહ્યો છે.’

‘સમાજમાં ધરમૂળની ક્રાંતિ થશે ત્યારે જ સાધુઓની સંસ્થાઓમાં પણ ક્રાંતિ આપોઆપ થશે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘સ્વામીજી ! આ બધા ક્રાંતિના ઉપાસકો બની ગયા છે. ક્રાંતિ એટલે જૂના નવાનો સમન્વય, કે જૂનવાણી માત્રનો ઉચ્છેદ ?’

‘તે તો જૂનું કયું ને કેવું છે અને નવું કેવું હોવું જોઈએ એ બણ્યા પછી જ કહી શકાય. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જૂનું જેમ તેના જૂનવાણીપણાને લીધે સાફ જ ગણાવું જોઈએ એવો આગ્રહ મિથ્યા છે, તેમ નવું તેના નવીનપણાને લીધે ખોટું જ હોવું જોઈએ તેવો આગ્રહ પણ મિથ્યા છે. પ્રત્યેક બાબતનો નિર્ણય તેની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિથી થવો જોઈએ. એ ઉપયોગિતાની નજરે જો ખોટું તે, નવું હો કે જૂનું પણ ખોટું જ માનવું’ સ્વામીએ કહ્યું.

‘નવજીવાનોનો શો ધર્મ ?’ કાઠક પૂછ્યું.

‘સાંરે તે સ્વીકારવું, ગમે તે ભોગે. તેજ રીતે ખોટાના અસ્વીકારમાં પણ જેટલાં બલિદાન આપવાં પડે, તે માટે તેમણે હમેશાં તૈયાર રહેવું.’

‘સ્વામીજી, અત્યારની સમાજવ્યવસ્થા તેમાં આડખીલી રૂપ છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘મને તો લાગે છે કે, હાલનો યુગ જ કર્ણાન્ત નાટક જેવો છે. પણ આપણે તેને તે ભાવે જોતાં શિખ્યા નથી. અત્યારની સ્થિતિ સર્વનાશ જેવી છે. આપણે બધા એમાં ઘેરાઈ ગયા છાએ. તેથી નવીન રચના માટે આપણે નવી ટેવો પાડતાં શીખીએ તે જરૂરી છે. અલગત એ કામ સહેલું નથી. અત્યારે તો ભાવિ માટે સરળ માર્ગ દેખાતો નથી. છતાં આપણે કાં તો એ મુશ્કેલીઓને ફરીને માર્ગ કાપવો રહ્યો કે મુશ્કેલીઓ પર ચઢી ખેસવું રહ્યું. જો આપણે મુશ્કેલીઓના પહાડો નીચે છૂંદાઈ મરવા માગતા ન હોઈએ, આપણું જીવવા માગતા હોઈએ, તો માર્ગમાં ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ ઊભી હોય તો પણ તેને વટાવી જવા તૈયાર રહેવું જ પડશે. આમાં બુદ્ધિનો મશાલની માફક માર્ગદર્શક તરીકે જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સાથે-સાથે એટલું પણ જોવું જોઈએ કે, તે મશાલ એવું રૂપ ન પકડે કે એવે સ્થાને તેનો ઉપયોગ ન થાય કે તે માર્ગ અજવાળનારી બનવાને બદલે સર્વનાશિની આગ સળગાવનારી બની જાય.’ સ્વામીજીએ ગંભીર ભાવે કહ્યું.

‘અહીં પણ હાલની સંસ્કૃતિ માનવીને મુક્ત બનાવવાને બદલે ગુલામ બનાવવા માગતી હોઈ, મહામુશ્કેલી ઊભી થાય છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘બાપુ !’ સ્વામીજી સ્મિત વદને બોલ્યો : ‘આજનો સંસ્કારી કહેવાતો સમાજ ખરી રીતે તો દીવાનો બની ગયો છે. તેને તો માત્ર વિજ્ઞાની અને પ્રેક્ષકની એ ઘેઘાળા જાણી છે.’

‘માટે તો અત્યારની શાહી-મુડીવાદી સમાજવ્યવસ્થાનો ધ્વંસ અનિવાર્ય બની ગયો છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘ભાઈ! સંન્યાસીઓએ આવી વાતોમાં પડવું ન ઘટે. છતાં હું એટલું તો કહું કે ધ્વંસ કાણ કોનો કરશે તે નક્કી કરવું એ વાતો કરવા જેટલું સહેલું કામ નથી.’

‘માનવીની ધન લાલસાએ આજે તો આ બધો અસંતોષ જન્માવી મૂક્યો છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘એ લાલસા ક્યારે નહોતી?’ સ્વામીજીએ પૂછ્યું અને ક્ષણભર સાંત રહ્યા. પછી તેમણે જ કહ્યું: ‘આદી યુગથી જ માનવીની ધન લાલસાએ પૃથ્વીના પેટાગમાં ઊંઘતાં પડેલાં તત્વાને દંદોળી દંદોળીને જગાડવા માંડ્યાં છે. પણ અમૃત મેળવવાનો ય અતિરેક કરતાં તેમાંથી હળાહળ વિષ જન્મે છે. અને જે કાર્મ નીલકંઠા હળાહળ ઝેરને હજમ કરવા માટે ન નીકળે, તો અમૃતની આરાધના કરતા કરતા એ આરાધકોને જ એના ભોગ થવું પડે છે. અત્યારે સમાજના ધન લોલુપોની એ જ દશા થઈ છે.’

‘એટલે જ તે લાલસાને તોડવી એ અત્યારના ક્ષુધાર્તોનો પરમ ધરમ ખરોતે?’ શિરીષે પૂછ્યું.

‘હરી ઝૂં તત્સત્’ સ્વામીજીએ સીધો જવાબ આપવાને બદલે એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

એટલે હવે સ્વામીજી આ ચર્ચામાં વધુ ઊંડા ઉતરવા માંગતા નથી, એમ સમજીને જીવાન મંડળ તેમને નમસ્કાર કરીને ઊઠ્યું.

૩ : ધરનો મોરચો

[૧]

૨ શિમ શિ રી ષ નો કાલેજનો મિત્રઃ એમની મૈત્રી નમૂનેદાર ગણાતી. શિરીષ મધ્યમવર્ગનો માનવી; ઇન્ટર પાસ કરી ને એના પિતાનું અવસાન થયું. માતાએ ત્રેવડ અને જરૂર પડે કરકસરથી રહીને પિતા વિનાના પુત્રને ગ્રેજ્યુએટ બનવાની સગવડ કરી આપી. એને પરણાવીને માતા તરીકેની જવાબદારી અદા કર્યાનો મીઠો આત્મસંતોષ એ અનુભવતાં હતાં.

શિરીષની માતા ગોદાવરી જનજરમાન અને અસ્મિતાના ભાનવાળાં હતાં. એમનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ વૈધવ્ય દશામાં વિકસ્યો હતો. શ્રદ્ધાભરી અસ્મિતાએ એમના અહમ્મને પોખ્યું હતુંઃ એટલે એમનું ધાર્યું ન થાય ત્યાં એમને સ્વમાન પર ધ્રા થયાનો ચચરાટ થતો. ધરમાં પોતે એકલાં જ વડીલ અને પતિના અવસાન પછી, પિત્રાર્ધિઓ તરફથી પોતાના હક અધિકાર પર આક્રમણ કરવાના તમામ પ્રગટ અપ્રગટ, પ્રત્યક્ષપરોક્ષ, ગંદા અને ખટપટી પ્રયાસોને પોતાની અક્કલ હોશિયારીથી નિષ્ફળ બનાવી, પુત્રને પોતાની દૂંકાળી પાંખમાં લઇ એના સર્વાધિકારોનું સંરક્ષણ કરેલું. એટલે માતાની વતસલતાભરી મમતા મીઠાશનો હૈયામાં મહેરામણ ભરેલો છતાં, પિતાની અધિકારની ભાવનાભરી અહંતા સુષુપ્ત દશામાં એ જ હૈયામાં ઝંઘતી પડી હતી.

કવચિત એ અહંતા ઉછળી આવતી અને ધરમાં પોતાનું ધાર્યું જ થવું જોઈએ એવો મૂંગો છતાં સભાન આગ્રહ એ પકડતાં. તેમાંથી ઉમ્મરલાયક નવજુવાન પુત્ર અને સ્વાધીન મનોદશાવાળી આત્મશ્રદ્ધા વાળી વૃદ્ધ છતાં જનરમાન માતા વચ્ચે વિચાર, વાણી અને વર્તનનાં ધર્ષણનાં આછાં છમકલાં થતાં, તેમાંથી થોડા ધણા તણુખા પણુ ખરતા. વિધવા માતાનો લાડકવાયો શિરીષ વીસમીસદીની સ્વતંત્રતાની છાલકાથી છંટાયો હતો: પિત્રાદ્યોની ખટપટો, કાવાદાવા અને મલિન મનોદશાના સ્વાનુભવ અને જ્ઞાતિના કહેવાતા આગેવાનોની એ અન્યાયોમાં મૌન સંમતિ તેમજ તટસ્થતાના દેખાવ નીચે નિરાધાર વિધવાની વિરૂદ્ધ-વાળાઓને ઉશ્કેરવાનાં એમનાં કારમાં કાવતરાંની જાતમાહિતીથી શિરીષ સામાજિક સુધારા સંબંધમાં ઉદ્દામ વિચારો ધરાવતો બની ગયો હતો.

રશ્મિ એક વખતે ઉદ્દામ વિચારો માટે જાણીતો હતો, પરંતુ તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસે અને બન્ને પક્ષનો ન્યાયધિશ તરીકે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી વ્યવહાર અને શક્ય લાગે તે માર્ગ સ્વીકારતો. તે અન્યાયનો પક્ષકાર નહોતો બનતો કે તેની સામે થવા માટે સહન કરવું પડે તો પીછેહઠ નહોતો કરતો. ઉપલા મધ્યમવર્ગના રશ્મિને માતાપિતાની છત્રછાયા નીચે રહેવાનું હોય, એને સામાજિક અન્યાયોનો અંગત અનુભવ નહોતો થયો. તેથી શિરીષમાં સામાજિક અત્યાચારો અને અન્યાયો તરફ તિરસ્કાર સાથે જે કડવાશ જણાતી, એવી કડવાશ રશ્મિમાં નહોતી. તેથી તે શાંત અને નમ્ર લાગતો. અતિ ઉદ્દામોમાં તે વિનીત ગણાતો: સ્વપ્નદૃષ્ટાઓ એને વ્યવહાર કહીને હસી નાખતા, છતાં જરૂર પડે સહુ એને મિત્ર માની સલાહ લેતા.

શિરીષે તેને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ આપીને થોડાક દિવસની મહેમાની માણુવા તેડાવ્યો, ત્યારે એના જુવાન મિત્રો રાજી થયા હતા. પોતાના ગામના જુવાનોમાં શિરીષ માનીતો હતો. ગામમાં હોય

ત્યારે મુવાનોની આગેવાની એને જ મળતી. એટલે રશ્મિનું આગમન ગામના નવજુવાનો માટે તહેવાર સમું થઈ પડ્યું હતું.

રાતે પણ કેટલાક મિત્રો રશ્મિને મળવા તેમ એની સાથે વાતો કરવા આવ્યા હતા.

શિરીષનાં આ પુત્રના મિત્રોને પુત્રવત્ ગણતાં એટલે બધા જુવાનિયાનાં એ માનનીય ‘માજી’ હતાં, એમણે એક વખત તો ઉપર જઈને કહ્યું પણ ખરું કે: ‘તમારે રશ્મિને ઝેંઘવા દેવો છે કે નહિ? એ કંઈ કાલને કાલ નાસી જવાનો નથી. એને જરા આરામ તો લેવા દો. આવ્યો છે ત્યારથી જ તમે બધા એને ઘેરી વળ્યા છો...’

‘માજી, મને કશી જ તકલીફ નથી. મારી તરફ એમનો પ્રેમ છે એટલે એ પોતાનું કામ મૂકીને આવે છે.’ રશ્મિએ વિનય બતાવ્યો.

‘એ તો હું પણ જાણું છું, પણ મહેમાનને જમવા, સૂવાનો તો સમય આપવો જોઈએને?’

એ રાતે ખીબ્બ દિવસનો કાર્યક્રમ તેઓ નક્કી કરી રહ્યા હતા. રશ્મિને શું શું બતાવવું, ક્યાં ક્યાં ફરવા લઈ જવો, તમામ યુવકોને એક સામટા મળી લેવાય તે માટે કેવી વ્યવસ્થા કરવી એ યોજના તેઓ ઘડતા હતા.

માજીના મીઠા હપકા પછી મળવા આવનાર મિત્રો ઉડ્યા: ‘રશ્મિભાઈ, તમને વિશેષ હેરાન કરવાની સગ્ગ હવે આવતીકાલ ઉપર મુક્તવે રાખીએ છીએ.’ જતી વખતે એમણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

પરંતુ એ જ રાત્રે ગામમાં જે ઘટના બની તેથી એમનો કાર્યક્રમ જ અધૂરો રહી ગયો.

[૨]

સુકા ઘાસની ગંજમાં એકાદ ચિનગારી પડવાથી હોળી સળગી હો, તેમ આખું ગામ લાગણીના ઉજાળાથી ઝળગી ઉડ્યું હતું.

મોપાસ ઉલ્કાપાત મચી ગયો હતો. વાટેવાટે, ધાટેધાટે અને હાટેહાટે એક જ વાત થઈ રહી હતી.

નવનીતલાલનો ભાસ્કર, જે ગયે મહિને જ એમ. એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયો છે, તે ટ્રેન્યુએટ થયેલી કોઈક કુંવારી કન્યાને પોતાની સાથે લઈ આવ્યો હતો. તેમનાં લગ્ન થયાં નહોતાં, છતાં તે બન્ને પતિ-પત્ની તરીકે રહે છે, એવી વાત પવનની પાંખે ચઢીને ગામના પ્રત્યેક માનવીને પહોંચી ગઈ હતી. સારાથે ગામમાં તેથી પ્રચંડ કોલાહલ ધઈ રહ્યો હતો.

ખામુ ગાડીવાળો આગલી રાતની ગાડીમાં ઉતરેલા ભાસ્કરને પોતાની ગાડીમાં એક રૂપાળી અને જુવાન બાઈની સાથે નવનીતલાલને ઘેર મૂકી આવ્યો હતો.

ખામુડો કહેતો હતો કે: ‘ભાસ્કરબાઈની સાથે જે બાઈ હતી, તે એની ગાડીમાં છેક ભાસ્કરની લગોલગ બેઠી હતી. એવી રીતે તો આપણા ગામનાં ધણીધણીઆણીયે કદી બેઠાં હોય, તેવું મેં દશ વરસ સુધી બાડાની ગાડી ફેરવવાના અનુભવમાં કદી જોયું જાણ્યું નથી.’

વળી તે એમ પણ કહેતો હતો કે: ‘એ બે જણાં બેશરમ જેવાં આખે રસ્તે અંગ્રેજીમાં કંઈ ને કંઈ ટીખળ મસ્કરીઓ કરતાં હતાં, એ જોઈને તો મને ય શરમ આવતી હતી.’

આ ખામુમીયાં બાડાની ગાડી ફેરવવામાં જાણીતો હતો. તે ગામમાં સહુને ઓળખતો અને ગામમાં સહુ એને ઓળખતું.

તે એક વખત ગુજરાતી નિશાળમાં ગયો હતો, પણ પહેલે મહિને જ માસ્તર સાથે મારામારી કરીને નાશી આવેલો, તે પછી એ કદી શાળાને પગથીએ ચઢ્યો નહોતો, તો પણ ભાસ્કરની અને તેની સ્ત્રીમિત્રની અંગ્રેજી ભાષાની વાતો સાંભળી તે શરમાઈ ગયો. એવી તેની વાત જોજોજોજો સાંભળી તેજો તેજો માની લીધી!

ભારકરને મૂકીને તે આવ્યો, તે વખતે બજારમાં સીંગલ આ પીવા હોટલ આગળ ગાડી ઉભી રાખી. તેજ વખતે તેણે હોટલવાળા ઉસમાનમીયાને વાત કરી:

‘અરે યાર ! એ નવનીતલાલ વકીલકા લડકા, કાલીજમેં શીખતા થાને, વો કાઈ અચ્છા શિકાર માર લાયા હય ! બડી ખૂબસુરત નાજની હય.’

આ પીને ખામુ ગાડી દોડાવી ગયો, પણ હવામાં ઉડતી કરેલી એની વાત રાતની રાતમાં પ્રત્યેક ઘરનાં બારણાં ખખડાવીને સહુને કાને અથડાઈ આવી. પછી તો વહેલી સહવારે જે પનીહારીઓ દૂવે ગઇ તે પાણીની હેલ સાથે, મંદિરે ગયેલી ડોશીઓ અને શ્રદ્ધાળુઓ દર્શનની સાથે, શાક લેવા ગયેલા પુરૂષો શાક સાથે, એમ વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરતી એ વાતોના વાહક બની ગયા.

વર્તમાનપત્રો કરતાં પણ માનવીની જીભે ચઢેલી આવી ખબરો વંટોળની માફક સંખ્યાબંધ કાને અથડાય છે, અને એ વંટોળ પછી તો ઝંઝાવાતનું રૂપ ધારણ કરી લે છે !

આમ સવારના પહોરમાં જ ભારકર અને તેની સ્ત્રીમિત્રની વાતો સમસ્ત શહેરની જાહેર મતા બની ગઇ.

પછી તો નવનીતલાલ વકીલને ત્યાં કદી નહિ જનારા માણસો પણ એક અથવા તો બીજા કામનું નિમિત્ત શોધી શોધીને એમને ત્યાં જવા લાગ્યા. અને પોતાની કુતૂહલવૃત્તિને શાંત કરવા માટે નવનીતલાલને કંઈ કંઈ સવાલો પૂછતાં વિવેકવૃત્તિપરનો કાખ સાચવવાનું એ જીલવા માંડ્યા.

આમજનતાની ઉત્તેજિત કુતૂહલતા દારૂના નશા કરતાં પણ વધુ ખરાબ હોય છે.

[૩]

નવનીતલાલ વકીલ ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત વકીલોમાંના એક હતા.

એમનો ભાસ્કર ગામમાં ચાલાક અને સુશીલ વિદ્યાર્થી ગણાતો. પરીક્ષાઓમાં તે હંમેશાં સફળ જ થતો, અને ઘણી વખત તો તે પ્રથમપદે ઉત્તીર્ણ થઈ ઇનામો પણ મેળવતો.

એથી ભાસ્કરની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં વધી હતી. પ્રતિષ્ઠા અને ધૈર્ય એ એક પ્રકારનો અકસ્માત છે. અકસ્માતથી જ તે વધી જાય છે, અને તેને અકસ્માતનો એવો એકાદ આંચકો લાગતાં જ તે સાણુના શીણુના પરપોટાની માફક ઝૂટી જાય છે.

ભાસ્કરની પ્રતિષ્ઠાને ગમ્મ રાતે જે આંચકો લાગ્યો, તેથી આખા ગામમાં તે હડધૂત થવા લાગ્યો હતો.

ભાસ્કર પોતાના એક જ કૃત્યથી સારાએ હિંદુસમાજનો શત્રુ થઈ ગયો હતો. એવા સમાજશત્રુને આશ્રય આપનાર તેનો પિતા પણ દુસ્મનને સંઘરનાર સમાજના દુસ્મનનો સાથી બની શક્યો.

‘સાંભળ્યુંને કાકા ?’ મંદિરને ઓટલેથી ઉતરતાં ઉતરતાં એક આદેડ આદમી બીજા વયોવૃદ્ધ માણસને પૂછતો હતો.

‘શું ? પેલા નવનીતના ભાસ્કરનું ભોપાળુંને ?’

‘તમે ય ત્યારે વાત જાણતા લાગો છો !’

‘અમે શું ગામમાં રહેતા નથી ?’

‘આ તો માત્ર બ્રાહ્મણ ન્યાત સામે નહિ પણ સારાયે હિંદુ સમાજ સામે બળવો છે !’

‘હિંદુ સમાજ જ શા માટે ? જે માનવી નીતિ કે ધર્મને માનતો હોય, તે પગી ગમે તે ન્યાતનો કામનો કે ધર્મનો હોય,

છતાં આ કામ પસંદ નહિ કરે. આ તો હડહડતી અનીતિ જ કહેવાય. ભાઈ ! આ તમારા અંગ્રેજી ભણેલાઓ.....’

‘કાકા ! અંગ્રેજી ભણેલાઓ કંઈ એમ નથી કહેતા કે, લગ્ન કર્યા વિના કાંઈની કન્યાને ઘરમાં લાવો.’

‘બાપુ ! હવે તો જમાનો વિચિત્ર આવ્યો.’

‘એથી શું થયું ?’ મંદિરને ઓટલેથી ઉતરતો ત્રીજો માણસ વચ્ચે પૂરાયો. ‘વિચિત્ર જમાનો પણ આવું કામ નિભાવી નહિ લે. એ તો જો લોકોમાં પાણી હોયને, તો તો હાલ ને હાલ એ લોકોને ગામમાંથી જ ભાગવું પડે.’

‘એ ખરું પણ આ તો ભાઈ ગોરાનું રાજ ! આ રાજમાં તો દેહ પણ બ્રાહ્મણને ધક્કા મારી શકે !’

‘એ તો બ્રાહ્મણમાં પાણી ન હોય તોજ રતો, બાકી તો ધક્કો મારવા આવનાર જ ધૂળભેગો થઈ જાય !’

‘તો એનાં આયડી છોકરાં રજી, કાઈ તેની મદદમાં ઊભો ન રહે, અને બિચારાને ચૂનો ટીપવા જ જવું પડે. હવે ધર્મની કાને પડી છે ભાઈ ?’

‘ધર્મની કાને પડી છે શું ? પેલો શિરીષ તો ગામમાં ખુલ્લમ-ખુલ્લા ધર્મને ગાળો ચોપડાવે છે અને ભગવાન મરી ગયો છે એમ કહી કહીને છોકરાઓને ઉશ્કેરે છે, છતાં તેને કાંઈ છે વારનાર ?’

‘હવે તો બધા બુદ્ધિવાદીઓ થઈ ગયા.’

‘કાકા ! એકલા બુદ્ધિવાદ પર કાંઈ જીવી શક્યું છે ? બુદ્ધિ ગમે તેટલાં નખરાં કરે પણ બાપદાદાથી ચાલી આવતા રિવાજોની સામે આખરે તો તેનું કંઈ જ ન ચાલે.’

‘ચાલ્યું જ ને અત્યારે તો. પેલો ભારકરીઓ આખા ગામમાં

અનીતિ ચલાવી જ રહ્યો છે ને ? એણે કંઈ પરીક્ષા પાસ કરી છે ?
અમને ધરડા માણસોને તો એનાં નામે ન આવડે.’

‘ એમ. એ. ની.’

‘ ધૂળ પડી એ એની એમ. એ. માં ? ’

આખું ગામ આમ ભાસ્કર સામે કકળી રહ્યું હતું.

અને તે જ સાંજે આખી ચોરાશી ન્યાત ભેગી થવાની છે એવી વાતો ચાલી રહી હતી. શિરીષ અને એના મિત્રો પણ એ જ ઝંઝાવાતમાં સપડાઈ ગયા હતા.

શિરીષ કહેતો કે : ‘ લગ્ન ’ ભાસ્કરનો વ્યક્તિગત વિષય છે. શા માટે એમાં ગામ લોકો નકામી દખલ કરે છે ? ’

રક્ષિતે ડર હતો કે : ‘ આથી તો ભાસ્કર સામાજિક સુધારાના પ્રવાહને જ અટકાવી દેશે. આપણો દેશ ધર્મપ્રધાન છે તે આ જાતના પ્રયોગો એકદમ સાખી ન જ શકે.’

‘ એટલે શું ધર્મ અને સમાજવ્યવસ્થાથી ડરીને માણસ પોતાની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો નાશ કરે ? જે ધર્મ કે તેનું તત્વજ્ઞાન સામાજિક ક્રાન્તિનો વિરોધ કરે, તે ધર્મ ને તત્વજ્ઞાન જ નકામાં ! ’

‘ શિરીષ, મારા કે તારા કહેવાથી એ નકામાં બનવાનાં નથી. એની પાછળ તો હજારો વર્ષોના ઇતિહાસનું બળ જીલું છે. પ્રતિષ્ઠિત પૂર્વજોની પરાક્રમી પરંપરાનું એને પીઠબળ મળેલું છે. તે બળ આવા પ્રવાસોથી કંઈ તૂટી પડવાનું નથી. કુદરત કુદરતનું કામ કરવાની. એકલડોકલ વ્યક્તિની ઇચ્છા તો શું પણ સારાચે સમાજની ઇચ્છા કરતાં પણ કુદરત વધુ બળવાન છે.’

‘ અને એ કુદરતે જ ભાસ્કર પાસે આ પગલું ભરાવ્યું છે !
જો વાત ખરી હોય તો હું એમને મારે ત્યાં બોલાવીને એમનો જાહેર સ્ફાર કરીશ.’

‘તો તારી એ હિંમત માટે હું તને જરૂર ધન્યવાદ આપીશ. પણ બિરાદર શિરીષ, એટલું જરૂર ધ્યાનમાં રાખજે કે, ઉતાવળે કદી આંખા પાકતા નથી.’

‘ઉતાવળનો પ્રશ્ન જ નથી. આપણો ફટિચૂસ્ત સમાજ તો એમ જ માની બેઠો છે કે, અનેક વર્ષો પહેલાં વાવેલા આંખાને પણ કદી ફળ બેસવાં જ ન બેઢએ !’

‘ફટિની જર્જરિત ઇમારતનાં ખંડેરા નીચે ચગદાઇ મરવાની ફટીચૂસ્તોની હકિલાઇભરી મક્કમતા સમાજની પ્રગતિને જ રૂંધી નાખે છે.’

‘એ લોકાય સાચા નથી અને તારા તેમજ ભાસ્કર જેવા લોકાયે ખરા નથી. ખરી વાત તો એ છે કે, આપણે અત્યારે સંક્રાંતિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ: એટલે આપણે તો જે કંઈ વાવેતર કરીશું તે માત્ર પૃથ્વી પર પડેલા પહેલા બીજ જેવું જ હશે. આપણી પછીની પેઢીઓ એ બીજને જમીન ખેડીને વ્યવસ્થિત રીતે વાવશે, પરંતુ એનો પાક લણવા માટે તો તે પછીની ફટલીએ પેઢીઓએ રાહ બેવી પડશે અને પોતાની યોગ્યતા પૂરવાર કરવા માટે ઇતિહાસના ન્યાયમંદિર સમક્ષ એણે તેની સાબિતીઓ આપવી પડશે.’

‘છતાં તેથી ફટીરક્ષકોની આપખુદીને તો લઇ ચલાવી ન જ શકાય. હું તો એમ માનું છું કે, એવી આપખુદ સત્તાની ભક્તિ તે તો ગુલામીની જ ભક્તિ છે.’

‘એવી ભક્તિ ન કરવી, અને તેમ કરતાં જે કંઈ સહન કરવું પડે તે સહન કરવું તેમાં મર્દાઇ છે. છતાં એવી મર્દાનગી બતાવવાના ઝૂનમાં આપણે વિવેકવિવેકનું ભાન પણ ન રાખીએ તો આપણી એ મર્દાઈ પણ નકામી થઇ પડે.’

‘એ બધી વાતો પછી કરીશું. પહેલાં તો આપણે ભાસ્કરને મળીએ અને તમામ પરિસ્થિતિથી વાકફ થઇએ. હજી તો આ વાત

ખરી છે કે ખોટી, તે પણ આપણે જાણતા નથી. પણ જો તે ખરી હકીકત હશે, તો ભાસ્કરને આપણા જેવાઓની હુંકે જરૂરી થઈ પડશે. કેમકે અત્યારે તો બધા જ તેના વિરોધ કરશે અને તેનો બહિષ્કાર કરવા તૈયાર થઈ જશે.’

‘જેઓ ભાસ્કરના કાર્યને નિષાદસ ભાવે સમાજનો અને નીતિનો દ્રોહ કરનાર ગણતા હોય, તેમને તેમ કરવાનો પૂરેપૂરો હક છે.’

‘પરંતુ તે પહેલાં તેમણે પોતાની સમાજવ્યવસ્થાની અને નીતિની વ્યાખ્યા સમજાવવી પડશે. આજના નવજુવાનો હવે ઘેટાંઓની માફક તેમના એ અન્યાય સાંખી લેવાના નથી. ખરી રીતે તો સમાજના થઈ પડેલા આગેવાનોનાં જ કામ એવાં હોય છે કે, તેમને ભાસ્કર જેવાઓનો ન્યાય કરવાનો હક જ નથી.’

‘એ હક જ્યારે તેમની પાસેથી ખૂંચવી લેવા જેટલી તાકાત નવજુવાનોએ કેળવી હશે, ત્યારે એમનામાં તેમ કરવા જેટલી શક્તિ રહી નહિ હોય. પણ શિરીષ, હજી નવજુવાનોમાં એ તાકાત આવી છે ખરી ?’

‘નહિ આવી હોય તો આવી રીતે જ આવશે. આજ સુધી નવજુવાનો માત્ર એરણ જેવા બની રહીને પ્રત્યાઘાતી સમાજનેતાઓ રૂપી હથોડાના ઘા સાંખી જ રહ્યા છે. પણ હવે તો જુવાનિયાઓ જાતે હથોડા બનીને જૂનવાણી સમાજને પોતાનો મનગમતો ઘાટ આપશે.’

‘તેની સામે કોઈ પણ જુદ્ધિમાન માણસને વાંધો ન જ હોઈ શકે. પરંતુ જેઓ સમાજ-માનસમાં પલટો કરાવવા માગતા હોય તેમણે પહેલાં પોતાના માનસમાં પૂરેપૂરો પલટો કરવાની, તેમજ પોતાનું સંઘબળ ખીસવવાની જરૂર છે અને તે માત્ર વાતોથી બની ન શકે.’

[૪]

શિરીષ અને રશ્મિ આવી વાતો કરતા કરતા નવનીતલાલને ઘેર જવા નીકળ્યા.

- દાદરથી નીચે બારણા પાસેના ચોકમાં શિરીષનાં ઘરડાં માજીની સરદારી નીચે પોળનાં ચાર પાંચ બેરાં ભાસ્કરની જ ચર્ચા ચલાવી રહ્યાં હતાં :

‘ મારો છોકરો જો આવું કામ કરે ને, તો હું તો એને એક પણ માંદ પણુ મારા ઘરમાં ઉભો ન રાખું. એ તો નવનીતલાલ એવો કે આવું કામ કરીને આવેલા છોકરાને ઘરમાં રાતવાસોયે રહેવા દીધો ! ’

આ શબ્દો શિરીષની માતાના હતા. રશ્મિએ એ શબ્દો સાંભળીને શિરીષના કાનમાં કહ્યું : ‘ શિરીષ, સાંભળ્યું, તારા માજી શું કહે છે તે ? ’

શરમથી શિરીષનું મસ્તક નીચું ઢળી ગયું હતું. એ જ્યારે સમાજ સામે ક્રાંતિ પેદાશવાની અહોનિશ વાતો કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એની પોતાની માતા, તેનાથી ઉલટા જ વિચારોનો પ્રચાર કરી રહી હતી !

શિરીષ કશો જ જવાબ આપ્યો નહિ. તે રશ્મિ સાથે ઘરની બહાર નીકળ્યો—વિચારમગ્ન અને ગંભીર ભાવે.

૪ : ઘરની આગ

[૧]

ભાસ્કરને કાને પહોંતેની સામે શરૂ થયેલા ગામના વિરોધના વાતો અથડાઈ ચૂકી હતી.

એણે ગામજનોના વિરોધના ગણતરી તો કરી જ રાખી હતી, પરંતુ તે વિરોધ આટલા જલદી અને આવો સામુદાયિક અને તેવી ધારણા એણે રાખી નહોતી. તે માનતો હતો કે, હિંદુસમાજ યુગોના વાર્ધક્યને લીધે ક્ષીણ બની ગયો છે, અને એની વિશાળ કાય તેમ જ ક્ષીણતાને લીધે એનું ચેતન મરી પરવાર્યું છે.

પરંતુ આજે આટલા ત્વરિત વેગે એ સમાજનો સળવળાટ જોઈને ભાસ્કરને આશ્ચર્ય થયું.

હિંદુ સમાજપર યુગોના ઇતિહાસના થર સાથે વહેમ, રૂઢિ અને તેમાંથી જન્મતી જડતાની ધૂળનાં પડ પર પડ ફરી વળ્યાં છે, છતાં એ સમાજની એક લાક્ષણિકતા છે કે જ્યારે તે પોતાની સામે પડકાર થતો સાંભળે છે, ત્યારે એકદમ સફાળો બન્યો બની જાય છે અને પડકાર આપનારને સામે સંગઠિત પડકાર આપે છે.

આર્યોના વંશજોની એ સમાજ સંરક્ષણની સાવધાનીની ગણતરીમાં અનેક નવયુવકોની માફક ભાસ્કરે ઉંધું અંકગણિત માંડ્યું હતું !

ભાસ્કરના પિતા નવનીતલાલ વકીલ હતા: મુત્સદ્દી હતા. તેમને પોતાના એકના એક શિક્ષિત પુત્ર તરફ અપાર મમતા હતી.

નવનીતલાલે જનતામાં મંચેલા ખળભળાટની વાત જાણી એટલે તેણે ભાસ્કરને મળવા જોલાવ્યો અને કહ્યું :

‘ બાઈ, ગામમાં ખૂબ ખળભળાટ મચી ગયો છે. ’

‘ એની મને ય ખબર પડી. નોકર હમણાં જ વાત કરી ગયો. ’

‘ જૂનવાણી સમાજ જ નહિ પણ જેઓ સુધારાના હિમાયતી છે તેઓ પણ આવા પ્રયોગને સાંખી ન શકે. ’

‘ આપુજી, લોકોની તો એ ટેવ જ છે. લોકોને શું પણ કુદરતનો પણ એવો સ્વભાવ છે કે કાંઈ પણ ગતનો નવીન અખતરો તે એકાએક વિનાવિરોધે સાંખી લેતી નથી. પરંતુ જે અખતરો કરવા જેવો હોય, જેથી માનવગતિને લાભ થાય તેમ હોય, તે કરતાં શા માટે ડરવું ? ’

‘ પણ સમાજ એવા અખતરોએને પોતાની સ્થાપિત વ્યવસ્થા સામેના વિરોધ તરીકે માને અને સાંખી ન લે.....’

‘ તો અખતરો કરવા મથનારે સમાજના એ વિરોધને સાંખી લેવા તેમ તેની સિધ્ધિ માટે આપવા પડે તેટલા ભોગ આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. ’

‘ તારી એ વાત હું સમજું છું; પણ બાઈ, આ તો તારા પ્રયોગની સાથે હું મળતો થતો ન હોઉં તો પણ, સમાજ સામેના તારા વિરોધમાં મારે તારી સાથે ઉભા રહેવું પડે.....’

‘ અથવા જેમ સમાજ મારો વિરોધ કરે તેમ તમારે પણ તેની સાથે જોડાઈને મારો વિરોધ કરવો પડે. ’

‘ બાઈ, તું મને કેટલો પ્રિય છે ? ’

‘પરંતુ મારા કરતાં તમને અત્યારની સમાજવ્યવસ્થા વધુ પ્રિય હોય તો જેમ હું ભાવિ સમાજના કલ્યાણની ભાવનાથી નવીન અખતરો કરી સમાજનો રોષ વહોરવા તૈયાર થયો છું તેમ, ક્ષાલની લગ્નવ્યવસ્થાને અલંગ જાળવી રાખવામાં જ સમાજનું કલ્યાણ છે એવું તમને લાગતું હોય તો તમારે સમાજની સાથે ઊભા રહેવું જોઈએ.’

‘ખેટા!’ પિતાએ એ અક્ષરોમાં પિતૃહૃદયમાં ખડકાઈ રહેલા વાત્સલ્યનો ખ્યાલ આપી દીધો.

‘પિતાજી!’ ભાસ્કર પિતાનાં મનોમંથન વાંચવા તેમની કીકીઓમાં જોઈ રહ્યો.

જ્યાં વાણીનું ગળું ચાલી શકતું નથી ત્યાં આંખ પોતાની ગૂઢ ભાષાથી કામ લે છે.

‘પિતાજી!’ ભાસ્કર થોડીક ક્ષણોના મૌન પછી ગંભીર ભાવે બોલ્યો : ‘સમાજનો મારી સામેનો વિરોધ ખરો છે કે ખોટો તેની તકરારમાં હું ઉતરવા માગતો નથી. તેમજ લગ્ન અથવા તો લગ્નઅંધન વિનાના પ્રેમનો અખતરો એ માત્ર મારો વ્યક્તિગત વિષય છે એવી દલીલ કરીને મારા કાર્યથી સમાજને પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ થનારી અસરની ચે હું અવગણના કરવા માગતો નથી.’

‘પણ ભાઈ, તને નથી લાગતું કે તેં જે હરણુકાળ ભરી છે તેને છોરવવા જેટલો આપણો સમાજ તૈયાર નથી?’

‘સમાજ તો આપણો શું કે વિદેશી શું, શિક્ષિત શું કે અશિક્ષિત શું, બંધ સરખો જ હોય છે. આપણે તે દિવસે લુછ પેશ્વરની જે શીશ્મ જોવા ગયા હતા, તેમાં લુછનો વિરોધ કરનારા પેરીસના અનુભવી દાક્તરો જ હતાને? લુછને આજે તો હવે સારી દુનિયા માન આપે છે, જંતુને લગતી કરેલી શોધથી એણે માત્ર માનવ જાતિ પર નહિ પણ પ્રાણીમાત્ર પર ઉપકાર કર્યો છે, એમ સહુ કાંઈ

સ્વીકારે છે છતાં એના યુગમાં એના જ દેશના દાક્તરોએ હથિયારો ગરમ કરીને વાપરવાં અને દર્દી સાથે કામ લેતા પહેલાં દાક્તર પોતાના હાથ ધોઈને સ્વચ્છ રાખવા એટલી જ વિનંતિ પોતાના વ્યવસાયને અંગે કરેલી તે માટે તેની સામે શું વિરોધનો ઓછો વટોળ અઢ્યો હતો ?’

‘અને એને તે વિરોધથી પેરીસ મુક્કાં છોડવું પડ્યું હતું ને ?’

‘એથી એના દિલને જરાયે દુઃખ થયું નહોતું. પણ પેરીસ છોડ્યા છતાં લુઇએ પોતાના જ પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યા અને છેવટે વહેમી, સ્થિતિચ્યુત અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ કરનારા દાક્તરોએ પોતાની હાર સ્વીકારી, તેનું સન્માન કરવું પડ્યું.

‘પણ ભાઈ, એ તો પેરીસના દાક્તરો હતા; ગુજરાતના એક ગામના રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણો નહિ ?’

‘પિતાજી, આપણે આપણા ગામના બ્રાહ્મણોનો જ શા માટે વાંક કાઢીએ ? એમનો તો એ શિરસ્તો પડી ગયો છે. પણ જ્યારે વિરોધ ફ્રાન્સના શહેનશાહે તેમજ પેરીસના દાક્તરોએ કર્યો ત્યારે પણ એની પત્ની અને પુત્રીએ લુઇનો ત્યાગ કર્યો નહતો. લુઇના પ્રયોગોની સફળતા સિદ્ધ નહોતી થઈ તો પણ તેઓ શ્રદ્ધાથી તેની સાથે જ પેરીસ છોડી ગયાં, છેવટે સુધી તેની સાથે જ ઊભાં રહ્યાં, નિરાશાના અને મુસ્કેલીઓના સમયમાં પણ લુઇને ઉત્તેજન, આશ્વાસન, પ્રેરણા તેમજ મદદ આપ્યાં...’

‘સમજ્યો, સમજ્યો, ભાઈ ! તું એમ કહેવા માગે છે કે, તે રીતે મારે પણ તારી સાથે ઊભા રહેવું, અને સમાજના સામુદાયિક વિરોધની જરાયે પરવા કરવી નહિ. પરંતુ તેં જે પગલું ભર્યું છે તેમાં મને શ્રદ્ધા ખેસતી ન હોય તો ? એથી આપણી સમાજવ્યવસ્થાની ગડી ઉકલી જશે, તેથી સમાજમાં અનીતિ ફેલાશે અને પરિણામે સમાજ ઊન્નતિ થઈ જશે એમ મને લાગતું હોય તો ?’

‘તો આપની એ ધર્મ્ય ફરજ છે કે તમે તમારા ભાસ્કરને ધરમાંથી એક ધડીનાથે વિલંબ વિના હાંકી કાઢો. હું આપની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણીશ.’

‘જેટા, તું મારો એકનો એક પુત્ર. કેટલી બધી આશાએથી મેં તને ઉછેર્યો, ભણાવ્યો, ગણાવ્યો અને કેળવ્યો?...’

‘સદીઓ જૂની છલ્હુ ઇંદિઓના મુકદ્દાનો બોળો અનિચ્છાએ શુદ્ધિની સામે બળવો કરીને હું છાતી પર લખને ફરે એટલા માટે તો નહિ જ ને. મુક્તિ અપાવે તે જ વિદ્યા.’

‘ભાસ્કર, તારે માટે આપણી ભરી ન્યાતમાં કન્યાઓનો ક્યાં તોટો છે? કેટકેટલાએ માણસો તને પોતાની દીકરીઓ દેવા તૈયાર છે. જેમને હું ઝોળખતો પણ નથી...ભાઈ, તને મારી તરફ તેમજ તારી આ તરફ પ્રેમ નથી?’

‘જરૂર પ્રેમ છે અને તમને અન્નને મારી તરફ પણ પ્રેમ છે, એમ માનીને જ હું સીધો અહીં આવ્યો છું.’

‘જો તને અમારી તરફ પ્રેમ હોય તો અમારું કહેવું એક વખત માન.’

‘એટલે કે તમારી ખાતર નહિ, સમાજના ભલા ખાતર નહિ, પણ સમાજના સ્થિતિચુસ્તોએ માની લીધેલી ઇંદિની ખાતર હું મારી એક સ્ત્રીમિત્રને દગો દઉં, મારો પોતાનો થે છેલ્લ કહે? પિતાજી! આ કેવી જાતનું બલિદાન?...’

ચોરાશી ન્યાતના ગોરનો નીચેથી અવાજ સંભળાયો :

‘ભાસ્કર તે નવનીતલાલ વકીલનો પુત્ર, ન્યાતના નિયમો તોડીને એક વણિક કન્યાને વિનાશગ્ને પોતાની સાથે રાખે છે અને ચોરાશી ન્યાતના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને, નવનીતલાલે તેને પોતાના

ઘરમાં સંઘર્ષો છે. તે સંઘર્ષે વિચાર કરવા આજે ગત્રે ન્યાતની વાડીમાં ચોરાશી ન્યાત મળશે, તેમાં સહુએ આવવું...ઉં...ઉં...ઉં...'

એ અવાજ સાંભળીને નવનીતલાલનું મોઢું પડી ગયું.

‘ભાઈ! જોયું ને?’ નવનીતલાલે ગંભીર ભાવે કહ્યું.

‘ગમે ત્યારે પણ સ્થિતિચ્યુસ્ત સમાજને ધક્કો મારીને આગળ ઘસડવાનો પ્રયાસ તો કોઈ નહિ ને કોઈને પણ કરવો તો પડવાનો જ છે ને? ત્યારે તેને ય ભોગ તો આપવો જ પડશે. તો એ દહાવો તમારો પુત્ર શા માટે ન લે?’

‘બેટા, તું મારી સ્થિતિ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી કરે છે. યદ્દપી શુદ્ધ લોક વિરુદ્ધ...’

‘શેઠ શેઠ, બાઈ...’ ઘરનો એક જૂનો નોકર બરાડો પાડતો નવનીતલાલના ખંડમાં આવ્યો.

‘શું છે અલ્યા?’

‘બાઈ હમણાં સુધી વાતો કરતાં હતાં અને હમણાં જ પેલો ન્યાતગોર કંઈક કહી ગયો, તેટલામાં તો એમને ચક્કર આવી ગયાં અને તે બેભાન થઈને પડ્યાં છે.’

નવનીતલાલ અને ભાસ્કર દોડતા રમાના ખંડ તરફ ગયા.

[૨]

શિરીષ અને રજનીએ ભાસ્કરને મળવા માટે નવનીતલાલ વકીલના આંગણામાં પંગ મૂક્યો ત્યારે દાકતરને બોલાવવાની દોડદોડ ચાલી રહી હતી.

ઘરના એકાદ નોકરે ખબર આપ્યા કે ‘રમાબહેનની તબીયત એકાએક બગડી ગઈ છે. ભાસ્કરભાઈનાં કામ કોણ જાણે કુકુંબનું શું નહિ કરે?’

એ સાંભળીને રશ્મિએ શિરીષને કહ્યું, ‘અત્યારે આપણે પાછા જમ્મએ તે જ ઠીક.’

અને તુરત બન્ને મિત્રો ત્યાંથી પાછા વળ્યા.

શિરીષના મનમાં તે વખતે એ વિચારો ઘોળાઈ રહ્યા હતાઃ પોતાના અને પોતાની માતાના વિચારો વચ્ચેની અથડામણના અને ભાસ્કરના.

રસ્તા પર પગ મૂકતાં જ શિરીષે કહ્યું: ‘પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા આચાર વિચારોથી જે સંસ્કાર બંધાય છે, તેમાંથી જ માનવીના સ્વભાવનું સર્જન થતું ન હોત, તો નવનીતલાલનો નોકર ભાસ્કરના સંબંધમાં આપણી સમક્ષ વિના માગે આવેો અભિપ્રાય આપત નહિ.’

‘એ તો એના જેવા સંસ્કાર.’

‘પરંતુ એની ન્યાતમાં પુનર્લગ્નની તેમ છૂટાછેડાનીયે છૂટ હોય છે. એટલું જ નહિ પણ સવેલી સ્ત્રીઓનેય ઉપાડી જનારને તેની ન્યાત દંડથી વધુ ગુનાઈત કાર્ય ગણતી નથી, છતાં તેને પોતાના શેઠના પુત્રની આ જાતની ટીકા કરવાનું મન થયું, એમાં કયા સંસ્કારોએ ભાગ લેજવ્યો?’

‘આપણા સમાજમાં નોકરને કુટુંબના માણસ જેવા માનવામાં આવે છે. એટલે પોતાના હાથમાં ઉછરેલા શેઠના સંતાનો તરફ એવા નોકરો વડીલ ભાવે જ જોતા હોય છે અને એ પોતે ગમે તે ન્યાતનો હોય, પણ ભાસ્કરની ટીકાએ પ્રાક્ષણ ન્યાતની નજરે કરે છે. પ્રાક્ષણને ત્યાં નોકરી કરવાથી તેનો સ્વભાવ એવો ઘડાયો છે.’

‘એ જ આપણા જૂનવાણી અને રૂઢિરક્ષક સમાજની વ્યુહ-વ્યવસ્થાની ખૂબી છે. એ લોકોએ ધર્મને નામે, નરકને નામે, શાસ્ત્રને નામે એવા એવા બીષણ ભયની કલ્પનાઓ ફેલાવી મૂકી છે, કે

બલબલા મુશિક્ષિત લોકોના માનસ પરથી પણ એ છાપ સહજમાં બૂંસી શકાતી નથી.’

‘અને એ બધું એક દિવસમાં તો નહિ થયું હોય ને ?

‘ના, અનેક વર્ષોની વિચારણાઓનો એ પરિપાક. એને કરોડો માનવીઓ શ્રદ્ધા કે ભયથી સ્વીકારે તેવી સ્થિતિ ઉભી થતાં પણ અનેક વરસો વીત્યાં છે.’

‘છતાં તમે નવમતવાદીઓ ધીરજપૂર્વક રાહ જોવા તૈયાર નથી, તમારે તો આજ ને આજ આંખો વાવવો છે અને આજે જ ફેરી ખાવી છે. લોકમતને તૈયાર કરવા તમારે થોભવું નથી ! જેમ જૂતકાળ તરફની હડીલી નિષ્ઠાથી નવાયુગની અવગણના કરવી ઠીક નથી, તેમ જૂતકાળને બૂંસી નાખવાની અધિરાઈ ભરી ઉતાવળ પણ ઠીક નથી.’

‘તું એમ તો નહિ કહી શકે ને કે એ રૂઢિભક્તિનો વ્યવસ્થિત પ્રસાર કરવામાં જેટલાં વરસો વીત્યાં તેટલાં વરસો એ રૂઢિભક્તિનો ધ્વંસ કરવામાં યે લાગવાં જોઈએ ?’ શિરોષે પૂછ્યું.

‘એના જવાબ તો બે હોઈ શકે : હા અને ના. તે પરિસ્થિતિ અને સંજોગ પર આધાર રાખે છે. જો જનતાને એટલી ખાત્રી થાય કે તમારો માર્ગ હિતકર છે તો તે તમને જલદી અનુસરવા તૈયાર થાય; પણ જો તેને ડ્રાઇ એવી શંકા થઈ કે તમારો માર્ગ અહિત કરે છે તો તેને સમજાવવાને તમારા મતની અનાવતાં સેંકડો વરસોયે વીતી જાય.

‘પણ જો લોકો જનતા રૂઢિચુસ્ત રહે તેમાં જ પોતાનું હિત સમાયલું જોતા હોય તેવાઓ તો હમેશાં નવા વિચારોનો વિરોધ કરવાના જ.’

‘માટે તમારે એમના કરતાં એવી શાંતિ, એવી ધીરજ, એવી વ્યવસ્થાશક્તિ અને એવી કાર્યસાધના ક્ષમતા પડશે અને

જેઓ તમારા મતથી જુદા પડે છે તેઓ હમેશાં ખોટા, જૂઠા, દંભી કે દગાબાજ છે એમ નહિ માનતાં સમજાવથી તમારે કામ લેવું પડશે. બધી જ બાબતમાં સુધારાના વિરોધીઓનો સ્વાર્થ નથી હોતો. જોને તારાં જ બા. એ તારાથી જુદો મત ધરાવે છે એમાં એમનો ફટલો સ્વાર્થ રહેલો છે?’

શિરીષ જરા વધુ ગંભીર બન્યો. તે બડબડ્યો : ‘તારી વિચાર-ધારાઓ સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થઈ શકતો નથી છતાં એ વાત ખરી કે પ્રગતિ એટલે જ સમાજ સામેનો જંગ.’

‘અને જો એ પ્રગતિ સમાજના ભલા માટેની હોય, તો પછી તે જંગ એવો ન હોવો જોઈએ કે જેથી તે સમાજનો જ વિનાશ કરનારો થઈ પડે :’

‘એ વાત વિચારવા જેવી છે ખરી. આ જંગ તો પિતા પુત્ર વચ્ચે, માતા અને પુત્ર વચ્ચે, ભાઈ ભાઈ વચ્ચે, પતિ પત્ની વચ્ચેનો છે. તે જગતા લઢવૈયાઓને હમેશાં સાથે રહેવાનું તેમ સાથે જીવવાનું ચે હોય છે. પણ સ્વજનપ્રેમ કરતાં રૂઢિપ્રેમને લોકો આટલું મહત્વ કેમ આપે છે?’

‘વિચારવા જેવી સમસ્યા એ જ છે. નવમતવાદીઓ તેને શાંતિ અને ધી-જથી ઉદ્દેશતા નથી એટલે તે વધુ અને વધુ ગૂંચવાય છે.’

‘પણ એવી ગૂંચનો ડર જો નવમતવાદીઓ રાખ્યાં જ કરે, તો પ્રગતિનું એકેકેક કાર્ય અટકી પડે. કેમકે તેનાં વિરોધીઓ પછી તો એવી ગૂંચણો જ ઉભી કરવાની ચાલ્યાજીઓ અજમાવવા મડે. એ તો બહુ ગૂંચાય તેને તોડી જ નાખવું!’

‘શિરીષ! કહેવા જેટલું કર્તવ્યમાં મૂકવું એ સહેલું નથી. માન કે નારી ને તારાં બાની વચ્ચે વિચારમેળ ન સધાયો..’

‘તો અમારે અન્નેએ તુનંત જ છૂટ થઈ જવું. એમને એમના વિચારો અપરક અને મને મારા.’

‘એમ થાય તો તો સંસારમાં ઉથલપાથલ થઇ જાય.’

‘જૂની પ્રત્યાઘાતી દુનિયામાંથી નવી દુનિયાનું સર્જન કરવું હશે તો એવી ઉથલપાથલ વિના કદી છૂટકો થવાનો નથી.’

‘જોઈએ. આ ભાસ્કરવાળી જ ઘટના ક્યું સ્વરૂપ લે છે તે ?’

‘તે મને તે સ્વરૂપ લે તે પરથી નવમતવાદના સારા નરસાપણનો નિર્ણય આપી ન જ શકાય.’

[૩]

શિરીષ અને રજની આ વાતો કરતા કરતા જતા હતા ત્યારે નવનીતલાલને ત્યાં રમા એહોશ પડી હતી. ચોરાશી ન્યાત પોતાના કુટુંબને ન્યાત બહાર મૂકે, એ કલ્પના રમાથી સહન થઈ શકતી નહોતી. કેમકે નવનીતલાલ ચોર્યાસી ન્યાતમાં પ્રતિષ્ઠિત અને આગેવાન હતા, તે પ્રતિષ્ઠા પર આજે પાણી ફરવા એકું હતું.

ભાસ્કર તરફની મમતા તેને એક તરફ ખેંચી રહી હતી ત્યારે જ્ઞાતિ તરફની મમતાનું તેટલું જ આકર્ષણ તેને બીજી તરફ ખેંચી રહ્યું હતું. આ એ બાળુની અથડામણે રમાના સ્ત્રીહૃદય પર વજ્રાઘાત કર્યો.

માતાપિતાને આવી કફોડી સ્થિતિમાં મૂકવા માટે ભાસ્કરના દિલમાં પણ અનેક પ્રકારની મૂંઝવણો ઉભી થઇ ગઇ.

આ ધમાલમાં પુષ્પા તો બીચારી પોતાને જ ગુન્હેગાર માની એક ઝોરડામાં સીઝાતી બેસી જ રહી હતી, ધરના નોકરચાકરોની તેના તરફ કરડી નજર થઇ ગઇ હતી. આ બાઇ જ આ ગૃહસ્થ તેમજ પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠી છે, એવી ટીકાઓ તેઓ અંદર અંદર કરી રહ્યા હતા.

ભાસ્કરે એકલી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની સામે જ નહિ પણ સારાયે હિંદુસમ્રાજની વ્યવસ્થા સામે બંડ પોકાર્યું હતું. એ બંડની

ભયંકરતાનો ખ્યાલ તેને હવે થયો. અને એની સ્થિતિ સાપે જીહ્વંદર ગળવા જેવી થઇ પડી !

પુખ્તાની સાથે જ્યારે તેણે આ નવા પ્રયોગનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે, પોતાની સામે વિરોધનો વંટોળીઓ ચદશે એની ગણતરી તો કરી હતી જ, પણ એ વંટોળીઓની આવી સર્વભક્ષી જખર આંધી આટલા જ વખતમાં ચદશે તેનો એને ખ્યાલ નહોતો.

દાકતરની સારવારથી રમા શુદ્ધિમાં તો આવી. પરંતુ ડોક્ટરે કહ્યું કે ‘દર્દીના હૃદય પર ગમે તે કારણે પણ જખર આઘાત થયો છે એથી તેનું હૃદય નળગું પડી ગયું છે. અને જો દર્દીને એકદમ પૂરતો આરામ નહિ મળે અથવા તો હૃદય પર બીજો આઘાત થાય તેવી ઘટના બનશે, તો તેમાંથી ગંભીર પરિણામનો ભય ઊભો થાય માટે દર્દીને સંપૂર્ણ શાંતિ મળે તેમ કરજો.’

આ સલાહ ડોક્ટરે તો પોતાની ધંધાદારી રીત પ્રમાણે આપી. પરંતુ તેની જે અસર નવનીતલાલ તેમજ ભાસ્કર ઉપર થઇ તેની કલ્પના બીજા કોઇને નહોતી.

રાતે મળનારી ચોર્યાસી ન્યાતની સભા, તેમાં થનાર ન્યાય અને અપાનાર ફેંસલાની કલ્પના નવનીતલાલના દિલને અત્યારથી જ મૂંઝવી રહી હતી.

તે પોતે ન્યાતના આગેવાનોમાંનો એક હતો. તેણે અનેક વખત બીજાઓના ગુના માટે અપાયલા ફેંસલામાં આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. ન્યાતમાં તેના હિતૈષીઓ હતા તેમ દુશ્મનો પણ હતા. અને ભાસ્કરે જે પગલું ભર્યું હતું તે એવું હતું કે એ ગુનાનો કોઈ રીતે બચાવ થઇ શકે તેમ તો હતું જ નહિ, એટલે તેના પક્ષકારોના હાથ હેઠા પડી જશે, જ્યારે દુશ્મનોનો પક્ષ વધુ જોરમાં આવશે એની પણ નવનીતલાલે ગણતરી કરી જ લીધી હતી.

ઝેટલે તે શૂનમૂન બની ગયા.

ભાસ્કરનાં હૃદયમંથન તેમના કરતાં પણ તધુ તીવ્ર અને દુઃખકર હતાં. ગામમાં આવવામાં ભૂલ જ કરી છે તે હવે તેને સમજાયું હતું પરંતુ કમાનમાંથી છૂટી ગયેલા તીરની માફક હવે તે ભૂલ સુધારી શકાય તેમ રહ્યું નહોતું ! ‘આ બધા ઝંઝાવાત પુષ્પા કેવી રીતે સહન કરી શકશે ?’ તેને પહેલી જ વખતે એ વિચાર આવ્યો અને તે ક’પી ગયો. ‘તેની શું દશા હશે ?’ એ કલ્પના થતાં માતાના ખંડમાંથી સીધો જ એ પોતાના ખંડમાં ગયો.

ત્યાં પુષ્પા ગમગીન બાવે બેઠી હતી, કરમાઈ ગઈ હતી પોયણી સમી !

પુરૂષ ગમે તેવો જવાંમદ્ અને બહાદૂર હોય, ભલભલા દુશ્મનોનેય હંફાવતો હોય છતાં સ્ત્રીની આગળ તો બાળક જેવો બની જાય છે.

પુષ્પાના ખંડમાં પગ મૂકતાં જ ભાસ્કરમાં એ પ્રકારનું પરિવર્તન થઈ ગયું. માતાના ખંડમાં હતો ત્યારે તેના દિલમાં સમાજની રૂઢિઓ સામેનો ક્રોધ ઊંડોઊંડો બડબડી રહ્યો હતો; પિતાની સાથે દલીલ કરતો હતો, ત્યારે જનના પણ જોખમે રૂઢિની ગુલામી સામે મોરચા માંડવાના મર્દાઈભર્યા વિચારોથી તેનું રોમરોમ ધલુધણી રહ્યું હતું; પણ પુષ્પાના ખંડમાં પગ મૂકતાં જ તે બાળક જેવો બની ગયો.

‘પુષ્પા !’ તેણે એના વાંસા પર હાથ મૂકીને કહ્યું. એ એ અક્ષરોમાં તેનાં મનોમંથનોની તમામ વેદનાઓનો પ્રતિધ્વની સંભળાતો હતો.

સૂર્યમુખીનું ફૂલ સૂર્ય સામે આકર્ષાય તેમ પુષ્પાએ પોતાના અવનત મસ્તકને ધીમેથી ઊંચક્યું.

નિત્યના એ પુલકિત વદન પર આજે વિષાદની રેખાઓ અંકાઈ ગઈ હતી.

‘પુષ્પા, આપણે તો ચાર હાથે સમાજના બાપો કરોડો હાથે સામે જૂઠવા તૈયાર થયાં છીએ !’

‘ભાસ્કર !’ પુષ્પાએ દીર્ઘનિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું, ‘વડીલજનોને આપણે કેટલા બધા દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યાં ? આ બધું મારા જ...’

તેના મુખ પર પોતાના હાથનો પાંજો મૂકી એને આગળ બોલતાં અટકાવતો ભાસ્કર બોલી ઉડ્યો : ‘ના, ના, તું નહિ.’ અને સહજ વિચાર કરતો હોય તેમ થોભીને તેણે પોતાનું વાક્ય પૂરું કર્યું : ‘અને હું પણ નહિ’. માતાપિતાના દુઃખનું સાચું કારણ તો એમને વારસામાં મળેલા સંસ્કારો જ છે.’

‘આપણે અહીં આવ્યાં જ નહોત તો ?’

‘તો ઠીક થાત. પણ મારી ગણતરીમાં ભૂલ થઈ. મેં તો માન્યું હતું કે માતાપિતાનો પુત્રપ્રેમ રૂઢિપ્રેમ કરતાં વધુ બળવાન નિવડશે !’

‘એ તો જ્યાં સુધી કસોટી પર કંચન ચડ્યું ન હોય ત્યાં સુધી.’

‘હાલે. આ અનુભવ પણ જરૂરી હતો. હવે આપણે આવતી કાલે જ આ ઘરને અને ગામને છેલ્લા નમસ્કાર કરીશું.’

‘પણ તેથી વડીલોના દિવસને કેટલો આઘાત થશે ?’

રમાના સંજ્ઞામાં ડોકટરે આપેલી ચેતવણીની તમામ કથા જ્યારે તેણે પુષ્પાને કહી સંજ્ઞાવાવી ત્યારે પુષ્પા વધુ ચિંતાતુર બની.

‘એમના હૃદયને બીજો ધક્કો ન લાગે એનો વિચાર પહેલો કરવો જોઈએ.’

‘વસ્તુસ્થિતિ એટલી નાજુક છે કે બન્ને રીતે જોખમ તો ખેડવાનું જ છે.’

ભાસ્કરના દિલમાં તે વખતે મમતાળુ માઠીના જીવનના જોખમની ચિંતા ઘોળાઈ રહી.

[૪]

રાતે બ્રાહ્મણોની ચોર્યાશીની વાડીમાં સારાયે ગામના બ્રાહ્મણોનાં ટાળેટાળાં એકડાં થઈ ગયાં હતાં.

જ્ઞાતિઓનાં પંચો પાસે ન્યાયાધિશની સત્તા છે, પણ આગેવાનોને સાચા ન્યાયાધિશ ખનતાં આવડ્યું નથી, અને જ્ઞાતિનાં પંચો ન્યાય-મંદિર જેટલી જ્ઞાતિભરી વ્યવસ્થા સાચવવાનું સેંકડો વર્ષોના અનુભવ પછીયે શીખ્યાં નથી.

એટલે ચોતરફ ખળભળાટ, અશાંતિ અને કોલાહલનું સામ્રાજ્ય બન્યું હતું.

ચોર્યાશી ન્યાતના તેડાને માન આપીને નવનીતલાલ પોતાના બે ચાર મળતિયાઓ સાથે વાડીમાં જવા નીકળ્યા ત્યારે ફૂંસીની સગ્ગની ખાત્રીવાળા આરોપી જેવી એમની રિથિત હતી.

એ વાડીમાં અનેક વખત તે જ્ઞાતિના પંચમાં ગયા હતા. છતાં આજે ત્યાં પગ મૂકતાં પણ તેમને ભોંય ભારે થઈ પડી.

અંદર જતાં જ તેમણે જોયું કે અનેક આંખોની ખેંચાયલી પણ્ણે પરથી તેમની સામે ધિક્કાર તેમજ તિરસ્કારનાં બાણો છૂટી રહ્યાં હતાં. નિત્ય ગંભીર અને તટસ્થ જણાતાં વઢનો પર પણ આજે વ્યગ્રતાનો વાસ થયો હતો.

સંઘમાનસ મધમાખો જેવું હોય છે. જે દિશામાં એક માખ ઉડે તે તરફ ખીજી અધી માખો ઉડતી જાય છે. દુનિયા હમેશાં વિન્યને વરેલા અત્યાચારીઓ તરફ મમતા ખતાવે છે, પરંતુ તેની પાસે નમ્રભાવે ન્યાયની માગણી માટે ઊભા થનાર હારેલા અંડખોરના સાથીઓ પર તે નીતિને નામે ક્રોધ ઠાલવે છે! એવો ક્રોધ અત્યાર ચારેકારથી પોતાની તરફ ઉડતો નવનીતલાલે જોયો.

પંચનું કામ શરૂ થયું. કોલાહલ અને અગ્નિવચિત ખોલાખોલની વચ્ચે અનેક ખોલનારાઓએ નવનીતલાલની તેમજ તેમના પુત્રની

સામે પ્રહારો કર્યા. અને ખાલાજી જેવી પવિત્ર જ્ઞાતિને બ્રૂટ કરવાનો આરોપ એ પિતા-પુત્ર પર મૂકી, તેમનો હમેશને માટે બહિષ્કાર કરવાની ચારે પાસથી માગણીઓ થવા માંડી !

એ બધો કાલાહલ કંઈક શમ્યા પછી ન્યાતના પ્રમુખે ગંભીર ભાવે કહ્યું, ‘ નવનીતલાલને આપણે બચાવની તક આપવી જોઈએ.’ અને પછી તેમણે નવનીતલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું: ‘ તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવાની તમને છૂટ છે.’

પણ નવનીતલાલનું વકીલ હૃદય પોતાના પુત્રના સ્વયંસિદ્ધ ગુનાનો બચાવ કરવા તૈયાર નહોતું.

તેમણે ગંભીર ભાવે, ચિંતાગ્રસ્ત વદને માત્ર એટલું જ કહ્યું: ‘ જ્ઞાતિ સમક્ષ મારે ગુનાનો બચાવ કરવો નથી. એ જે ન્યાય કરશે તેને હું શિરસાવંઘ ગણીશ.’

આથી નવનીતલાલને ભરી જ્ઞાતિ વચ્ચે અપમાનિત કરવાના, તેમને ન્યાત આગળ કરગરતા અને કાલાવાલા કરતા જેવાના હેતુથી જેઓ તૈયાર થઈને આવ્યા હતા, તેમને પોતાના હાથમાં આવેલી સુવર્ણ તક સરકી જતી લાગી અને ફરીથી કાલાહલ શરૂ થયો.

‘ એને પોતાના પુત્રના દુષ્કૃત્ય માટે જરાયે પશ્ચાતાપ થતો નથી. એ ન્યાતનું આ રીતે અપમાન કરે છે-એ ગુનેગારની વાત જ કાંઈએ સાંભળવી જોઈતી નથી-એનો છોકરો તો જ્ઞાતિ સમક્ષ પશ્ચાતાપ બહેર કરી ન્યાય માગવા આવવામાં પણ હિલુપત માને છે-એમનો બહિષ્કાર કરો, બહિષ્કાર કરો ’ એવા સામટા પોકારો દરેક દિશાએથી થઈ રહ્યા.

મધરાત પછી નવનીતલાલ તેમજ ભાસ્કરનો હમેશને માટે બહિષ્કાર પોકારી ન્યાત વિખરાઈ, ત્યારે તો ત્યાં નાનકડું ધીંગાણું જ મચી રહ્યું !

૫ : યુવાનોનાં મનોમંથન

શિરીષની આગેવાની નીચે એક યુવકમંડળ ચાલતું હતું. આજકાલ દરેક સ્થળે હોંશીયારી નવજુવાનો યુવકમંડળો કાઢે છે પોતાના ઉછળતા યૌવનના વિચારોને સક્રિય સ્વરૂપ આપવાની નવજુવાનોને જ્યાં તક મળી શકતી ન હોય, ત્યાં તેઓ ભાષણો કરીને કે લેખો લખીને પોતાની ભાવનાઓને પ્રગટ કરવાનો માર્ગ લે છે.

જેવી સ્થિતિ પરાધીન હિંદના રાજપુરુષોની રાજકારણમાં છે; તેવી સમાજમાં ભાવનાઓ નવજુવાનોની છે. સ્વાધીન દેશોના નેતાઓ જે બુદ્ધિ, શક્તિ, સમય અને સંપત્તિ રાષ્ટ્રના હિતનાં રચનાત્મક કાર્યોમાં ખર્ચે છે, તેવી તક પરાધીન દેશના આગેવાનોને મળતી નથી. એટલે તેમનાં જીવન શુભામીનો સતત વિરોધ કરવામાં જ પસાર થાય છે. અને પ્રગ્વતે કેળવવાની, તેને સ્વાધીનતાની તાલીમ આપવાની તેમ ભાવિ રાષ્ટ્ર ધડતરનો પાયો નાખવાની એમાંથી જ એક દિવસ તક મળશે એમ માનીને તેઓ સમાધાન મેળવે છે.

એવું જ સમાધાન રૂઢિચુસ્ત સમાજના નવવિધાનનાં શમળાં સેવનારા તરવરીયા નવજવાનો પણ, યુવકમંડળો ચલાવીને, યુવક પરિષદો ભરીને, જ્ઞાતિપત્રો અને જ્ઞાતિનાં છાત્રાલયો ચલાવીને શોધે છે. તેમનાં એ કાર્યોથી સમાજની જૂનવાણી વ્યવસ્થાના કિલ્લાની કાંકરી પણ ખરવાની નથી એવી ખાત્રીથી જૂનવાણી માણસો નિરાંત સેવતા, પથ્થર સાથે માથું અફાળતા એ નવજવાનોની ઠેકડી કરીને સંતોષ અનુભવે છે !

પરંતુ ભારકરના સક્રિય બંડથી સામાજિક દુર્ગંમાં ગાયકું પડશે એવો ભય ઊભો થતાંજ ચોર્યાસી ન્યાતે એનો બહિષ્કાર પોકારી દીધો ! જેમ પરાધીન દેશના લોકોના કાષ્ટક કાર્યથી પોતાની સત્તા કે પ્રતિષ્ઠાના દુર્ગંમાં ગાયકું પડશે એવો ભય જણાતાં તે દેશ પર સત્તા જમાવી ખેડેલી સરકાર તેમને દાખી દેવા માટે પોતાના અધિકારો અજમાવે છે તેમ.

પોતાના અધિકાર કે સ્થાપિત સત્તાની સામે થનારને શિક્ષા કરવી એ સત્તાધારીઓની ટેવ હોય છે. પછી તે સ્થાપિત સત્તા રાજકીય હો, ધાર્મિક હો કે સામાજિક હો.

ભારકરને પ્રાણણ જ્ઞાતિએ એ સત્તાનો અનુભવ કરાવ્યો એટલે જૂનવાણી રૂઢિચુસ્તોના એ દમનની સામે પોકાર કરવાનો નવજુવાનોનો હક અજમાવવા માટે યુવકમંડળની તાત્કાલિક સભા ખોલાવવામાં આવી.

એ સભામાં શિરીષે ગંભિર ભાવે કહ્યું :

‘ સામાજિક બહિષ્કાર એ જુદમી સજા છે; અને જે યુગમાં સમાજની વ્યવસ્થાને એટલે કે જ્ઞાતિઓની વ્યવસ્થાને અપ્રાધિત રાખવાની જરૂર હશે તે યુગમાં શોધાયલા દમનના આ કાનુનને હવે જ્ઞાતિઓને હમેશને માટે દફનાવી, સમાજના નવવિધાનના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે, તે યુગમાં જીવતા રાખવા એજ જુદમ છે.

‘ લગ્નની પ્રાચીન ભાવના અને આદર્શ ગમે તેવા હિંદુત્વ અને ભવ્ય હોય તો પણ આજે તો એ આખી સંસ્થા કાઢી ગઈ છે, અને જે તેનો સવેળા નાશ કરવામાં ન આવે તો તે હજી હિંદુ-સમાજના ક્ષેત્રને વધુ સડાવી નાખે તેમ છે, એની માત્ર વિધિઓનો જ ભારકરે ત્યાગ કર્યો છે.

‘ વ્યક્તિમાત્રને વિકાસની નિર્બંધ તક મળવી જોઈએ. એ સિદ્ધાંતના મૂળમાં જ ભારકર તેમજ તેના પિતાનો બહિષ્કાર

પોકારનારાઓએ સુરંગ મૂકી છે અને તેથી તેમની સામે બંડ પોકારવાની ધડી આવી પહોંચી છે. માટે હું આપની સમક્ષ એવી દરખાસ્ત પેશ કરું છું કે, ચોર્યાશી જાતિના આપણુદ દમનના વિરોધ તરીકે, આપણે આપણા મંડળ તરફથી બિરાદર ભાસ્કર અને તેની દોસ્ત પુષ્પાનો સત્કાર સમારંભ ગોઠવવો.’

શિરીષ એટલું કહીને બેસી ગયો.

થોડાક વખત સુધી કોઈ બોલવા બેઠું થતું નહોતું. માત્ર અંદરઅંદર ગણગણાટ ચાલુ જ હતો. દરેક જુવાનને પોતપોતાનો મત નિખાલસ ભાવે રજુ કરવાનો શિરીષે વળીવળીને આગ્રહ કર્યો. ત્યારે એક બ્રાહ્મણ જુવાને બોલ્યા થઈને કહ્યું: ‘આપણા મંડળનો હેશ વ્યવહાર અને શક્ય સામાજિક સુધારા કરવા તે છે. તે સુધારામાં ચોર્યાશી જાતિ સમી સખળ સંસ્થાની ધરમૂળની વ્યવસ્થાની સામે બંડ પોકારવાનો આપણને હક નથી. બીજા બધાની મનોગત વાતો જાણવાનો હું હાવો કરતો નથી, પરંતુ જો હું મારી જ વાત કહું તો, જનબંધન સિવાયનાં આંતરજાતીય અનુસૌખ્ય નિર્બંધ લગ્નનો આ અભિનવ અખતરો કરનારનું સ્વાગત કરવા હું તૈયાર નથી. આપણે જાણવું જોઈએ કે આપણે પવિત્ર આર્યાવર્તના વતનીઓ છીએ, અને તેમાંથી વળી હું તો બ્રાહ્મણ છું. અમેરિકા કે રશિયાને પગલે ચાલીને આપણને આ જાતના અનાર્ય અખતરા કરવાનો હક જ નથી. માટે હું આ દરખાસ્તનો ધરમૂળથી વિરોધ કરું છું.’

બીજા એક બ્રાહ્મણ યુવાને તે પછી કહ્યું: ‘હું બાઈ શિરીષની, પ્રમાણમાં અતિ વિનીત દરખાસ્તનો વિરોધ કરવા જોડલો બચલીત બની ગયો નથી.

‘મારી અગાઉના મારા મિત્રે ચોર્યાશી જાતિ જેવી સખળ સંસ્થાની ધરમૂળની વ્યવસ્થાની સામે બંડ પોકારવાના આપણા હક્કનો

પ્રશ્ન ઉદાગ્યો છે, પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, પ્રગતિતું પ્રત્યેક પગલું કે પ્રત્યેક વિચાર તે ચલુ સમાજવ્યવસ્થા સામેનો જંગ જ છે. અને જો મારા મિત્ર હકની જ વાત કરતા હોય, તો તો યૌવનને રૂંધનારાં તમામ તત્વોની સામે યાંડ પોકારી વિકાસનો માર્ગ સાફ કરવો તે માત્ર યુવાનોનો હક જ નહિ પણ ધર્મ છે. વિકાસના માર્ગની વચ્ચે જે કંઈ આવે તેને ઉથલાવી નાખીને જ આગળ વધી શકાય છે.

‘એમનો ખીજો વાંધો નિર્બંધ પ્રેમના અભિનવ પ્રયોગની સામે છે અને તે આર્યાવર્તની પવિત્રતાને નામે, બ્રાહ્મણત્વને નામે. પણ આપણી બધી પવિત્રતાની અને નીતિની વાતો જોટલી સંદિગ્ધ છે તેટલી જ ખીજ દેશોની નીતિની ભાવનાના અજ્ઞાન પર રચાયેલી છે. આપણે ખીજ કાઢ દેશના માનવીઓ કરતાં વધુ નીતિમાન અને વિશેષ પવિત્ર છીએ એ મિથ્યાભિમાન છે. નીતિ અને પવિત્રતાની વાતો નિરપેક્ષ નહિ પણ સાપેક્ષ છે. માનવતાની દૃષ્ટિએ તેનો ગજ જો કાઢ સર્વસ્વીકૃત ન જ ઠરાવી શકાતો હોય, તો તે મજબૂત માપતાં આપણે અનેક આખતોમાં ખીજ પ્રદેશના લોકો કરતાં વધુ ઉણપો વાળા છીએ એ સિદ્ધ થઈ શકે તેવી હકીકત છે.

‘આપણી જ પ્રાચીન સમાજવ્યવસ્થાના ઇતિહાસમાં આઠ પ્રકારનાં લગ્નો વર્ણવ્યાં છે, તો નવમા પ્રકારની લગ્નવ્યવસ્થાનો અખતરો કરવાની માનવગતિને છૂટ નથી એમ કહેવું તે તો ભૂતકાળની ગુલામીની પરાકાષ્ટા છે. પરંતુ આપણા જ ઋષિઓના જૂનવાણી ઇતિહાસો ફેંદીએ તો તેમાંથી આજે નર્યો ગદો વ્યભિચાર ગણાય તેવાય અનેક ભૂતકાલીન અખતરાઓની નોંધ મળે છે.

‘વળી જો આપણે આંતરજાતીય, આંતરપ્રાંતીય અને આંતર-ધર્મિક તેમજ આંતરદેશીય અનુલોમ-પ્રતિલોમ લગ્નોના અખતરાઓને આજ સુધી સ્વીકારી તેમજ સત્કારી લીધા છે, તો ભારકરના આ

એક અભિનવ અખતરાનો વિશેષ આપણે કેવી રીતે કરી શકવાના હતા ? આજે તો નવા અને જૂના વચ્ચેના ધર્ષણનો સંક્રાંતિકાળ છે, તે જોતાં આપણે પ્રગતિ માટેના પ્રત્યેક પ્રામાણિક અખતરાઓને અપનાવી લઈ ન શકીએ, તોપણ નિહાળ તેનો વિશેષ ન જ કરીએ.

‘એ દ્રષ્ટિવિંદુથી હું ખિરાદર શિરીષની અતિવિનિત દરખાસ્તને અનુમોદન આપું છું.’

તે પછી બોલવા બોલા ઘનાર ત્રીજા ખિરાદરે કહ્યું : ‘હું કેવળ સ્વપ્નદૃષ્ટાઓની માફક આકાશમાં ઉડ્યનો કરવાના તરંગોમાં શ્રદ્ધા રાખવા મારા ખિરાદરોને ના સંભળાવું છું. આપણે જે સામાજિક પુનરુત્થાન કરવું હોય, તો તે વ્યવહાર રીતે કરવું જોઈએ. આપણે એટલા આગળ વધી જવાનો તરંગી ઉત્સાહ ન ખતાવવો જોઈએ કે જેથી ખીજા બધા આપણને જોઈ પણ ન શકે. અત્યંત યુગમળનાં આદોલનોની ઝાલક ઝીલવાની આપણે ભુદ્ધિનાં કપાટ તેમજ આંખો બંધ કરીને ના પાડવી ન જોઈએ, પણ ગગનગામી ઉડ્યનો કરતા પહેલાં વ્યવહારની નક્કર ભૂમિ પર દોડનાં શિખવું જોઈએ.

‘ધારો કે આપણે બારકરને મંડળમાં બોલાવીને તેનો સત્કાર કરીએ પણ તેથી શું આપણે બધા તેવા અખતરાઓ કરવા તૈયાર થઈ શકવાના હતા ? હરગિજ નહિ. તો પછી આ રીતે આપણે આપણી અંદરઅંદરની એકતાનો ખંસ શા માટે કરવો ?’

ચોથા ખિરાદરે કહ્યું : ‘તમે જે કંઈ પગલું ભરો તે વિચારીને ભરજો. જરાયે ઉતાવળ પગલું ભરશો તો અનેક કુટુંબોમાં ક્ષેષ કંકાસ અને કલહ કરાવવાના પાતકના ભોગ તમે ખનશો. અને હું સૌ ખિરાદરોને ગંભીર બાવે પૂછું છું કે, આપણે શું એ હેતુ માટે આ મંડળ રચાવ્યું છે ? જો મને કાઈ તેની હા કહે, તો હું તો આ ને આ બંધીએ જ આ મંડળને રાખરાખ કરવા તૈયાર છું !’

તે પછીના વક્તાએ કહ્યું: 'આપણે એક જ પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ, અત્યારના કંઈક નાટક જેવા યુગમાં આપણે જીવવા માગીએ છીએ, કે એ નાટકના એક પાત્રી એક મરી પરવારતાં પાત્રોની માફક રૂઢિઓના ગૂંઝળાવી નાખનારા જોગ નીચે કચરાઈ છૂંદાઈને આત્મ-હત્યા કરવા ઈચ્છીએ છીએ? હાલની નાશકારક સમાજવ્યવસ્થામાંથી જો આપણે ઉગરી જવા ઈચ્છતા હોઈએ, અને ભાવિ પ્રગ્ન માટે સુગમ થઈ પડે તેવું નવીન સમાજવિધાન કરવા માગતા હોઈએ, તો આપણો માર્ગ સરળ તેમજ સુખકર ન જ હોઈ શકે. આપણે તો જડતાનાં અને પીછેહઠકનાં તમામ વિનાશક જોનારો સામનો કરવો પડશે, પછી ભલે તેમ કરતાં આપણે પરાજીત થઈએ કે આપણો વિનાશ પણ થાય છતાં એ પરાજય અને એ વિનાશ, પ્રત્યાઘાતી જો સમાજની નિષ્ક્રિય નિરાધારી કરતાં વધુ મર્દાઈભર્યો હશે. મિત્રો! શ્રી કૃષ્ણનું એ કથન કદી ન ભૂલતા કે, કલ્યાણની ભાવનાથી કાર્યારંભ કરનારાઓની કદી પણ દુર્ગતિ થતી નથી.'

એક બીજા વક્તાએ કહ્યું: 'અને જેઓ ભારકરના નવીન અખતરામાં અનીતિ જુએ છે, સમાજનો વિનિપાત નિદાગી ભડકે છે તેઓનાં અંગત જીવનો શું સો એ સો ટકા વિશુદ્ધ છે? આપણી શેરીઓ, પોળો અને મહોલ્લાઓમાં છૂપો સડો અને ઢાંકેલી અનીતિ શું પ્રવેશ કરી નથી ચૂકી? એના પાપભાગી કોણ છે? ભારકરને નિંદવા નીકળવું તે તો છૂપા પાપને સાથ આપી, હિંમતથી જાહેરની અપ્રીતિ તેમજ ક્રોધ વહોરી લેવા છતાં નીડરભાવે અને પ્રકટપણે લગ્નસંસ્થાનો વર્તમાન સડો સાફ કરવાના નવતર પ્રયોગને નિંદવા જેવું છે, તેની સાથે સાથે પક્ષા પાછળના પાપોને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે.'

શિરીષે ચર્ચા સમેટી લેતાં કહ્યું: 'યુવાનોના મનોમંથનોના આજે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શક્યો છે.

‘હવે આપણે આ દરખાસ્ત પર મત લઇએ, ત્યારે પણ એટલી જ નીડરતાથી સૌ પોતપોતાના મત આપે એમ હું ઇચ્છું છું. મિત્રો, આપણે ઇચ્છીએ તો પણ સમાજને ગુંગળાવી નાખનારી ફટિઓને આજ ને આજ છિન્નભિન્ન કરી શકવાના નથી, તેમ આવતી કાલે જ આપણાથી આપણી ઇચ્છા પ્રમાણેના સમાજનું નવવિધાન કરી શકાય તેમ પણ નથી. એટલે તે પહેલાં આપણે કેવળ હિદામ ગણાવાની આભાસી લાગણીથી દોરવાઈને આપણી સંસ્થાને છિન્નભિન્ન કરી નાખે તેવું તો કાંઈ પણ ન જ કરીએ.

‘છતાં માત્ર આ નાનકડું મંડળ કોઈ પણ રીતે જીવે, સિદ્ધાંતને ભોગે પણ જીવતા મુડદાની માફક તે જીવતું રહે, એવી એપણા તો કોઈ જ ન રાખે. એવા મંડળના મુડદાને રમાડવા કરતાં, તેનો વેળાસર નાશ કરી આપણે જ બધા હસ્તે મુખે તેને લડલડાવી દઈએ. તેમાં વિશેષ નિખાલસતા, વધુ પ્રામાણિકતા, વધુ મદર્દી અને વિશેષ સિદ્ધાંતલક્ષિત સમાયલાં છે.

‘એટલે મંડળની અસ્તિનાસ્તિનો ભય તો છોડી જ દેજો. મંડળ આપણા માટે છે, આપણે મંડળ માટે નથી. પણ બધા જ બિરાદરોને જે સર્વોપરી ખ્યાલ રાખવાનો છે તે તો મારે મતે એ જ છે કે, આ દૂબળા વઢાણ જેવા સમાજ તરફની મમતાથી આપણે તેને તારી શકવાના પ્રયાસ કરવાને બદલે શું તેની સાથે જ દૂધી મરવા માગીએ છીએ, કે એ પ્રયાસમાં વધુ પડતાં પ્રત્યાઘાતી બન્યાનો સામનો આપણે કરી ન શકીએ તો એ દૂબળો વઢાણને દૂબાડી દઈ, આપણે તેમાંથી હિંગરી જવા માંગીએ છીએ? અને એ હિંગારાનો માર્ગ આકરો છે: તોફાની મહાસાગરમાં ફૂદી પડવા જેવો એ માર્ગ છે. પણ જો આપણને આપણી તાકાતમાં શ્રદ્ધા હોય, તો એ માર્ગે જે ભય છે તે કરતાં દૂબળા વઢાણમાં રહીને નિર્માત્ર્ય જંતુઓની માફક

ડૂબી મરવામાં વધુ જાય અને વધુ નામોશી તેમજ વધુ અકીર્તિ રહેલાં છે.

‘આપણે જે નૂતન સમાજના સર્જક ન બની શકીએ, પણ તેની ભૂમિકા તૈયાર કરનારા આગેકુઓ બનવા માગતા હોઈએ, તોપણ આપણાથી જૂનવાણી સમાજનું સંરક્ષણ તો થઈ ન જ શકે. જે ઉદાત્ત અને અવર્ણનીય એવો સ્વાધીનતાનો સાદ આપણા સહુના અંતરના અતલગર્ભોમાં ગુંજી ઉઠતો હોય, તો આપણે કદી પણ સામાજિક અન્યાયો અને ઉંચનીચતા ભેદાભેદ પર રચાયેલી, તેમજ આપણી સ્વાધીનતાનો ધન્કાર કરતી સમાજવ્યવસ્થા આગળ ગુલામોની માફક નીચું માથું નહિ જ કરીએ. પરંતુ હાલના કરતાં વધુ ન્યાયી, વધુ સ્વતંત્ર, વધુ સુખકર અને વધુ સમાનતાને સ્વીકારે તેવી સમાજ-વ્યવસ્થા માટે આપણી લડત ચાલુ રાખવાનો જ મર્દાનગીભર્યો નિશ્ચય કરીશું.

‘દોસ્તો ! હવે જાસ્કરને તેમજ તેની પ્રેયસીને આ મંડળમાં આમંત્રી તેમને સત્કાર કરવાની તરફેણમાં હોય તેઓ હાથ ઉંચા કરે.’

અને જવાબમાં ધણી હાથ ઉંચા થયા.

હવે તેની વિરૂધ્ધમાં હોય તેઓ પોતાના હાથ ઉંચા કરે.’

તેના જવાબમાં થોડા જ હાથ ઉંચા થયા.

તે પછી જાસ્કરને આમંત્રણ આપવા માટે મંડળના પ્રતિનિધિઓ નીમી સભા વિખરાઈ ગઈ.

૬ : મનોમૂંઝવણ :

શુ વ ક મં ડ ળ ના પ્રતિનિધિઓ ભાસ્કરને આમંત્રણ આપવા નવનીતલાલ વકીલને ઘેર ગયા, ત્યારે ત્યાંનું વાતાવરણ પ્રાણવિહોળા ખોળિયા જેવું જણાતું હતું.

ભાસ્કર અને પુષ્પા, પિતા અને માતાને દુઃખરૂપ થઇ પડવાને બદલે ત્યાંથી ચાલી ગયાં હતાં અને રૂઢિરક્ષા કે સંતાન પ્રેમ એ બેમાંથી કોનો પક્ષ લેવો તેનો તાત્કાલિક નિર્ણય કરવા જેટલી તાકાત ન હોવાથી, નવનીતલાલ પાછળથી સ્તાવો પકરી રહ્યા હતા.

એમના કરતાં રમાની સ્થિતિ વધુ નાજુક હતી. જાતિના આચાર વિચાર અને વ્યવહારમાં જ પ્રગતિ અને વિકાસનું પૂર્ણવિરામ જોવાની એને જે સંસ્કારે ટેવ અને દ્રષ્ટિ આપેલાં, તેની સામે પોતાની જ કૂખે પાકેલો અને પોતાના જ ખોળામાં પોતાના જ ધાવણથી પોષાયેલો, વિનયી, વિવેકી અને બહાદુરસોયો ભાસ્કર આવું અકલ્પ્ય બંડ ઉઠાવે એની તો કલ્પના પણ તેમને વસમી લાગતી હતી. ત્યારે બીજી તરફ પુત્ર જેવો પુત્ર પિતા, માતા, ધરકુટુંબ અને ગામ છોડીને ચાલ્યો જાય તેના કરતાં તો પોતાનું મૃત્યુ થાય એ રમાને વધુ સુખકર થઈ પડે તેમ હતું.

આ સ્થિતિમાં મૂંઝાઇ રહેલાં પતિપત્ની પરસ્પર આશ્વાસન શોધતાં બેઠાં હતાં.

રમા આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહી રહી હતી: ‘મારા ભાસ્કરને આ તે શું સૂઝયું? કેવો કુંવારી કન્યા જેવો હતો એ?’

‘રમા, આપણા અને એના યુગ વચ્ચે જે મોટું અંતર પડી ગયું છે, તેનો આપણને ખ્યાલ નથી. ખરી રીતે તો એના અને આપણા યુગ વચ્ચે આખો મહાસાગર પથરાઈ ગયો છે. પણ આપણે તેનો વિચાર જ કરતા નથી. તું તો ઘરમાં કુટુંબમાં અને ન્યાતમાં જ રહે, એટલે તને આ સમયપલ્લટાનો ખ્યાલ ન આવે તે સ્વભાવિક છે, પણ હું મોટો વકીલ, લોકોમાં આગેવાન થઈને ફરનારો, બહુલો બહુલો અને પ્રગતિનો દિવાયતી, તે પણ આ યુગપલ્લટાને ઓળખી ન શક્યો...’

નવનીતલાલ બોલતાં બોલતાં એકાએક અટકી ગયા અને પંચિયાનો છેડો આંખો પર દાબ્યો.

‘તમે મદં જેવા મદં થઈને આમ કરો તો પછી મારા જેવીની શું દશા?...’ રમાથી ધૂસ્કું મૂકી દેવાયું.

એટલે નવનીતલાલ સફાળા સ્વસ્થ થવાનો પ્રયાસ કરતા, તેને સમજાવવા લાગ્યા, ‘તું આમ કરીશ તો ઝાઝું નહિ જીવી શકે. દાકતરે તને કેવી ચેતવણી આપી છે તે છે ખર?’

રડતાં રડતાં જ રમાએ કહ્યું: ‘બહુ મારું જીવતર અને મૂઠું હું! મારે હવે નથી જીવવું. મારો એકનો એક ધ્રુવ તારો ચાલી ગયો અને હું જીવીને શું કરું?’

‘જો તું કહેતી હોય તો હું આજને આજ ભાઈને પાછો બોલાવી લાવું. એને કંઈ આપણી પર રીસ નથી, તે તો આપણને અડચણરૂપ ન થવાય તે માટે જ ગયો છે.’

‘પણ એને આ શું સૂઝયું? આપણી ન્યાતમાં એને માટે કેવા કેવા ધેરથી ભાગાં આવતાં હતાં?’

‘એનો વિચાર હવે શું કામનો ? વિધિનું નિર્માણ કદી ફરતું નથી રમા ! પ્રભુએ એમ ધાર્યું હશે, નહિ તો...’

‘ન્યાતની સામે થઇને રહેવું એ પણ શી રીતે બને ?’

‘ન્યાતે તો મારો, તારો ને ભાસ્કરનો બહિષ્કાર કરી જ નાખ્યો છે. એથી વધુ તે કંઈ કરી શકે તેમ નથી. અને ભાસ્કર ન આવે તો પણ એ લોકો કંઈ આપણને ન્યાતમાં લેવાના નથી.’

‘કેવા છે આ ન્યાતના લોકો પણ ?’

‘આપણા જેવા જ. આ બનાવ આપણે ત્યાં બન્યો તેવો બીજાને ત્યાં બન્યો હોત તો હું અને તું શું કહેત, શું કરત ? રમા ! ભાસ્કર આપણો એકનો એક છોકરો છે, છતાં આપણે કેમ એને સાચવી ન શક્યાં, આપણે કેમ એનો પક્ષ લઇ ન શક્યાં ?’

‘એ પુષ્પાનેય શું સૂઝ્યું ? એને બીજો કાંઈ ન મળ્યો ને મારો જ ભાસ્કર એના હાથમાં ક્યાંથી ઝડપાઇ ગયો ?’ રમાએ કંઈ ન સૂઝતાં પુષ્પા પર ગુસ્સો ઉતારવા માંડ્યો.

‘રમા, આમ અકળાય છે શા માટે ? અને એ બિચારી છોકરી પર નાહકનો આક્ષેપ શા સાઈ મૂકે છે ? પરન્યાતની છે, લગ્ન કર્યા સિવાય ભાસ્કર સાથે પત્ની બાવે તે રહેવા તૈયાર થઇ છે, એ બંને મને પસંદ નથી. તોપણ તું જે આક્ષેપ તેના પર મૂકે છે તે સાંભળી લેવા હું તૈયાર નથી. આમ તો છોકરી કેટલી સુશીલ, કેટલી સંસ્કારી અને કેટલી સંયમી છે. એ વાણિયાને ત્યાં ન જન્મતાં બ્રાહ્મણને ત્યાં અવતરી હોત તો...!’

‘તો મારે ઘેર આ દશા બિલી થવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોત.’ અને રમાએ વળી હુંઠવો મૂકી દીધા.

‘રમા, રમા, તું જરા તો ધીરજ રાખ. આપણો ભાસ્કર ક્યાંય જતો રહ્યો નથી, તું આમ શા માટે કરે છે ? તું કહીશ ત્યારે

આપણે એને મળવા જઈશું. હું ગઈ કાલે હિંમત હારી ગયો હતો, પણ જો તું કહેતી હોય, તો હવે હું ન્યાતની કે સમાજની પરવા કર્યા વિના આપણા બાસ્કરને લઈ આવું.’

એનો શું જવાબ આપવો તે રમાને સજીવું નહોતું. એક તરફ પુત્ર, બીજી તરફ સમાજ. એનું માતૃહત્ય બાસ્કરને જંખતું હતું, પરંતુ એનું બ્રાહ્મણત્વ અને તેને મળેલા સંસ્કાર સમાજની તરફેણમાં ઝૂકતાં હતાં.

[૨]

આ સ્થિતિમાં આશ્વાસન શોધવા નવનીતલાલ ત્રિલોચન સ્વામીને ઘેર તેડી લાવ્યા હતા.

રમા દ્વિધા મનોભાવની વચ્ચે મૂઝવણ ભરી બેઠી હતી, તે જ વખતે સ્વામીજી પધાર્યા.

નવનીતલાલે તેમને એક મોટા કાચપર મૃગચર્મ બિછાવી આપી, નમસ્કાર કર્યા અને સ્વામીજીએ બન્નેને આશિષ આપી.

‘સ્વામીજી, અમારાં બન્નેનાં ચિત્ત વ્યગ્ર છે. તેમાંય રમાના દિલને તો વજ્રાઘાત જ થયો છે.’

‘નવનીતલાલ, આવે સમયે જ માનવીની સાચી કસોટી થાય છે. સુખ સગવડ અને સરળ સંજોગમાં તો માનવીની નાવડી શાંત સાગરજળ પર વિહાર કરતી નૌકાની માફક લવસાગર વિહારે છે, પણ તોફાન અને જંઝાવાત વખતે જ તેમનાં પાણી મપાય છે. રમા બહેન, તમે તો સમજી અને ડાહ્યાં છો.’

‘સ્વામીજી, મારો બાસ્કર એકનો એક...’

‘જો એ તમે ખરા દીલથી માનતાં હો તો બાસ્કરને વળગી રહો...’

‘પણ ન્યાત, સમાજ?’

‘ન્યાત ને સમાજ પોતાનાં કામ કરે છે. તેમને પોતાની રૂઢિગત અવસ્થા પ્રિય હોય એટલે તે તેને વળગી રહે. તેની સામે કાષ્ટએ બહારવટું ખેડ્યું છે એમ જો તેને લાગે કે તુરત તે પોતાની વ્યવસ્થાના રક્ષણ માટે તૈયાર થાય. તેઓ એમાં પોતાનો ધર્મ બજાવે છે. તમે તમારો ધર્મ બજાવો.’

‘સ્વામીજી! અમારે માટે એ જ મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. અમારે તો ન્યાતમાં અને સમાજમાં રહેવું છે, અમારી પ્રતિષ્ઠા સાચવવી છે અને બાસ્કરનેય ગુમાવવો નથી.’ નવનીતલાલે કહ્યું.

‘નવનીતલાલ, તમે તો વકીલ છો. વકીલ થઈનેય આવી દલીલ તમે કરો છો? ગુન્હો કરવો અને ન્યાયની અદાલતમાંથી નિર્દોષ કરીને છૂટી જવું. તે એકી વખતે અને ખર્ચ?’ સ્વામીજીએ ગંભીર બાવે પૂછ્યું.

‘પણ સ્વામીજી, ન્યાતનાં પંચ અને ન્યાયની અદાલતો સરખી?’

‘મને ન્યાયની અદાલતોની ખબર નથી, પણ એ વાત ખરી છે કે, આપણો સમાજ અને જ્ઞાતિઓ જ્યાં ક્ષમા બતાવવી જોઈએ ત્યાં પણ દંડ બિલાવે છે. તે નિષ્કૂર બનીને દમોશાં દમનમાં જ શ્રદ્ધા રાખે છે. માટે જ એ સમજ તરફનો અસંતોષ વધતો જાય છે. જો તેણે દમનને બદલે દયા, ક્ષમા ને ઉદારતા, સ્નેહ અને સત્ય એ બધાને યથાયોગ્ય સમયે યોગ્યતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો હોત, તો સમાજમાં દંભ અને પાખંડ વધ્યાં ન હોત અને સામાજિક દશા અને અધિચાર તળાવડા જેવી થઈ ગઈ કે તેમ ન થતાં, વહેતી સરિતા જેવી રહી હોત. પણ સમાજ નિર્દય અને, નિષ્કૂર રીતે દમન તરફ જ દ્રષ્ટિ રાખે, તો તમે શા સાફ પુત્રપ્રેમ વિસરો છો?’

‘સ્વામીજી, મને તેમ તોયે અમે તો જાસારી માણસો, આપદાદાથી જે પ્રજ્ઞાલિ ચાલતી આવી છે તેનો ત્યાગ પણ કેવી રીતે કરી શકાય ?’

‘નવનીતશાલ, એટલું યાદ રાખજો કે જેઓ કમલે ને પગલે પ્રજ્ઞાલિકાવાદના ગુલામ બની પ્રાચીન પ્રમાણે શોધવાની માયાઝીક કર્યા કરે છે, તેઓ જગતમાં કશું જ કરી શકતા નથી. જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાનો એવો કાંઈક ફાળો તો આપવાનો હોય છે જ. તે કેવળ પ્રાચીનોની ઠરાવેલી પ્રજ્ઞાલિઓના પાલનથી જ બની શકતું નથી, પણ પોતાના જ વિચારબળથી કરી શકાય તેમ છે. અને ત્યારે જ માનવીનું જીવતર ધન્ય બને છે.’

‘સ્વામીજી, મને આજે જ સમજાયું કે પોતાને સખળ માનવાની બમણા સેવતો હું હૈયા દુખળો છું.’

‘એ પણ રજીસુમાં સર્પ કદપવા જેવી તમારી બીજી બમણા કેમ ન હોય ?’

‘સ્વામીજી, અમારી મૂંઝવણ તમે ટાળો, આ દુઃખમાંથી છૂટવાનો કંઈક ઉપાય બતાવો.’ અત્યાર સુધી સ્વામીજીની વાતો સાંભળી રહેલી રમાએ બે હાથ જોડીને કહ્યું.

‘બહેન, ઉપાય બીજા કાષ્ટ શું બતાવી શકવાનો હતો ? એ ઉપાય તમારી જ પાસે છે. દુઃખ અને મૂંઝવણ એ આપણા જ મનનાં બેલાં કરેલાં હોય છે. એને દૂર કરવાં એટલે મનને બીજી દિશાએ વાળવું.’

‘પણ મારો બાસ્કર ?’ રમા શાડીને છેડે આંખો ભૂંછવા માંડી.

‘કાં તો તમે સમાજની પરવા છોડી એને પાછો વાળી દ્યો, અથવા તો સમાજની પરવા રાખી તેને જવું હોય ત્યાં જવા દો. રવાનુબવ એ મનુષ્યનો મોટો ગુરૂ છે. એ જો પોતાના કામથી પસ્તાશે,

એની ખાત્રી થશે કે તેણે હીધેલો માર્ગ સાચો નહિ પણ જૂલમર્યો છે, તો પરિતાપના અગ્નિથી વિશુદ્ધ બની તે તમારી પાસે આવશે, એટલી આસ્થા રાખો.’

‘સ્વામીજી, માતાપિતાનું હૃદય એમ કેમ આસ્થા રાખી શકે ?’ નવનીતલાલે કહ્યું.

સ્વામીજી ખડખડાટ હસી પડ્યા. તેમણે કહ્યું: ‘નવનીતલાલ, તમે તો પેલા વૃક્ષને પકડીને ઊભેલો માણસ વૃક્ષ મને છોડતું નથી એવી જમણામાં હતો તેના જેવી વાત કરો છો. તમે એકનિષ્ઠ બની શકો છો, દ્વિધા નીતિ ન જ ચાલે. સમાજ સમાજનું કામ બગાડે, તમે તમારું બગાડો. બાકી એટલું તો યાદ રાખજો કે તમારા જેવી વૃત્તિ અને વિચારવાળાઓ સમાજને કોષ્ટ જાતનો લાભ કરી શકે તેમ નથી.’

‘એમ કેમ સ્વામીજી ?’

‘કારણકે તમારામાં નથી તો સિદ્ધાંતપાલનની તાકાત કે નથી તો અભિદાન આપવાનું સામર્થ્ય. સમાજ તો સદા વહેતા જળ જેવો રહેવો જોઈએ. માટે સમાજની વ્યવસ્થા સામે જ્યારે પડકાર થાય, ત્યારે તેમાંના કાઠા અને વિચારશીલ સ્ત્રી પુરૂષોએ તેનાં કારણો શોધી કાઢી, તે ઉપર શાંતિથી વિચાર કરી તે ગૂંચ ઉકેલવાના વ્યવહાર ઉપાયો શોધી કાઢવા જોઈએ. પણ જો સમાજના આગેવાનો જ પ્રગતિને નહિ ઓળખનારા અને પાછેહઠના દિમાયતી બની જોસે, તો સમાજ સામે બહારવટાં વધવાનાં જ. સમય અને સંજોગની અસરોમાંથી કેવળ કલ્પિતતા સમાજને બચાવી શકે તેમ નથી.’

નવનીતલાલ વિચારમાં ડૂબી ગયા. રમાને તો એ દલીલોમાં બહુ સમજણ પડી નહિ અને સ્વામીજી ધ્યાનસ્થ હોય તેમ આંખો મીંચી સ્થિર બાવે જોડા.

તે વખતે જ નોકરે આવીને નવનીતલાલને કહ્યું: ‘શિરીષભાઈ અને બીજા બે ચાર છોકરાઓ આપને મળવા આવ્યા છે.’

‘બોલાવો’ કહીને નવનીતલાલ કંઈક ગડલાંગમાં પડ્યા.

[૩]

જીવાનિયાઓ આવી જયજય કરીને ઊભા રહ્યા.

તેમને પ્રતિવંદન કરી નવનીતલાલે બેસવા કહ્યું. સ્વામીજીને પ્રણામ કરી સહુ બેઠા.

‘કેમ આવવું થયું છે?’ નવનીતલાલે પૂછ્યું.

‘અમે તો ભારકરભાઈને આમંત્રણ આપવા આવ્યા છીએ.’ શિરીષે કહ્યું.

‘એ તો ગયો.’ નવનીતલાલે ટૂંકામાં પતાવ્યું. એમને આ છોકરાઓનાં ઉછૂંખલ તોફાનો પસંદ નથી, એવું તેમના મુખપરથી જણાયું.

‘ક્યાં ગયા? કંઈ બહાર?.....’

‘ના, એ તો અહીંથી બહારગામ જ ગયો છે. એને હમણાં અહીં રહેવું ઠીક લાગ્યું નહિ.’

એટલું કહીને તેમણે આંખો મીંચી.

શિરીષ અને તેના મિત્રો એ ભાવને સમજી ગયા.

અને ત્યાં વધુ ન શેકાતાં તેઓ ફરીથી બધાયને જય જય કરીને ઊઠ્યા.

૭ : શેરીનો સંગ્રામ

શિ રી પ ના ધ ર-આં ગ છે સ્ત્રીઓની બીડી સભા ભરાઈ હતી.

શિરીપનાં માણની આસપાસ શેરીની સ્ત્રીઓ ટોળે વળી હતી. ગોદાવરીકાકીના મુખ પર ધડી ધડી ક્રોધ, આશ્ચર્ય અને વ્યગ્રતાના ભાવો આવી આવીને વીજળીની ઝડપે ઉડી જતા હતા.

‘ગોદાવરીકાકી, શિરીપભાઈ હવે તો હદ કરે છે.’

‘જેને ચોર્યાસી ન્યાતે ન્યાતબહાર મૂક્યો તેને એ માન આપવા નીકળ્યા છે.’

‘અરે ચોર્યાસી ન્યાત જ શું કામ, એ ભાસ્કરીઆને તો એના માખાપે પણ ઉંચેથી જમવા પીરસ્યું હતું.’

‘અને ભરામણના ખોળાએ વાણિયાની છોડી લાવવાની હિંમત કરે.....’

‘હિંમત ! જમના મા ! હિંમત શું, એને પાપ કહો, મહાપાપ ! વાણિયાની છોડી લાવ્યો એટલું જ નહિ પણ એ તો પરણ્યા વિના કુંવારે નાતરું જ કર્યું ને ?’

‘નાતરાથી ચે ભૂંડું.’

‘બધું જમના મા, ગોદાવરી કાકી. તમારા જેવાં ધરડેરાં આગળ નાને મોંઠે ખોલતાયે શરમ આવે છે, બાકી તો આમ નહિ નાત, નહિ જાત, નહિ ઝોળખાણ, નહિ પિછાણ અને એ ઉંમર લાયક ધણી ધણિયાણી તરીકે રહે, તે તો વેશ્યાવાડો જ કહેવાયને ?’

‘ કહેવાય ’.

‘ જરૂર કહેવાય ’

‘ કેમ ન કહેવાય ? ’

‘ બેલાશક કહેવાય. ’

‘ તારી વાન સો એ સો ટકા સાચી છે તારાવડુ, એમાં વળી શરમાય છે શું કામ ? ’

ગોદાવરીની આસપાસ આમ સ્ત્રીસમાજ ચારે કોરથી મન ફાવે તેમ મત પૂરાવતો હતો. એ ટોળામાં શિરીષની પત્ની પૂર્ણિમા પણ બેઠી હતી. તે માત્ર આ વાતો તટસ્થ ભાવે સાંભળી રહી હતી.

વરની વાતોમાં એની પત્નીને સીધા સંબંધ હોવા છતાં રસ લઈ ન શકાય એવી સમાજની રીતનો વલુક્ષણ્યો કાવદો છે ! એ વાતોમાં તેને રસ પડતો હોય છતાં તેને એના સાથે કશું જ લાગતું વળગતું નથી એવો દેખાવ કરવો પડે છે !

અત્યાર સુધી પૂર્ણિમા આ બધી ચર્ચા એક બાબુએ બેસીને તટસ્થ ભાવના દેખાવથી સાંભળી રહી હતી. એ જાણે પોતાને પસંદ ન હોય તેમ જમના ડોશીએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

‘ અલી પૂનન્ડી ! તું પણ તારા સગલાને કંઈ કહેતી નથી ? ’

ધરડાં માણસ ગમે તે બોલે છતાં તેમની સામે મુખ ન ઉઘાડવું એવો નિયમ જુગત વડુઆરએને ફરજિયાત પાળવો પડે છે !

એટલે જમના ડોશીની વાત સાંભળતી વખતે પૂર્ણિમા શરમથી આંખો મીંચી પગના અંગૂઠાથી જમીન ખોતરવા લાગી.

‘ એને ખિચારીને શું કહો છો, જમના બા ! એ શું કરે એમાં ? ’ કાષ્ઠકે કહ્યું.

‘ કેમ ન કરે ? કાલે ઉઠીને જૈયાં છેકરાંની મા થશે ત્યારે

ન્યાતની એને જરૂર પડશે જ ને ? અને શિરીષને અત્યારથી આવાં તોફાન ધરવા દેશે તો પછી ન્યાતમાં કાણ સંધરવાનું હતું ?' જમના ડોશીએ કહ્યું.

‘પણ શિરીષ બાઇને કહી શકે તોયે ગોદાવરી કાઢી કહે. તમે એમને કહો ને ?’

‘ગોદાવરીએ તો છોકરાને ચઢાવી મૂક્યો છે !’

‘એકનો એક છોકરો છે ને.’

‘એટલે શું થયું ?’ જમના ડોશીએ જણાવ્યું. ‘સોનાની કઢારી હોય તો બેઠમાં બંધાય, કંઈ એાછી તે પેટમાં મરાય છે ?’

‘પણ ગોદાવરી કાઢી કંઈ એમ લાઈ ચલાવે તેમાં નથી. હજી તો ગઈ કાલે જ તે કહેતાં હતાં કે ‘નવનીતલાલે તો છોકરાને રાતવાસોય રહેવા દીધો, પણ હું તો મારો છોકરો એવું કામ કરીને આવે તો ઘરમાં એક ઘડી પણ ઊભો ન રાખું.’

‘ખરાબર, એ તો હું અત્યારે પણ કહું છું.’

‘તો પછી શિરીષને કેમ વારતાં નથી ? આવાં કામ કરનારને આ પાણી આપવાં અને જાહેર સભાઓ ભરીને તેને મારે મેળાવડા કરવા, તે શું સારું કહેવાય ?’

‘મારો શિરીષ એવું કરે જ નહિ.’ ગોદાવરીએ પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવતાં કહ્યું.

‘કરે નહિ શું, એવું કામ તો એણે કર્યું’, એટલું જ નહિ પણ બીજાઓના છોકરાઓનેય તેણે ચઢાવીને સાથે લીધા છે ! મારો માણુકો હમણાં જ ચૌટેથી આવ્યો તે ખબર લાગ્યો છે.’

‘મારા દિયર કહેતા હતા કે એ ભોઠો બધા ભેગા થઈને નવનીતલાલને ઘેર ગયા છે.’

‘શું કામ !’

‘કહે છે કે બાસ્કરને અને પેટી એની સાથે નાસી આવેલીને એ લોકો સુવર્ણમંડળમાં માન આપવા તેડવા ગયા છે.’

‘ત્યારે તો વાજતેગાજતે વરધોડો કાઢીને લાવવાના હશે ?’

‘કેમ ન લાવે ?’

‘હા. હા. નફ્ટ થયા તેને પછી શરમ શી ?’

‘અને નફ્ટની સાથે નફ્ટ થનારાઓનેય પણ શરમ શી !’

‘ગોદાવરી, હવે તો હદ થાય છે.’

‘આ બધું ન્યાત જાણે તો ?’

‘જાણે તો શું ? ક્યાં ન્યાત નથી જાણતી !’

‘એ તો અત્યારના લોકો સારા છે. બાકી અમારા જમાનામાં તો ન્યાતનો એવો ડર કે લોકો થયરી જ જાય. અને આ શિરીષીયા જેવા ટચુકડાઓનું તે વળી ગળું જ શું કે ન્યાતના કામમાં કપો બોલો કરે ? જમના ડોરીએ બોળા મોઢામાં જીભ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું.

‘શિરીષભાઈ તો ખુલ્લું જ કહે છે કે તે તો ન્યાતજાતને માનતા નથી.’

‘ખરી વાત અદિ ગોદાવરી ?’ જમનાએ પૂછ્યું.

‘બોટું !’ ગોદાવરીએ જણકા સાથે જવાબ આપ્યો.

‘બોટું શું કામ ? તમે કહો તો હમણાં શિરીષભાઈ આવે ત્યારે પૂછાવી જોઈએ.’

‘તે હું એની મા, મને ખબર નહિ અને તને આજકાલની આવેલીને ખબર છે, એમ ?’ ગોદાવરીએ જમના પરનો ગુસ્સો ખીજે રથાને કાઢવા માંડ્યો.

‘ગોદાવરી કાકી, જૂઠું બોલતી હોઈ તો પરમેશ્વરના સમ, કે માગ્ર એકના એક બાબુના સમ.’

‘અલિ, મેં તને સમ ખાવાનું ક્યારે કહ્યું ?’

‘ત્યારે તમે મને જૂડી કહો છો તે ?’

‘જૂડી. જૂડી. એક વખત નહિ ને એક હજાર વાર જૂડી.’

‘ગોદાવરી કાકી, હવે તમારું માન નહિ રહે હાં ! સાચી વાત માંથે તમે મને ખોટી પાડો છો ? ને તમારા શિરીપને કાવે તેમ કરોને, પણ તેમાં ત્રીગ્ગને શા માટે એમ જૂઠાં કહો છો ?’

‘તે અલિ, મેં તને ક્યાં મારે ત્યાં પંચાત કરવા તેડાવી છે ?’
ગોદાવરી ઉઠળી.

‘ગોદાવરી, એમ તું એને દયાવે છે શાની ? તું આખી પોળની પંચાતમાં વણુ નોતરી લાગ લે છે અને ખીજને દયાવે છે ? જમના ડોશી વચ્ચે તૂટી પડ્યાં.

‘જમના મા, તમે ક્યારનાં લડું લડું થઈ રહ્યાં છો કેમ ? તમારે મારા ઘરની શી પંચાત ?’ સામેથી ગોદાવરી પણ તાડૂકી.

‘અરે પંચાતવાળાની પૂછડી ન જોઈ હોય તો ! તું એમ મને આવડી સીતેર વર્ષનીને એમ દયાવવા શાની નીણી છે ? એમ હોય તો તારા છોકરાને જ સખનો રાખને. નહિ તો ઘડીના છઠ્ઠા ભગમાં ન્યાતખહાર મૂકી દેશે, ન્યાતખહાર.’

‘તમારું ચાલતું હોય તો કાલને બદલે આજ મૂકાવજો.’

પછી તો જમના અને તેમના પક્ષની તેમજ ગોદાવરી અને તેમના પક્ષની વચ્ચે જંગ જમ્યો.

કુરસદે સામાન્ય વાતો માટે એમ્પી થતી સ્ત્રીઓની સામાન્ય ગોળમેળ પરિષદો આ રીતે શેરીના સંગ્રામમાં ફરી જાય, એ બનાવ સામાન્ય છે.

જોતજોતામાં શેરીના આ સંગ્રામે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું, તે નિહાળવા સંખ્યાબંધ પ્રેક્ષકો શિરીષને આંગણે એકઠાં થઈ ગયાં.

[૨]

શિરીષ ઘેર આવ્યો ત્યારે સંગ્રામની સમાપ્તિ થઈ ગઈ હતી, છતાં વાતાવરણમાં તેના પ્રતિધોષ હજી ગળી રહ્યા હતા.

પોળને નાકે જ ફાધંએ શિરીષને વધામણી આપી કે ‘આજે તો ગોદાવરી કાકી અને જમના ડોશીની વચ્ચે જંગ જામ્યો હતો.’

એ સાંભળીને શિરીષને દુઃખ થયું. તેણે રશ્મિને કહ્યું: ‘આપણા સ્ત્રીસમાજની આ મોટામાં મોટી ખામી છે, એક ઘડીમાં બધાં ભેગાં મળીને વાતો કરતાં હોય અને બીજી ઘડીએ તો તેઓ રણ-મંગ્રામ જમાવી દે છે. જે દિવસે આપણી શેરીઓ સંગ્રામસુની થશે તે દિવસે જ આપણને સાચું સ્વરાજ મળશે.’

‘એ બધું અજ્ઞાનનું જ કારણ છે. આપણો સ્ત્રીસમાજ કેળવાશે તે દિવસે તેમનો વાતોનો વિષય જરૂર બદલાશે. અત્યારે મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે આગસુ જીવન ગાળતી થઈ છે, તેથી તેમનું ધ્યાન કજીઆ કંકાસ તરફ વધુ દોરાય છે તે જરૂર સારી વાતો તરફ વળશે.’ રશ્મિએ કહ્યું.

‘ગુજરાતની શેરીઓ નાનકડા સહકારી સંઘો અને તે જોવાના મને બહુ કાઠ છે, પણ મને તેનો કાંઈ પણ અસરકારક માર્ગ જડતો નથી, અને તેથી હું ખૂબ નિરાશ થાઉં છું.’

‘એ જ તારામાં મને મોટી ખામી દેખાય છે. ફળનો વિચાર કર્યા વિના કર્મ કર, અને કલ્યાણની ભાવનાથી કાર્ય કરનારની કદી દુર્ગતિ થતી નથી. એ બે ગીતા વચ્ચેના તેના સાચા અર્થમાં સમજવાની તેમજ જીવનમાં પચાવવાની જરૂર છે. પણ તું તો નિરી-શ્વરવાદી રહ્યો. એટલે વિદેશી પુસ્તકો વાંચીશ પણ આપણા શુદ્ધ

સ્વદેશી સારિત્યમાં જે ઉપયોગી તત્વ છે તેનીયે તું અવગણના કરીશ એનું જ પરિણામ નિરાશાવાદ છે.’

‘ચારે તરફ એટલું અજ્ઞાન અને જડ રૂઢિપૂજન જામી છે, કે મારા જેવાની હિંમત અને સહનશીલતાની હદ આવી જાય છે.’

‘તે ખોટું. જેને સમાજમાં કંઈ પણ પરિવર્તન કરી અતાવવું હોય, તેણે તો શાંતિ, સહિષ્ણુતા અને સમજાવના અચૂક ઉપાસક બનવું જોઈએ.’

બન્ને મિત્રો આમ વાતો કરતા કરતા ઘેર પહોંચ્યા અને સીધા મેડા પર ગયા, તે વખતે ગોદાવરી ઉપર ગામ વર્ષાદ પહેલાંના તોફાની વાતાવરણ જેવી ઉગ્ર વ્યગ્રતા તેમના મુખમંડળ પર જણાતી હતી. તે જોઈને જ શિરીષ સમજી ગયો.

તેણે સમયસચક્તા વાપરીને ધીમેથી કહ્યું: ‘આવો બા...’

‘શું આવું, માઈ કપાળ!’ ગોદાવરીએ ગુસ્સાથી કહ્યું.

‘કેમ બા, શું છે? આમ કેમ ખોલો છો?’

‘તારે લીધે જ મારે તો ન્યાતમાં અને ગામમાં હવે મોં કાઢવા જેવું રહ્યું નથી, લોકો તો મને ચૂંટી ખાય છે.’

‘એવો મેં શું ગુનો કર્યો છે, બા?’

‘આ પોળની ખાયડીઓ કહે છે કે, તું પેલી વાણિયાની કુંવારી છોકરીને ભગાડી આવેલા નવનીતલાલના ભાસ્કરનો વરઘોડો કાઢીને માન આપવા ગયો હતો!’

‘હું નહિ, પણ અમારું યુવકમંડળ તેમને ચાપાણી આપવા માગતું હતું. પણ તે લોકો તો ગામમાંથી જ ચાલ્યાં ગયાં.’

‘તે અલ્યા, આપણાથી એવું કામ થાય? ચોર્યાશી ન્યાતનો વિશાખ વહોરીને તારે શું કામ હતું?’

‘આ, એમાં વિશેષ શાનો ? અમને એવું લાગ્યું કે ભારકરે કંઈ ખોટું કામ કર્યું નથી.’

‘ખોટું કામ નથી કર્યું ? અધ્યા, તું આ શું જોલે છે ? ખીજી ન્યાતની કુંવારી છોડીને લાંબને નાસી આવવું તે ખરાબ કામ નહિ તો શું સાફ છે ?’ ગોદાવરીના ગુસ્સાનો પારો હવે મર્યાદા ઓળંગી ગયો.

‘આ, એ બાબતમાં તમારા ને મારા વિચારો મળતા થઈ ન શકે પણ...’

‘પણ ને બાબ. અધ્યા, આપણે તે કંઈ કોળીનાળી છીએ ? તારે અલ્પજ્ઞતા ભરી ન્યાતમાં રહેવું છે કે નહિ ? પરણેલો છે, કાલે જોડીને છોકરાનો બાપ થઈશ. એનું કંઈ જાન છે ? હું તને કહી દઉં છું કે મેં તારી તરફથી બહુ બહુ સહન કર્યું છે અને ધણું ધણું લઈ ચલાવ્યું છે, પણ મારાથી હવે લોકોનાં મહેણાં ટોણાં સહન થઈ શકતાં નથી.’

‘હું તમને ક્યાં કહું છું કે તમે તે સહન કરો ?’

‘તું એવું કરે ત્યારેને ?’

‘તો તમને કહેવા આવે તમને કહો કે મને કોઈ કંઈ કહેશો નહિ, જે કંઈ કહેવું હોય તે શિરીપને કહો.’

‘ઝટકે શું તારે મન મારો કશો હિસાબ નથી, એમજને ? તું શું મને ભાજી મૂળા જેવી માને છે ?’

‘મેં કદી એવું તને કહ્યું જ નથી.’

ત્યારે આ બધું શું છે ? તેં તો હવે છેક જ હાથ મૂકી છે. હામ હામ લોકોને કહેતો ફરે છે કે હું તો ન્યાતગતને માનતો નથી. હું તો ન્યાતને મૂળમાંથી ખોલી કાઢવા માગું છું, અને વળી બીજા-ઓના છોકરાઓને પણ લાંબેરે છે. તું તો હવે દેદવાડમાં જઈને દેદ લોકો સાથે જ ખાવા માંડીશ !’

‘એમાં પણ કંઈ ખોટું હોય તેવું મને લાગતું નથી. માણસ માણસની સાથે એસે બેઠે, અને સ્વચ્છતા સાચવીને જમે તેમાં ક્યો ગુનો થઈ ગયો ?’

ગોદાવરીનો ગુસ્સો અત્યાર સુધી ધીરે ધીરે વધતો જ જતો હતો, પણ શિરીષનાં આ વચનોથી તેમનો ગુસ્સો સંયમના સીમાડા તોડીને, જ્વાલામુખીની માફક ભઝૂકી બેઠ્યો.

ડોશી એકદમ ખરાડી બેઠ્યાં ! જો એમ હોય તો આ ઘરમાં તે કશું ચાલશે નહિ, સમજ્યો ? આ તો બ્રાહ્મણનું ઘર છે. કંઈ દેઠ વાઘરીનું નથી !’

‘એટલે બા, તમે મને ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાનું કહ્યો છો ?’ શિરીષે ગંભીર ભાવે પૂછ્યું.

‘હા, હા, તું તો મને જ ગુનેગાર ગણવા માગે છે કેમ ?’ એટલું કહેતામાં તો ગોદાવરીએ પેટ ને માથાં કૂટવા માંડ્યાં.

‘માજી માજી ! આ શું કરો છો ?’ કહેતો રશ્મિ તેમની પાસે દોડી ગયો અને તેમના હાથ પકડીને તેણે કહ્યું : ‘માજી શાંત થાઓ, છોકરાંઓ પર આટલો ગુસ્સો તે થતો હશે ?’

પણ માજીએ તો ક્રોધાવેશમાં તેનો હાથ તરછોડી નાખીને કહ્યું : ‘તમે મારી વચ્ચે ન આવો. હું તમને બધાને ઓળખું છું. મારા છોકરાને તમારા જેવા એના દોસ્તોએ જ બગાડીને વઠાડી દીધો છે.’

એ શબ્દો સાંભળીને રશ્મિકાન્ત તો આંબો જ બની ગયો !

૮ : શિરીષની દ્વિધા મનોદશા

[૧]

શિ રિ ષ ના ધ ર મો ર એ સંગ્રામ શરૂ થઈ ગયો. વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયું. પોતાનું તો ફીક પણ રશ્મિનું' યે આએ અપમાન કર્યું. તે એને ઘણું લાગ્યું. માતાનાં એ વચનો હથોડા બનીને એના માથામાં પછડાયા લાગ્યા. તે જેટલો બુદ્ધિમાન તેટલો જ માની અને લાગણી-વશ હતો.

ગમગીન બનીને એ બેસી રહ્યો. જ્યારે પણ એની લાગણીઓ પર પ્રહાર થતા ત્યારે એ આમ જ અસ્વસ્થ બની જતો.

‘ શિરીષ, વડીલની વાતથી આમ કરાતું હશે ? ’ રશ્મિએ ગમગીન વાતાવરણને દૂર કરવા કહ્યું.

‘ આ તને પણ કેવું બોલી ગયાં ? ’ શિરીષ જેમ તેમ કરીને બોલ્યો.

‘ એમાં શું, એ વડીલ છે. આપણાં અને એમનાં વય, વિચાર, વાતાવરણ, સમય, શિક્ષણ અને સરકાર વચ્ચેનું અંતર આપણે જ્ઞાનમાં રાખવું જોઈએ. આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચે સનાતન કાળથી અથડામણો થતી જ રહી છે. આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેના સંઘર્ષ અગિવાય છે. એમાંથી માર્ગ કાઢે એ જ બીજાઓનો માર્ગદર્શક બની શકે. ’

‘ હું બાના વ્યવહારની વચ્ચે કદી આવતો નથી : છતાં એ મારા વિચારોનો આમ સક્રિય વિરોધ કરે એ કેમ કરીને સાંખી શકાય ? ’

‘ ત્યાં જ સુધારકની સાચી કસોટી રહેલી છે. શાંતિ અને સમાજમાં ધરમૂળનું પરિવર્તન કરાવવા ઈચ્છનારે પહેલ પ્રથમ ધર મોરચો સર કરવો જોઈએ ’

‘ પણ આ તો પોતાના વહીવટને લીધે મારી સામે સીધાં અને આક્રમકતાં આક્રમણ કરે છે. મારાથી એ સહન નહિ થાય. ’

‘ શિરીષ, આટલામાં જ તું જો આમ અકળાઈ જઈશ તો પછી સમાજનાં જૂનવાણી બળોનાં બાહ્ય આક્રમણોના ચારે બાજુના એક-સામટા હુમલાઓની સામે શી રીતે ટકી રહીશ ? જો તારે સમાજના એ જૂનવાણી કિલ્લાને તોડવો હશે તો શાંતિથી, ધીરજથી અને સમજવટથી લોકમતને તારી તરફ વાળવો જોઈએ. એ ગુસ્સાથી, હિતાવળથી કે વાતોથી નહિ બને. જે માણસ એક માતાને સમજાવી ન શકે તે સમાજને શી રીતે સમજાવી શકવાનો હતો ? ”

શિરીષ રશ્મિને પોતાના મનોભાવ સમજાવી શકતો નહોતો : કેમકે બાએ મિત્રનું જે અપમાન કર્યું તેનો ડંખ એના હૈયામાં શળની માફક ભોંકાઈ રહ્યો હતો તેથી એ મનની શાંતિ ગુમાવી બેઠો હતો. એના મનમાં વિચારોનાં પૂર ચડી આવતાં હતાં : ‘ બા અને ધર છોડીને ચાલ્યા જવાનું કહે?...રહેવું હોય તો મારે મારી વિચારણાઓની હોળી કરવી, સિદ્ધાંતોની બસ્મ કરી તેને ઘોળીને પી જવા અને એમની નીતિ રીતિ મુજે મોઢે સાંખી લેવી ? ધરનો કે સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરવો એમ જ ને ? ’

શિરીષને ગંભીર, ગમગીન અને મૂંગો બની ગયેલો જોઈ રશ્મિએ એની પાસે જઈ, ખભે પ્રેમથી હાથ મૂકીને કહ્યું : ‘ શિરીષ, આટલો બધો લાગણીવશ બનીશ તો તારાથી જીવી પણ નહિ શકાય. જેને અભિનવ સમાજની નવરચના માટે ભૂમિકા તૈયાર કરવી હોય, તેણે તો ચોક્કાની હિંમત અને ખરફ જેવું ઠંડું મગજ રાખવું જોઈએ. ’

ચાલ જીડીને કપડાં બદલી નાખ અને ઠંડા પાણીથી માથું ધોઈ નાખ. આ તો હજુ પાંચેરામાં પહેલી પૂણી પણ નથી.'

શિરીષે જીડીને કપડાં બદલવા માંડ્યાં : છતાં મનમાં ચાલી રહેલી વિચારોની ગડમથલ અટકી કે બદલાઈ નહિ.

[૨]

પૂર્ણિમા રસોઈ કરતી હતી છતાં એનું મન મા-દીકરા વચ્ચેના શબ્દયુદ્ધને લીધે વ્યગ્ર બની ગયું હતું. સાસુના સ્થિતિચૂરત વિચાર આચાર સાથે તે સર્વાંશે સંમત થઈ શકતી નહોતી, તેમ શિરીષના વેગવાન ઉદ્દામ વિચારો સાથે પણ એ મળતી થઈ શકતી નહોતી. સાસુની જૂનવાણી મનોદશા એને નવયુગના પલટાયેલા સ્થિતિ સંજોગમાં પ્રતિકૂળ લાગતી હતી, ત્યારે પતિના વિચારો હવા સામે બાથ ભરવા જેવા જણાતા હતા. એને સંસારમાં રહેવું હતું : ન્યાત-જાત વચ્ચે જીવવું હતું : એની સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચેની સોપારી જેવી હતી. પુત્રવધૂ હોવાથી સાસુને એ સમજાવી શકતી નહોતી : કેમકે ગોદાવરીને પોતાની વય અને દરજ્જાનું અભિમાન હોવાથી પૂર્ણિમા જે કંઈ કહે તે એને 'નાને મોઢે મોટી વાત' લાગતી. શિરીષ પત્નીની ધીમી ગતિની, વ્યવહારપણે મધ્યમમાર્ગ સ્વીકારવાની સલાહને હસી નાખતો. સુધારાની વાતો કરવા છતાં પૂર્ણિમા એને તડખેડની વાત કરે તો તે કહી દેતો; "તમને સ્ત્રીઓને એ આખતમાં સમજ ન પડે. તારામાં મારી સાથે દોડવાની હિંમત ન હોય તો તું તારે મારો જ ને મને મારે રસ્તે દોડવા કે ઉડવા દે!"

આ પરિસ્થિતિમાં પૂર્ણિમા મનમાં ને મનમાં મૂંઝાતી. અત્યારે એની એવી જ દશા થઈ રહી હતી.

રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ હતી એટલે એણે રસોડાના ચોકમાં આવીને નીચેથી જ ધીરે સારે કહ્યું: ‘રશ્મિભાઈ, જન્મવાનું તૈયાર થઈ ગયું છે: થાળીઓ પીરસું?’

‘હા. અમે આવીએ છીએ.’ કહી રશ્મિએ શિરીષને કહ્યું: ‘હેરત, ચાલ. જન્મતી વખતો માણસે મનને પ્રકુલિત રાખવું જોઈએ.

પણ શિરીષનો ભર્મિલ અને માની સ્વભાવ એના મનને સહજમાં પ્રકુલિત બનવા દે તેમ નહોતો, માનો વિરોધ, પત્નીનો મતભેદ, ભર્યા સંસારમાં એને એકલો ને અટૂલો બનાવી દેતાં હતાં. ભવસાગરના પ્રયંત્ર જંઝાવાતમાં એને એક હલેસે તરવાનું હતું: સંસારમાં એને એક પાંખે ઉડવાનું હતું. એના કાનમાં ઢાઢક ગજગણી રહ્યું હતું: ‘ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે ને બાંધનું ચિત ચૂલામાં ય!’

શિરીષ અને રશ્મિ જન્મવા આવે ત્યારે ગોદાવરી પીરસવામાં પૂર્ણિમાને મદદ કરતી, પરંતુ આજે ગુસ્સાને લીધે ન તો એ મદદ કરવા આવી કે ન તો ત્યાં દેખાઈ. ગોદાવરી ગુસ્સે થાય ત્યારે ધરનું વાતાવરણ ગરમ અને ગમગીન બની જતું. એ ગરમીની આંચ વિના કારણે પણ પૂર્ણિમાને દઝાડી દેતી: કેમકે એ ‘વહુ’ હતી!

ભયભીત પંખિણી સમી પૂર્ણિમા ભોજન પીરસતી વખતે ચૂલાની બાજુના પાટલા પર લપાઈને બેસી હતી. ન છુટકે જ તે બે શબ્દો બોલતી: ગભરાતી અને ડરતી!

રસોડાનું ગમગીન વાતાવરણ જોઈ રશ્મિએ જન્મતાં જન્મતાં કહ્યું: ‘ભોજન સમયે આનંદ ઉદ્ઘાસની બાંધતમાં આપણે પશ્ચિમ-વાસીઓ પાસેથી લાણું શિખવા જેવું છે. ખરું કે નહિ શિરીષ?’

મૂંઝો શિરીષ બોલતો થયો, છતાં ગમગીન ભાવે જ એણે કહ્યું: ‘આપણે દુર્ભાગી છીએ અને દુર્ભાગી જ રહેવાના છીએ. આમને

આમ જ આપણે સડી મરવાના. આપણો સ્ત્રીસમાજ પશ્ચિમની સ્ત્રીઓની બરોબરી કદી પણ કરી નહિ શકે.’

શિરીષે નિશ્વાસ નાખ્યો. માના શબ્દોના ધા હજુ રૂઝાયા નહોતા એટલે એણે વિના કારણે હિંદની સમસ્ત નારીજાતિ સામે ધા કર્યો !

‘ તારા મનની વ્યગ્રતાનો આ માત્ર પ્રતિધ્વનિ જ છે,’ શિરીષને હસાડવા એટલું કહીને રશ્મિ હસ્યો. ‘ આજે તું ખૂબ નિરાશાવાદી બની ગયો છે !’

‘ તને તો બધી જ બાબતમાં મારી જ ખામીઓ દેખાય છે.’ પત્નીની હાજરીમાં શિરીષને અત્યારે પોતાની ટીકા થાય તે રૂચું નહિ.

‘ પૂર્ણિમા બહેન અત્યારે ભોજનની લાંચ આપી રહ્યાં છે એટલે હું સ્ત્રીઓની વકીલાત કરું છું, એમ તું માને છે ?’

‘ વકીલાત નહિ તો ખુશામત હશે !’

‘ શિરીષ, આ તો દલીલ ખૂટે એટલે ગાળાગાળી કરવા જેવી વાત છે. આપણા સ્ત્રી સમાજે સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં અપૂર્વ હિસ્સો આપ્યો છે ; છતાં આપણે જ એમના ભોગે પુરૂષોને અનુકૂળ સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું. આપણા આનંદ, ઉલ્લાસમાં તેમ દુઃખમાં એમને સમાન દરજ્જે, સ્વયંસ્કૃતિથી સહભાગી બનતાં આપણે જ અટકાવ્યાં, છતાં ઉપરથી એમને ઉપાલંબ આપવા ! શિરીષ, તું જેને વૈજ્ઞાનિક વિચાર પદ્ધતિ કહે છે એ રીતે જરા આ બાબતમાં વિચાર કરી જો...’

‘ રશ્મિ એવા વિચારો કરી કરીને હવે તો હું કંટાળી ગયો છું...’

‘ એ કંટાળો ખોટો છે. શિરીષ આટલી ઉંમરે તને જીવનનો થાક વર્તાવા લાગ્યો, એ બતાવે છે કે તારે જરા આરામની જરૂર છે...’

‘ મને આ ધરમાં આરામ મળવાનો નથી !’

‘શિરીષ, એ વિચારોને ખંખેરી નાખ. તેજ એક દિવસ મને રવિબાણુના પુસ્તકમાંથી એક અવતરણ ઉતારી મોકલાવ્યું હતું. તું કદાચ એ ભૂલી ગયો હોઈશ પણ મેં મૂખપાઠ કર્યું છે : ‘જીવન પોતાની સાથે વેદનાઓ લેતું આવ્યું છે અને જીવનની એ મહાવેદનાઓ જીવનની ખાતર જ પુરૂષવર્ગે સ્વીકારી તેમ સત્કારી છે.’ યાદ આવે છે?’

‘રવિબાણુ તો ફિલસૂફ હતા.”

‘એટલા માટે એમના કથનનાં મૂલ્ય ઓછાં આંકવાં ન જોઈએ. શિરીષ ! માનવ જ્ઞાતના આદિ પુરૂષોએ જીવનની એ વેદના સહન કરી કરીને આપણી સંસ્કૃતિનું વ્યવસ્થિત સર્જન કર્યું, તે વખતે જીવનમાંથી નવજીવન સર્જતા માતૃત્વની વેદનાઓનો એમણે પહેલો વિચાર કર્યો હતો. તેથી માતૃત્વને આપણી સંસ્કૃતિનું મધ્યબિંદુ માનવામાં આવ્યું. એ જ કારણે આદિયુગની સ્ત્રી શક્તિ પ્રભાવશીલ અને સખળા સ્વરૂપે વિશ્વવિધાતના એ કાર્યમાં પુરૂષગતિની મહાન મદદગાર બની.’

‘પણ આજે? રક્ષિત, મરી પરવારેલા ભૂતકાળના મુકદ્દાને ચૂંથવામાં શો સાર છે? હું તો વર્તમાનમાં જ જીવું છું અને વર્તમાનનો જ વિચાર કરવા માગુ છું.”

‘એકલા વર્તમાનનો જ વિચાર કરવો એ બરોબર નથી શિરીષ, જાવિના નવસર્જનના વિચારકોએ તો, ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યનો સળંગ વિચાર કરવો ઘટે. ભૂતકાળની તવારીખ પાસેથી જે જ્ઞાન મળે છે તે વર્તમાનની ભૂલો સુધારવામાં અને ભવિષ્યમાં ઓછામાં ઓછી ભૂલો થાય તે જોવામાં ઘણુંજ મદદગાર બને છે.’

‘એ બધી વાતો આપણે સારૂ શુષ્ક ફિલસૂફી જ બની ગઈ છે. વિચાર અનુસાર આચારના શક્ય પ્રયાસમાં તો પશ્ચિમવાસીઓનો નંબર આગળ આવે છે. આપણે તો સૈકાઓ જૂની જીર્ણ રૂઢીઓનાં

મુડાંને ખોળે છાતી ઉપર લઇને ફરીએ છીએ. રશ્મિ એ તમામ પ્રથાઓ, વિધિઓને આચારો મિથ્યા છે : સત્ય તો એક માત્ર જીવન જ છે. માટે મિથ્યાને મૂકી સત્યને પકડવું જોઇએ. તે માટે મનને જ મુક્ત કરવું જોઇએ. મારી ખાતરી છે કે જૂની વ્યવસ્થાના વિનાશ વિના નવીન વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી શકશે નહિ. જે સમાજ મૂળમાંથીજ સળી ગયો છે તેને ધીગણાં મારીને ક્યાં સુધી ટકાવી શકાશે ?

‘ નહિજ ટકાવી શકાય. પરંતુ એ કામ નિરાશવાદીઓથી, લાગણીવેગમાં તણાનારાઓથી કે ઘડી ઘડીમાં ગુસ્સો કરનારાઓથી નહિ થાય. સ્ત્રીઓનો સહકાર પણ તેમાં અનિવાર્ય બનશે. શિરીષ, જ્યાંથી પુરૂષે પોતાનાં બળ, બુદ્ધિના ધમ્મંડમાં સ્ત્રીઓના સહકારની અવગણના કરી ત્યારથી સ્ત્રીઓનો વિદ્રાસ અટકી પડ્યો, સાથે સાથે એમની પાસેથી પુરૂષોને જે પ્રેરણા અને સાથ સાંપડતાં તે અટકી ગયાં. પરિણામે પુરૂષો પણ પરાધીન બન્યા. સ્ત્રીના સાથ વિહોણા એકલા પુરૂષોએ સત્તા અને સ્વાર્થની લોલુપતાથી વિશ્વમાં બીપણ સંહારક સંગ્રામો જન્માવ્યા. આજે જે શાહી-મૂડીવાદની વિકરાળતા દેખાય છે તે સ્ત્રી જાતિના સાથના અભાવનું જ પરિણામ છે.’

‘ પરંતુ જૂનવાણી માનવીઓ ભૂતકાળ તરફની હડીલાઇભરી વફાદારીથી નવાયુગનો છેદ ઉડાવી દે છે, સ્થિતિ સંજોગનાં પરિવર્તનોને પિછાનવાની જ ધસીને ના પાડી દે છે. રૂઢી તરફની કારમી અંધશ્રદ્ધાએ અને કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાની ભૂતાવળે એમને એવાં તો ઘેરી લીધા છે કે જેથી તેઓ વાસ્તવવાદી બની શકતા નથી તેમ સત્યને સાંખી શકતા નથી.”

‘ માટે જ એ મિથ્યાભિમાન, એ ભ્રમ અને અંધશ્રદ્ધા નિવારવા માટે આપણે તો મથવું જોઇએ. તારાં બા સમાજના એ પાપચક્રમાં સહુની માફક સપડાયાં છે, એટલે એમના શબ્દોથી માહું ન લગાડતાં અજ્ઞાનનાં અંધારાં ઉલેચવા માટે તારે તો તેમાંથી પ્રેરણા લેવી જોઇએ.’

આ ચર્ચામાં તેઓ ક્યારે જમી રહ્યા તેનો પણ કાંઈને ખ્યાલ રહ્યો નહિ !

‘થોડી ગરમ દાળ પીરસું ?’ પૂર્ણિમાએ રશ્મિને પૂછ્યું ત્યારે જ એમને જમી રહ્યાનું જ્ઞાન થયું અને તેઓ હાથ મેં ધોઈને ઊડી ગયા.

[૨]

‘આએ મને પડકાર આપ્યો ?’ શિરીષ એ વાત રાત સુધી બૂલી શક્યો નહિ. જેમ જેમ એના મનમાં એ વિચારો ઘોળાતા, તેમ તેમ એના માની સ્વભાવમાં અકળામણ અને ઉકળાટના ઊભરા ચડતા. ધરની એકેએક વસ્તુ, એની દીવાલો એને જાકારો દઈ રહ્યાં હતાં. એ બધાં એની સામે દાંતિયાં કરીકરીને કહેતાં : ‘અહીં રહેવું હોય તો તારી વિચારણાઓનો ત્યાગ કર, નહિ તો આ મકાનનો ત્યાગ કર !’

વારંવાર એના કાનમાં એ જ શબ્દો અથડાતા, રશ્મિની અધીરું સમજવટ તેથી નિષ્ફળ બની ગઈ.

રાતે સુવા ગયો ત્યારે એના વિષાદધેયાં વદનને જોઈ પૂર્ણિમાએ એને સમજાવીને શાંત કરવાના ઈરાદે કહ્યું : ‘બાના બોલવા પર આટલું બધું ખોટું લગાડાતું હશે ?’

‘એ બા એકલી બોલી નથી, સારાથે જૂનવાણી સમાજ બાને મુખે બોલી રહ્યો છે. એ સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે બાએ મને પડકાર આપ્યો છે. હવે મારે માટે આ ઘરમાં સ્થાન નથી !’ શિરીષે ગમગીન બાવે કહ્યું.

‘વૃદ્ધ માનવીઓનો સ્વભાવ જ એવો બની ગય છે. મનમાં ઊભરો ચડે ત્યારે બોલી નાખે, પણ ઘડી પછી એમના દિલમાં કંઈ નહિ.’

‘આ પોતાના વિચારોની બાબતમાં નમતું મૂકવાનાં નથી, એ હું જાણું છું.’

‘એટલે શું આપણે આપણા વિચારો ફરજિયાત એમની ઉપર લાદવા ?’

‘પૂર્ણિમા તું મને અન્યાય કરે છે, હું પરાણે કોઈની ઉપર મારા વિચારો હસાવવા માગતો નથી, તેમ મારે બીજા કોઈના પ્રત્યાધાતી વિચારોના તાબેદાર પણ બનવું નથી. માટે અહીં હવે મારું સ્થાન નથી, તારે રહેવું હોય તો ખુશીયી રહે.’

‘એથી બાના છવને કેટલું અધું દુઃખ થાય એનો વિચાર કરવો જોઈએ...’

‘પણ બાને મારા કરતાં રૂઢિની ગુલામી વિશેષ વહાલી હોય તો ?’

‘તો એમને શાંતિથી સમજાવવાં જોઈએ.’

‘એમની અધઃશ્રદ્ધા એમને સમજવા દે તેમ નથી.’

‘જો એક બાને આપણે સમજાવીને આપણી તરફ વાળી ન શકીએ, તો પછી, આખા સમાજને શી રીતે સમજાવીને નવા વિચારો તરફ વાળી શકાશે ? વળી ગમે તેમ છતાં બા વડીલ છે : પૂન્ય છે...’

‘માટે મારે એમની સમાજનું અકલ્યાણ થાય એવી આગ્રાએ માનવી ? મારાથી એ નહિજ બને. સિદ્ધાંતના ભોગે મારાથી કોઈને રાજી રાખી શકાય તેમ નથી. જેઓ ગુલામી માનસને છોડી ન શકે એજ ગુલામ બનવા યોગ્ય છે. એ મનોદશા જ આપણને પાડે છે. બા પોતાની રૂઢિવાદી મનોદશાને લીધે મારા વિચારોનો વિરોધ કરે છે...’

‘તમે મારી એક પણ વાત નહિ સાંભળો ?’

‘મારી વિચારણાઓનું અલિદાન આપવાની વાતો મારાથી સાંભળી શકાશે નહિ !’

‘બાની ખાતર...’

‘એમની ખાતર જ મારે અહીંથી જલદી નીકળી જવું જોઈએ. એમને પુત્ર કરતાં રૂઢિ વધુ પ્રિય છે અને મને રૂઢિ કરતાં બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારેલા સિદ્ધાંત વિશેષ પ્રિય છે. માટે હું જમ્મશ. જ્યાં બીજાઓને રાજી રાખવા મારી વિચારણાઓની સ્વહસ્તે હોળી કરવી પડતી નહિ હોય, જ્યાં મારા સિદ્ધાંતોનું પાલન થઈ શકતું હશે ત્યાં...’

પતિના માની અને જીદી સ્વભાવને સારી રીતે સમજતી પૂર્ણિમાએ મૌન પકડ્યું. મા દીકરા વચ્ચેના વિચારોની આ અથડામણના પરિણામના વિચારથી એની આંખોમાંથી પછી તો આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

શિરીષ મૌન ભાવે એ જોઈ રહ્યો.

સંયુક્ત કુટુંબોમાં પત્ની માત્ર રાચનખંડમાં જ પતિ સાથે દિલ ખાલીને વાત કરી શકે છે. હિંદુ સમાજમાં ગૃહલક્ષ્મીઓને ઓરડા-ઓમાં ગોંધાઈ રહેવું પડે છે; નૈસર્ગિક હાસ્ય, નિખાલસ વિનોદ એને માટે ગુનો ગણાય છે; ગાર્હસ્થ્ય જીવનના ઉગતા પરોઢમાંજ ગૃહિણીની સ્વાધીનતાને આ રીતે સંકુચિત બનાવી, સામાજિક શૃંખલાઓથી જકડી લીધેલી માતાઓ પાસેથી વિરાટ નરપુંગવો અને વીરાંગનાઓ જન્મભાવવાની આશા પણ એ જ હિંદુ સમાજ રાખે છે!

આ પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી વાતાવરણમાં પૂર્ણિમા સપડાઈ હતી. શિરીષ એ વિરોધી વાતાવરણ વચ્ચે સામાજિક ક્રાંતિનાં દીવા સ્વપ્નો કદપતો અને પોતાનાજ ઘરમાં એનાં એ બધાયે રૂપાળાં શમ-ણાંની સૃષ્ટિ પાયામાંથી પડી જતી જોઈ અકળાતો!

પૂર્ણિમાને સમજાવીને શાંત પાડવાનો વિચાર શિરીષને થયો, પરંતુ સામસામા વિચારોના વમળમાં અથડાઈ, અકળાઈ, આકળા બનેલા એના મનને થયું કે, ‘પૂર્ણિમાને સમજાવવી એટલે જ બાના વિચારો સાથે સિદ્ધાંતને ભોગે તડબેડ કરવા તૈયાર થવું...ના, ના,

મારાથી એ તો નહિ જ અને, બલે પૂર્ણિમા થોડો વખત રડી લે, એથી આપોઆપ એના મનને નિરાંત વળશે.’

પતિની આ પ્રકારની મૌનભરી તટસ્થતાને પૂર્ણિમાએ લાગણીવિહીન કઠોરતા માની લીધી, એથી એના દિલ પર વજ્રાઘાત થયો : એનાં આંસુ અટકી ને અદૃશ્ય થઇ ગયાં; આંખો ને બદલે હૈયું રેવા લાગ્યું.

અદૃશ્યતામાં એ શાંત બની ગઇ. શિરીષે તેથી સંતોષ માન્યો. પરંતુ પૂર્ણિમાના ઉર્મિલ હૈયામાં જ્વાલામુખી ધૂંધવાઇ ઉઠ્યો હતો. માનભંગ થયેલી પૂર્ણિમા મૌનપણે પધારીમાં પડી. બહારથી તે નિદ્રાવશ થયેલી દેખાતી હતી, છતાં એના હૈયામાં તુમુલ મચ્યું હતું. વિચારોની ભરતીથી એનું માથું ગરમ થઇ ગયું હતું.

શિરીષે એને શાંત સુતેલી જોઇ ત્યારે એ વિશેષી બજોની વચ્ચે ઊંસાઇ રહેલી પત્ની તરફ એને મમતા થઇ. પોતે માતા અને પત્નીની સામે થઇ રહ્યો છે એ વિચારોથી એનું દિલ દ્રવી રહ્યું. વિચારોને ચક્રાકોળે ચડેલા શિરીષને નિદ્રા ન આવી. એના માનસપટ પર જીવનનાં અનેક ચિત્રો ઝળકી ઉઠ્યાં.

મીઝેલી આંખે એણે દૂરના ભૂતકાળનું ચિત્ર જોયું. તે પૂરો પાંચ વર્ષનો એ નહોતો ત્યારે એના પિતાનું અવસાન થયું હતું. એ વખતે શોકથી વિષ્ણુ બનેલી માતા સામે નિરાધાર પોતાને ખેંઠેલો જોયો. ખીજા ચિત્રમાં માતાને સાસરિયાંના ત્રાસના અગ્નિમાં સળગતી છતાં પુત્રને બચાવવા તરફડિયાં મારતી નિહાળી. વૈષ્ણવદશામાં બાલપુત્રને ઉછેરવા જત ધસી નાખતી માડીનું ત્રીજું ચિત્ર જોયું. અસહાય છતાં હિંમતવાન, સ્વમાની છતાં સહુને રાજી રાખવાના પ્રયાસ કરતી, એકલે હાથે જીવનસંગ્રામ ખેંચી રહેલી ગંભીર, ગમગીન, અક્ષણે પ્રોદ બની ગયેલ માતાની મૂર્તિનાં એણે દર્શન કર્યાં.

ખીડેલા પોપચા નીચેની કીકીએ ખીજું દૃશ્ય નિહાળ્યું. નાનકડું રેલ્વે સ્ટેશન, પોતે ટીકીટ લઇ માતાની જોડે બેઠો છે : માડીની આંખોમાંથી અશ્રુરૂપે વત્સલતા નીતરી રહી છે : માડી આશ્વાસન આપે છે : ‘બેટા, તારા વિના મારાથી શી રીતે રહેવાશે ? તને શહેરમાં ન ફાવે તો સીધો ઘર ચાલી આવજો : જરાયે કુખ વેડીશ નહિ.’ એણે માડીનાં એ વચનો સાંભળી પોતાને રડતો જોયો...દોડતી ગાડીનો અવાજ એને કાને અથડાયો...એકદમ આંખ ઉઘડી ગઇ. એણે આસપાસ જોયું. પ્રણયની મર્તિ સમી પૂર્ણિમાને નિશ્ચેષ્ટ સૂતેલી એણે નિહાળી.

ઉગ્નગરાના શ્રમથી એનાં અંગાંગ કળનાં હતાં, એણે બગારું ખાધું : સૂતાં સૂતાં આળસ મરડ્યું. ફરી વિચારોની ગાડી દોડવા લાગી :

‘આવી મમતાળુ માડીની સામે હું થઇ રહ્યો છું ? સિદ્ધાંતના અભિમાનમાં અનંત ઉપકારો કરી ઉછેરનારી માતાને હું શત્રુ માની રહ્યો છું ! આ તે ડહાપણ કે મૂર્ખાઈ ? હું જોને વૈજ્ઞાનિક વિચારશ્રેણી માની રહ્યો છું તે શું એક પ્રકારનો કેફ નથી ? મારી જ વિચારશ્યાઓના મિથ્યાઅભિમાનમાં તણાઇ, માતાના વિચારોની અવગણના કરવાનો મને શું હક છે ? અમારા બેઉના વિચારોનો સમન્વય સાધી ન શકાય ?...મા જોવી મા થઇને પુત્ર કરતાં રૂઢિને વધુ વહાલી ગણે, તો મારે મારા સિદ્ધાંતો ખાતર શા માટે ભોગ ન આપવો ?...’

[૩]

‘શિરીષ, માફ આટલું કહ્યું પણ નહિ માને ?’ પૂર્ણિમાના શબ્દો કાને અથડાયા ને શિરીષની વિચારગાડી એકાએક અટકી પડી.

શિરીષે પૂર્ણિમા તરફ જોયું. એ જાંઘમાં જલપતી હતી. મૌનપણે તે સાંભળી રહ્યો.

‘.....ગમે તેવાં તો પણ એ તો બા, પૂજ્ય ને પવિત્ર, એમના શબ્દ સામે આટલો રોષ ?...તું ચાલ્યા જવાની વાતો કરે

હે, મારું મનતો નથી, હું આટ આટલા કાલાવાલા કરું છું છતાં તરું દિલ પીગળતું નથી...આટ આટલું રહું છું છતાં એક અક્ષરે બોલતો નથી !...'

શિરીષ પથારીમાં બેઠો થઈને પૂર્ણિમા તરફ જોઈ રહ્યો : ભક્ત પ્રભુની પ્રતિમા સામે જુલે તે રીતે. એક વિપલ એને પોતાની સામે તિરસ્કાર થયો. 'હું આ શું કરી રહ્યો છું. પત્નીને આટલી દુઃખી કરું છું. મારા જવાથી માતાના જીવને પણ કેટલું દુઃખ થશે ?...પણ મારા સિદ્ધાંત ?...મારા સિદ્ધાંતનું શું ?... સિદ્ધાંતને બોગે હું અહીં રહું ?...'

પૂર્ણિમાના ગળામાંથી ગૂંગળાતો અવાજ સંભળાયો, નાકમાંથી મહામુસીયતે ઉચ્છવાસ નીકળતો જોયો.

'એકાએક આને શું થયું ?' તે વિચારમાં પડી ગયો. અવાજ વધુ ધોધરે અને રાત્રિની શાંતિમાં ભયાનક લાગવા માંડ્યો.

શિરીષ ગભરાયો.

ફરીથી એણે ધારી ધારીને પૂર્ણિમા તરફ જોયું. પૃથ્વીના ખોળે સરિતા સૂતી હોય એવી તે લાગતી હતી. સરિતાના પટ જેવાં એનાં વસ્ત્રો પલંગ પર પથરાઈ ગયાં હતાં.

તે ઉઠ્યો : ખત્તીની વાટ સંકોરી દીવો મોટો કર્યો. પૂર્ણિમા હોશમાં ન હતી : બેભાન પડી હતી. એનું કપાળ અને માથું ધીકી રહ્યાં હતાં. તેણે એના હાથ પર હાથ મૂક્યો. પોયણાં જેવા શીતળ એ હાથના પગ જોડ વળી ગયા હતા. એના હાથ ને પગ ખેંચાઈ રહ્યા હતા : કમળનાળ જેવી એની ડોક વાંકી વળી ગઈ હતી : એના દાંત ભીકાઈ ગયા હતા.

'આ શું થયું ? પૂર્ણિમા અમને છોડીને ચાલી કે શું ?'

ભયભીત અનેલા શિરીષના સર્વાંગમાં ભયની ધ્રુજરી ફરી વળી. માતા તરફનો રોષ એકાએક ઓગળી ગયો. ‘આ ! ઓ આ...!’ એણે ચીસ પાડી.

‘કેમ, ભા...ઇ...!’ ઊંઘમાંથી ઝળકીને જાગેલી ગોદાવરી નીચેથી બોલી ઉઠી. ‘શિરીષ, મને બોલાવી ?’

‘હા, આ...!’

‘કેમ, બેટા !’

‘આ, જરા ઉપર આવો તો ?’

ગોદાવરી દોડતી ઉપર ગઈ.

ગોદાવરી, રક્ષિત અને શિરીષની સારવારથી પૂર્ણિમાને શાતા વળી, ત્યારે એનું ડીલ કળતું હતું.

‘સૂઈ જા બેટા !’ કહી ગોદાવરી શયનખંડમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે એમણે શિરીષને કહ્યું: ‘આંકડીના રોગને આ પૂર્વારંભ કહેવાય હો !’

એકલા પડેલો શિરીષ અકળાયો. ‘આને આ શું થયું ?...હું આ શું કરી રહ્યો છું ?...મારા સિદ્ધાંતનું શું થવા બેઠું !’

દ્વિધામાં પડેલો શિરીષ કાષ્ઠપણ પ્રકારના નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નહોતો; એથી તે વિશેષ અકળાયો.

૯ : પ્રયાણ

[૧]

શિ રી પ નાં મ નો મં થ ન ચકાવે ચક્યાં હતાં: માતાના ક્ષણિક ગુસ્સામાં બોલાયલા શબ્દો ફરીફરીને એના માથામાં તપાવેલા લોખંડના ડામની માફક ચંપાતા હતા. એના એ જ વિચારોના સતત પીંજણથી એક દિવસમાં તો એને ધર ને ગામ અકારાં થઇ પડ્યાં ! છતાં અશાંત મનોદશાને લીધે એનાથી આખરી નિર્ણય કરી શકાયો નહિ.

એ વિચારતો: ‘ ગામ છોડીને જવું એટલે જૂનવણી સમાજ આગળ પરાજિત થઈ કર્તવ્યક્ષેત્રમાંથી નાસી છૂટવું. જ્યાં કોઇ ઓળખે પિછાને નહિ અને ગમે તે રીતે રહેવા વર્તવાની ખીનટોક સગવડ મળે એવા શહેરમાં જઈને રહેવું, એટલે તો સામાજિક ક્રાંતિના વિચારો પર છેવટનું પાણી મૂકવું ? બેઠિ કાયરના માર્ગ છે.’ મન સાથે એવો નિર્ણય કરે ત્યાં વેગપૂર્વક ખીન્ને વિચાર એ નિર્ણયને ધક્કો મારી આગળ ધસી આવ્યો;

‘ ગામમાં રહીને માતાથી જુદા રહેવું, સિદ્ધાંત પાલન માટે એ જ સાચો માર્ગ છે. પ્રહ્લાદે પ્રત્યેક નવજીવાનને પોતાના દૃષ્ટાંતથી રસ્તો દાખવ્યો છે... પણ પ્રહ્લાદનો યુગ જુદો હતો, આજના સ્થિતિ સંભેગ જુદા છે. ખીજા યુવાનો માફ અનુકરણ કરે અને તેથી કારણે કે વિના કારણે ધરધરમાં ઝગડા જામે ! એથી તો સમાજ વિકાસને પંથે પળવાને બદલે વિનાશના વિકૃત માર્ગ તરફ વળી જાય !’

વિચારેના અરણ્યમાં એ અથડાઈ રહ્યો હતો ત્યાં એકાએક પૂણિમાની ચિંતાએ આવીને મગજનો કબજો લીધો.

‘ધર મોરચાની અથડામણને જ કારણે એને ચાંકડીની વ્યાધિ ઉપડી આવીને ? ગામમાં રહીને નવી અથડામણો ઊભી કરવા જતાં એનો રોગ વધી જશે તો ?...ત્યારે કરવું શું ?’

સમાજને સુધારાના માર્ગે દોરવા ઈચ્છતા શિરીષથી પોતે કયા માર્ગે જવું એનો નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ !

એની મનોમૂંઝવણ જાણી શું કરવું તે રક્ષિતએ એને સમજાવ્યું : ‘શિરીષ તું જેને સુધારણા કહે છે તેમાં ઘણી બાબતો અપેક્ષિત છે, એને નિરપેક્ષ માનવી એ જ બ્રમણ છે. એ રીતે તું જેને સિદ્ધાંત કહીને મડાગાંઠની ગાફક વળગી રહેવા માગે છે તે ‘અર્’ જેતાં તો સાધન છે. સાધનની બાબતમાં હમેશાં સ્થળ, કાળ અને પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં તકજોડની નીતિ રાખવી જ પડે છે. નવજીવાનો જેને ઉન્નતિનો માર્ગ કહે છે, વૃદ્ધોને તેમાં જ અવનતિનો ભય દેખાય છે. તારી કલ્પના તો ધરમૂળની કાંતિની છે, એનો વેગ એટલો ઝડપી છે કે બીજાઓને તેથી ચક્કર ચડી જાય; એથી વખત આવે નવજીવાનો પણ તારો સાથ છોડી દેવાના છે...’

‘ત્યારે મારે કરવું શું ?’

‘નિશ્ચિત પ્રકારે વિચાર. પહેલાં તો તારા ચિત્તની અશાંતિ અને મનની વ્યસતા દૂર કર. તે પછી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું તટસ્થ દૃષ્ટિએ અવલોકન કર. તારા એકલાની ગમે તેટલી તાલાવેલી વ્યવહારમાં બહુ કામ આવવાની નથી...’

‘એમ તો હજારો વર્ષ સુધી વિચારેની જ ધાણીમાં ફરવાનું રહે !’

“ તેમ પણ બને. હજારો વર્ષથી સમાજનું જે કલેવર અધાર્યું છે એની બદલવાને ધરમૂળથી પલટાવી નાખવી એ ખાવાના નહિ પણ ખાંડાના ખેલ છે. શિરીષ, પાનાંના મહેલ ઊભા કરવા જેવી એ સહેલી વાત નથી, એને માટે તો કદાચ વર્ષોનાં તિતિક્ષાભર્યાં તપ કરવાં પડે. જે સમાજની કાયાપલટ કરવી હોય, તો પહેલાં એના માનસમાં પરિવર્તન કરાવવું જોઈએ : એ કાર્ય જોઈએ એકાદ બે પેઢીમાં બનવાનું હતું ? ”

‘ ત્યારે આપણે શું જીવનને મિથ્યા ગુમાવવું ? ’

‘ ના નિરાશ ન થવું. તેમ ગુસ્સે પણ ન થવું. લોકસંગ્રહની કલ્યાણકારી ભાવનાથી, શુદ્ધ બુદ્ધિ અને વિશુદ્ધ સાધનોથી શક્ય તેટલા પ્રયત્ન કરવા. કૃષ્ણને માટે આતુરતા ન રાખવી. ક્રોધપણ યશ કાર્યમાં લોક કલ્યાણ માટે આગેવાનોને તો પોતાનો અને પોતાનાંઓનો ભોગ આપવો પડે છે. બીજાઓને સુખ સગવડથી જીવવાની તક મળે તે સારૂ પોતે દુઃખ અને અગવડ વેઠવા તૈયાર થવું જોઈએ છે. એવાંઓનાં તપ, કષ્ટ, વેદનાઓ અકૃષ્ણ જતાં નથી, એમનાં સમણાં ક્રોધ ને ક્રોધ દિવસ સાચાં નિવડે છે. શિરીષ, આ દુનિયામાં ધણા માનવીઓ પોતાના યુગ કરતાં વિશેષ પ્રગતિમાન વિચારો કરી શકે તેવા હોય છે, તેમણે પોતાના વિચારો જનતા સમક્ષ મૂકવા જોઈએ; પણ એને આચારમાં મૂકી શકવા માટે વાસ્તવિક ભૂમિકા તૈયાર થાય નહિ ત્યાંસુધી એણે કર્તવ્ય કરવાનું ચાલુ રાખી, શાંતિથી ચોલવું પડે છે. ઉતાવળથી આવરા બને તેમનાથી લોકકલ્યાણનાં કામ કરી શકતાં નથી. ’

રશ્મિની વાત સમજવા જેવી લાગી, છતાં શિરીષનું હસીવું મન માતાના શબ્દોને પડકાર માનતાં અટકતું નહોતું.

‘ રશ્મિ તારી વાત સાચી, પણ ખાતો વિરોધ તો... ’

‘શિરીષ, એકની એક વાતને તું આમ જોવાની માફક વળગી રહીશ તો તારે ખીજાં બધાંયે કામને જતાં જ કરવાં પડશે. છતાં માની લે કે આએ વિરોધ કર્યો, એમની સામે તું પણ વિરોધ કરવા તૈયાર થયો, તેમાંથી તણખા ખરવાના કે કંઈ ખીજું? એથી બાનો વિરોધ શાંત થવાને બદલે વિશેષ ઉગ્ર બનશે. એ માર્ગ રાજસી છે, તણવારનો છે, હિંસાનો છે અને તેથી વિનાશનો છે. જેને સમાજને સુધારવો છે તેણે તો સાત્ત્વિકવૃત્તિથી સમજાવટ, સમાધાનનો રચનાત્મક માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ.’

‘રક્ષિ, તારી વાત ખરી છે. પણ જો બા જેવી બા જ બીડીને મારા વિચારોનો વિરોધ કરે તો...’

‘શિરીષ, તને તારી વિચારણાઓ માટે જ મમત્વ છે, ખીજાઓનો વિચાર કરવા જેટલી સહિષ્ણુતા તું બતાવતો નથી: માટે જ તારી વિચારણાઓ મુક્તિનો માર્ગ મટી બંધનનો માર્ગ બની ગઈ છે. કોઈપણ વસ્તુનો આગ્રહભર્યો ધમંડ એ જ એના વિનાશનું કારણ બને છે. શિરીષ, મા એ તો મા જ છે. બલે એ સંતાનોના નજીવા વાંકને પણ કદિ ન બૂલે, છતાં એમના હજારો ગુનાઓની માફી આપવા જેટલી તે ઉદાર અને ક્ષમાશીલ હોય છે.’

‘રક્ષિ, એ બધું હું જાણું છું, પણ મા જેવી મા વૃદ્ધ અવસ્થાએ પણ, પોતાના રૂઢિચુસ્ત વિચારો જતા કરવાને બદલે એકના એક દીકરાને જતો કરવા તૈયાર થાય, અને મારા જેવો નવજુવાન માનો વિચાર કરી પોતાના સિદ્ધાંતોને જતા કરવા જેટલો હૈયાદુબળો બને, તો તો મારી જીવાની જ લાજે ને, મારી સિદ્ધાંત બક્તિ જ શરમાય ને? હું પણ એ જ માનો દીકરો છું, એટલે માડીની કુખ ન લગવવી હોય તો મારે મારી વિચારણાઓનું, નિદાન માતાના જેટલી મહત્ત્વ અને ત્યાગવૃત્તિથી સંરક્ષણ કરવું જ જોઈએ.’

શિરીષની આ પ્રકારની મક્કમતા જોઇ રક્ષિએ વચ્ચે રરતો શાધી કાઢ્યો. ‘હાલ તુરત તારે કોઈ રીતે ઉતાવળા થવું નહિ. બે-ચાર દિવસ પછી મારી સાથે ફરવા આવતાં હો તેમ તારે ને પૂર્ણિમાબહેને મુંબઈ આવવું. તે પછી શું કરવું તે એકાદ બે મહિના પછી નક્કી કરીશું.’

શિરીષને એ વાત ગમી.

બે દિવસ પછી શિરીષ અને પૂર્ણિમાએ રક્ષિ સાથે મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે પુત્રને ઘરમાંથી ચાલી જવાની ધમકી આપ્યાની વાત પણ ગોદાવરીના સ્મરણમાં રહી નહોતી.

[૨]

સમાજસુધારાનો આદર્શ વ્યવહારમાં ઉતારવો એ અતિ કપરું કામ છે એ વાતનો શિરીષને સ્વાનુભવ થયો એટલે મુંબઈ ગયા પછી પણ આદર્શ અને વ્યવહારનો સમન્વય કેમ કરીને સાધવો એ આખતમાં એ નિરંતર વિચારો કર્યા કરતો.

‘રાજકીય લડત સામાજિક સુધારાની લડત કરતાં વિશેષ સારી.’ રક્ષિને ઘેર મિત્રો સાથે ચર્ચા ચાલતાં શિરીષે કહ્યું.

‘ગુલામો મારે બધી જ લડતો મુશ્કેલ હોય છે, કેમ કે બીજા માનસના ગુલામી મનોદશાવાળા માનવીઓ જાને જ પોતાની મુક્તિના માર્ગમાં વિઘ્નો ઊભાં કરે છે.’ એક મિત્રે દલીલ કરી.

બીજો બોલી ઉઠ્યો : ‘એટલે પહેલો ધા રાજકીય ગુલામી પર કરવાની જરૂર છે. મુશ્કેલી મુકમલ આઝાદી આગળ કોઈ પણ પ્રકારની ગુલામી ટકી શકતી નથી. તેથી સામાજિક સુધારાની લડત પાછળ સમય, શક્તિ ને છુદ્ધિ બગાડવાની જ જરૂર મને તો લાગતી નથી.’

‘શું એ બાબત એાછી અગત્યની લાગે છે?’ શિરીષે પૂછ્યું.

‘રાજકીય અને આર્થિક ગુલામીની જંજીરો સાથે સરખાવતાં સામાજિક રૂઢિની શુંખલાઓ અતિ ગૌણ મણાય. પરંતુ શિરીષ, તું મને જરા એ સમજવીશ ખરો કે સામાજિક સુધારાનો અમલ કરાવવાની કોઈ સક્રિય યોજનાનો તને ખ્યાલ છે ખરો?’

શિરીષ પાસે એવી કોઈ યોજના હતી જ નહિ. એણે જરા વિચાર કરીને કહ્યું: ‘સામાજિક બાબતમાં તો એવી કોઈ એકધારી સક્રિય યોજના સંભવિત નથી. એ તો જેના મનને ખટકે તે રૂઢિની ગુલામીનો સામનો કરે.’

‘એટલે એના વિચારોનો જ પ્રચાર કરી શકાય એમજ ને?’

‘એથી કોઈ કોઈ સામાજિક બંડખોર તૈયાર થાય...’

‘છતાં એવા એકલડોકલ બંડખોરને જૂનવાણી વિચારવાળાઓ એકલો પાડી દર્મ, સમાજનું ગાંડું જૂના ચીલે ચલાવે રાખે છે અને તેઓ ફાવે છે, એ આજ સુધીનો અનુભવ છે.’

‘માટે જ એમની સામે ઉગ્ર વિરોધ થવાની જરૂર છે.’

‘જ્યાં સુધી આપણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પરાધીન છીએ ત્યાં સુધી એવો વિરોધ સંભવિત જ નથી; એનું અસરકારક પરિણામ પણ આવી શકે એ શક્ય નથી; માટે શિરીષ, અત્યારે તો હરેક સમજદાર નવજુવાને સામાજિક બાબતને ગૌણ માની રાજકીય ગુલામી ચાલુ હોય ત્યાં સુધી ઘરઘરમાં બાગ ફેલાવતી સામાજિક સુધારાની લડત ઉપાડવાની જરૂર નથી. કેમકે એથી આપસઆપસમાં ફાટફૂટ ઊભી થાય અને મુલ્કની મુકમ્મલ આઝાદી ધેર કરવા માટે વાપરવી જોઈતી શક્તિ ઘરઘરના મોરચા પર અથડાઈ કુટાણ છિન્નભિન્ન થઈ જાય. એથી તો મુલ્કની આઝાદીના દુશ્મનને જ લાભ થવાનો.’

શિરીષ સમાજસુધારાની ધૂનમાં તણાતો હતો એટલે, એણે

રાષ્ટ્ર અને સમાજના હિત્તહિતનો તુલનાત્મક રીતે કદી ગંભીરભાવે વિચાર કર્યો જ નહોતો. મુલ્કનું હિત સર્વોપરી કે સમાજનું? દેશ ગુલામીમાં સડતો હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાતિઓ સામાજિક સુધારા માટે તૈયાર થવા જેટલી તાકાત કેળવી શકશે ખરી? એવી તાકાત જીર્ણ-શીર્ણ અને ગયેલી જ્ઞાતિઓ ખતાવે એ પ્રકારનો કોઈ અદ્ભુત ચમત્કાર થાય, છતાં મુલ્કને પરાધીન બનાવી રાખનાર ત્રીજી સત્તા, સામાજિક સુધારણાના એ વહેણને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર રોકી નહિ દે, એની ખાત્રી કોણ આપી શકે તેમ છે? પોતાની જ જન્મભૂમિમાં જે માનવીઓ પારકી ગુલામીની જાંજીર પહેરીને ફરતા હોય, તેમનામાં સમાજની રૂઢિ શૃંખલાઓ તોડી નાખવા જેટલી સરકારોશીની તમન્નાભરી તાકાત ક્યાંથી ખીલી શકે? એ વિચારો એને રસ્મિના મહેમાન બન્યા પછી જ થતા લાગ્યા?

‘ત્યારે આજ સુધી મેં જે કંઈ કર્યું તે બધું નકામું?’ એને વિચાર થયો. તેનો જવાબ એની જ બુદ્ધિએ આપ્યો: ‘ભલા માણસ, તેં શું કર્યું છે? માત્ર વાતો, બાષણો, ચર્ચાઓ અને લેખો સિવાય વ્યવહારમાં ઉતરી ગયાં મૂળ નાખે એવું તારે હાથે કર્યું કામ થયું?’ એના જ દિલમાંથી વળી શબ્દો ઉભી થઈ: ‘ત્યારે માતાની સાથે વર્ષણ થયું તે પણ નકામું?’ બુદ્ધિએ કહી નાખ્યું: ‘નકામું કશુંજ નથી. લોકકલ્યાણની શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરાયેલું એક પણ કાર્ય નકામું જતું નથી. ધરના મોરચાના યુદ્ધમાં માતા, પિતા, બંધુ, ભગિની, સ્વજનો તેમ સન્નિવૃત્તોની સામે લડવાની પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ સમાજસુધારાની લડતમાં આવી ધરધરની આગો સળગી હોઈ છે, તો પણ એમાં કુધારાઓ કે કુરૂઢિઓ બળીને ખાખ થતી નથી; એટલે શક્ય તેટલા પ્રચારથી જ એમાં સંતોષ માની, સુયોગ્ય સમયે એનાં રૂળ આવે, ત્યાં સુધી એ પ્રકારના સ્થિતિ સંજોગો ઊભા કરવા માટે આશ્વાવાદી બનીને મથવું જ જોઈએ.’

આ પ્રકારનાં મનોમંથનોથી વ્યાકુળ બની ગયેલો શિરીષ માર્ગ-દર્શન માટે અધીર બની આતુર ભાવે શોધ કરી રહ્યો હતો. તેવામાં એક દિવસ 'નૂતન સમાજ' અખબારનો અંક એના હાથમાં આવી ગયો. એ પત્ર જૂનવાણી સમાજ-વ્યવસ્થામાં ધરમૂળની ક્રાંતિ કરાવવાનું પ્રત લઇને જ બેઠું છે, એમ શિરીષને એના વાંગનથી લાગ્યું.

‘આમાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા લોકકલ્યાણનો માર્ગ વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ પડે.’ એણે રશ્મિને કહ્યું.

‘તને એમ લાગતું હોય તો ‘નૂતન સમાજ’ ના તંત્રી મંડળમાં જોડાઈ જા, એના તંત્રી અને માલિક પિનાકીન પંડ્યા સાથે મારા એક મિત્રને સારો સંબંધ છે. એ બહાને તને મુશ્કેલીમાં રહેવાનું પણ ફાવશે.’ રશ્મિએ એને આશ્વાસન આપ્યું.

‘જો એ યોજના થઇ શકતી હોય તો, મને તે ઠીક અનુકૂળ થઇ પડશે. મને જે વિષય પ્રિય છે તે જ આ પત્રનો આદર્શ છે. મારી અને આ ‘નૂતન સમાજ’ ની વિચારશ્રેણી મળતી આવે છે. રશ્મિ! તારા સ્નેહીની સાથે મને એના તંત્રી સાથે મળવાની સગવડ કરી આપ.’ શિરીષે આગ્રહ કર્યો.

‘જલ્દે, મને કંઈ વાધો નથી. લોકકલ્યાણની ભાવનાવાળાઓ માટે પત્રકારત્વ એ સારામાં સારું ક્ષેત્ર છે.’

‘મારે એ જ ક્ષેત્રમાં હવે પ્રવેશવું છે.’

‘આવતી જ કાલે હું સુવદનને કહી, પિનાકીન સાથે તારી મુલાકાતની ગોઠવણ કરાવી આપું’

‘રશ્મિ તરફથી એ આશ્વાસન વચ્ચેના સાંભળી શિરીષના મનને સંતોષ વળી.

૧૦ : પિનાકીન

[૧]

‘નૂન સમાજ’ નો તંત્રી પિનાકીન પંડ્યા પ્રખર સમાજ સુધારક તરીકે પંકાયેલો હતો. પોતાના અખખારનો માલિક હોવાથી, અને માલિકનાં આર્થિક હિતોની ખાતર, ખીગ્નઓની માલિકીનાં અખખા-ખારોમાં પગારદાર તંત્રી તરીકે કામ કરનારા તંત્રીઓની માફક લખતી વખતે પોતાના મનોભાવ સાથે તડંગેડ કરવી પડતી નહોતી, એવું એના સંબંધમાં કહેવાતું.

શિરીષને પિનાકીનનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો, તે પહેલાં સુવદને આ બધી વાતોથી એને પરોક્ષ પરિચય કરાવી દીધો હતો. એટલે પિનાકીન જેવા લઘ્વપ્રતિષ્ઠ સુધારક તંત્રીના મકાનમાં પગ મૂકતી વખતે જ તેનું હૃદય અનુભવાર્થી ભક્ત જેવું બની ગયું હતું.

સુવદને પિનાકીન સાથે શિરીષનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું : ‘મારા આ જુવાન મિત્ર સમાજસુધારાની તમારી ધગશથી મુગ્ધ બની ગયા છે.’

વદનને આછા સ્મિતથી પુલકિત બનાવતાં પિનાકીને મૂર્તિમંત નમ્રતા બોલતી હોય તેવે ભાવે કહ્યું : ‘ઉપકાર, પરંતુ મારામાં એવું કંઈ જ નથી. મારા સંબંધમાં એવા અભિપ્રાય બાંધી લેશો તો કદાચ પાછળથી તમારે નિરાશ થવું પડશે. હું પણ અનેક તુટીઓથી ભરેલો માનવી જ છું.’

‘આપનો એ ઉદારતાભર્યો વિનય જ છે. બાકી તો સામાજિક સુધારાના ક્ષેત્રમાં બુદ્ધિ-શક્તિ અનુસાર કાર્ય કરતા મારા જેવા અનેક છૂટાછવાયા નવજુવાનોના આપ તો સ્વાભાવિક નેતા છો. એ બધા છૂટા છૂટા મણકાઓને સંગઠનના એક સૂત્રે બાંધી આપ એ માળાના મેરંડ બનો!’

‘ભાઈ શિરીષ, તમારો ઉત્સાહ પ્રશંસનીય છે, તમારો આટલો ઉમંગ જોઈ મને આનંદ થાય છે. પરંતુ બીજા ધામધૂમિયા માણસોની માફક મને નેતાગિરીનો મોહ નથી. હું તો જે બને તે નમ્ર સેવા મારા ‘નૂતન સમાજ’ મારફત કરે જાઉં છું.’ મુરખીવટભર્યા ભાવ સાથે પિનાકીને કહ્યું.

એના જેવા મોટા માનવીની આટલી બધી નમ્રતા જોઈ શિરીષના દિલમાં એના સંબંધમાં જન્મેલી માનની ભાવનામાં વધારો થયો. ‘આવા પુરૂષનો સાથ મળે તો પછી સમાજસુધારાઓનું મુશ્કેલ કામ પણ સરળ બની જાય.’ મનમાં તે મનમાં તે આશાના મિનારા ચણવા લાગ્યો.

એણે સખડુમાન કહ્યું: ‘જતાં આપના જેવા પીઠ, વ્યવહાર અને નીડર ગૃહસ્થ તરફથી યુવાનોને માર્ગદર્શનની અતિ ઘણી જરૂર છે.’

‘ભાઈ, સુવદને મને તમારો સહેજ પરિચય કરાવ્યો છે, તે પરથી હું જાણી શક્યો છું કે, તમે સારા વક્તા તેમ લેખક છો. એટલે તમે જો મારા મદદગાર બનો તો હું ઘણો જ ખુશી થઈશ. તમારા જેવા ઉગતા જુવાનોને આગળ પાડવા હું તો હમેશાં આતુર છું. પરંતુ મોટે ભાગે આપણા જુવાનો આરંભશરૂ હોય છે...’

‘શિરીષનો ઉત્સાહ તો અદ્ભુત છે.’ સુવદને કહ્યું.

‘હું મારાથી બને તેટલી સેવા આપવા તૈયાર છું.’ શિરીષ નમ્રતાથી બોલ્યો.

‘લાલું જ સરસ’ એમ કહી, પિનાકીને જરા ગંભીર બનીને બોલવા માંડ્યું : ‘આપણું પત્ર કંઈ નફો કરતું નથી. વ્યાપારી દષ્ટિએ હું આ છાપું ચલાવતો પણ નથી. ‘નૂતન સમાજ’ ધ્યેયલક્ષી અને પ્રચારક પત્ર છે, એટલે ખરી રીતે તો એ ખોટનો જ ધંધો છે. પણ મને એક જાતની ધૂન છે. બીજા ધનવાનો ઈર્ષપતાલો કાઢે છે, ધર્મ-શાળાઓ બાંધે છે, સદાશ્રવણ શિષ્યવ્રતિઓ આપે છે, તો હું આ ધૂનની પાછળ પૈસા વેડ્યું છું. વ્યાપારી ગુજરાતીઓ મને મૂરખ કહીને હસે છે, પણ મને એ ગમે છે...’

‘આપનું કાર્ય તો જનકલ્યાણનું છે...’

‘છતાં આપણા લોકોમાં એ વસ્તુ પારખવાની સભાનવૃત્તિ ઉગી નથી, ત્યાં સુધી મારા જેવા ધૂનીઓને પૈસો ને પ્રતિષ્ઠા બેઠે ગુમાવવાં પડે છે. ઉપરાંત અત્યારની સામાજિક વ્યવસ્થાથી જેમને પુષ્કળ લાભ છે, એવા સ્થાપિત હિતવાળા જૂનવાણી યૌદ્ધશિયાઓની દુશ્મનાવટ થાય તે વધારેમાં ! છતાં તમારા જેવા મદદગારો મળી જાય તો આપણું પ્રચાર કાર્ય વિશેષ વેગવાન બની શકે.’

‘જો તમારી ઇચ્છા હોય તો અમે શિરીષને આગ્રહ કરીને મુંબઈમાં રાખીએ અને એ તમારા પત્રના તંત્રીમંડળમાં નોડાય, પછી ?’ સુવદને નિખાલસ લાવે કહ્યું.

ખોટ ખાવાની વાતોનો નિરંતર પ્રચાર કરતો હોવા છતાં પિનાકીન, જેમાંથી કોઈ પણ જાતનો લાભ થતો ન હોય એવું એક પણ કામ કરતો નહિ. એટલે લાભની ગણતરીથી વિશેષ ગંભીર બનીને તે બોલ્યો : ‘જુઓને મિ. સુવદન ! હમણાં તો અમારે ત્યાં તંત્રી ખાતામાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ માણસો છે, એટલે માણસની જરૂર તો નથી જ...’

‘તો પછી આપના જેવા પુરૂષને નાહકની તકલીફ આપવાની જરૂર નથી.’ શિરીષે પિનાકીનની વાત સાચી માનીને સરળભાવે કહ્યું.

સુવદન પિનાકીનના સ્વભાવથી બરાબર પરિચિત હતો એટલે એ માત્ર મૌન ભાવે ખેંચી જ રહ્યો.

‘ના, ના, એમ કંઈ નથી.’ હાથમાં આવેલો કાબ સરફી જશે એમ જોઈને પિનાકીન બોલી ઉઠ્યો. ‘તમારા જેવા મદદગાર મળી જતા હોય, તો તકલીફ વેદીને પણ હું મારી ઓફિસમાં સગવડ કરું. જુઓને મિ. શિરીષ, આ કામ તો અંગત ધગશનું છે. એવા માણસો મને મળતા નથી. કેટલાક તો ભાડૂતી જેવા માણસો મારે ત્યાં છે. તેઓ છાપાની ઓફિસને પિનાકીન તરફથી ચાલતી પાંજરાપોળ માનીને વેઠ ઉતારે છે! જે સારા માણસો મળતા હોય તો એ બધા ભાતખાઉઓને હું રગ્ન આપી દઉં...’

‘પણ મારી ખાતર...’

‘એમ નહિ, મિ. શિરીષ! તમે મારું કહેવું બરાબર સમજ્યા નહિ. વાત એમ છે કે, ગુજરાતીઓમાં જે અકલવાળા હોય તેઓ તો વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં જ પડવાના. એટલે બીજી ત્રીજી પંક્તિના માણસો આ લાઇનમાં આવે. તેમાં તમારા જેવી સાચી ધગશવાળા ઓછા! એ બધા ભાડૂતી માણસો ધડિયાળ સામે જોઈને કામ કરવાના! એમને કંઈ સમાજસુધારાની ધગશ નહિ તો! કેવળ પૈસાની ખાતર એ લોકો કામ કરનારા, એટલે મને રાજી રાખવા માટે જ લખે, સમજ્યાને?’

‘જો એમ જ હોય અંત મને ‘નૂતન સમાજ’ દ્વારા સમાજ-સુધારાના વિચારોનો પ્રચાર કરવાની તક મળે, તો હું મારાથી બનતું બધુંએ કરીશ.’

‘એ તો તમને જોયા ત્યારથી જ મારી ખાત્રી થઈ ગઈ છે. પરંતુ મિ. શિરીષ, તમારા મનને પાછળથી કોઈ પ્રકારનો અદેશો ન રહે તેથી, મારે એક વાતથી અગાઉથી જાણવટ કરી લેવી જોઈએ કે, ‘નૂતન સમાજ’ તો મારે માટે ખોટનો ધંધો છે.’ એટલે તમારે પણ અમુક અંશે તો એને માટે ભોગ આપવો પડશે. આપણી ઓફિસ ભારે પગાર આપી શકે તેમ નથી. હા, તમને લોકકલ્યાણના આદર્શથી સેવા કરવાની પૂરેપૂરી તક મળશે.’

‘મારે એવી તક જ જોઈએ છે.’ શિરીષે આત્મસંતોષ સાથે કહ્યું.

એ ઊઠતા હતા ત્યારે પિનાકીને એમને આ પીવા માટે આમ્રહ કરીને રોક્યા. આ પીતાં પીતાં એણે શિરીષનો પરિચય એનાં પત્ની વિશાખા અને પુત્રિ રોહિણી સાથે કરાવ્યો.

છૂટા પડતી વખતે વિશાખાએ વિવેક કર્યો: ‘શિરીષકુમાર! કદી કદી અહીં આવતા રહેજો.’

‘જરૂર: આભાર આપનો.’ શિરીષે વિનયથી કહ્યું. અપરિચિત માનવીઓમાં વિશેષ જોશવાની એને ટેવ નહોતી.

મુંઝઝ આગ્યા પછી શિરીષ તે દિવસે જ ઉડ્ડાસમાં આવ્યો.

[૨]

શિરીષે ‘નૂતન સમાજ’માં અદ્યત્ન ઉત્સાહથી કાર્ય શરૂ કર્યું. એના પ્રત્યેક લેખમાં આત્માનો નિયોડ ઉતરતો. પિનાકીન કહેતો તેમ એ લાડૂતી લહિયો નહોતો, એ સિદ્ધાંત ભક્તિની ધૂન માટે કામ કરતો. ચોવીસે કલાક એ ‘નૂતન સમાજ’ માટે વિચારો કરતો. લેખોના સંબંધમાં એ હમેશાં કહેતો: “ જો આપણી પાસે જનતાને આપવા માટે કંઈ સંદેશ હોય તો જ કલમ પકડવી, તે સિવાય નહિ. જેમાંથી

વાચકને નિદાન એકાદ વિચાર બિંદુ લાધે એ જ લખાણુ ઇવંત અને કામનું; બાકીનાં બધાં નિબ્રાણુ અને નિરર્થક. કેવળ મનરંજન કરાવે, માનવીમાં મિથ્યા કૌતુહલ જગાડે કે હૈયાની પોચી લાગણીઓને પંપાળી ચળ ઊભી કરે એ લખાણુ નકામાં: એવાં લખાણુ લોકનું કલ્યાણુ ન કરતાં એમનું અલદ્ર જ કરે છે.'

‘નૂતનસમાજ’માં જોડાયા પછી શિરીષે કેટલાંક પ્રચારલક્ષી નવાં આકર્ષણો શરૂ કર્યાં હતાં, તે લોકપ્રિય થયાં હતાં. એ સામાજિક સુધારા માટે યોજના પૂર્વકના રચનાત્મક વિચારો રજુ કરતી વિવિધ લેખમાળાઓ આપતો. એથી ‘નૂતનસમાજ’નો વાચક સમુદાય વધવા લાગ્યો હતો.

શિરીષ પિનાકીન માટે આર્થિક નજરે ઉપયોગી થઇ પડ્યો: તેમ એના પોતાના ઇવનને કાર્ય કરવાનું નવું ક્ષેત્ર મળવાથી નવોત્સાહ પ્રાપ્ત થયો, તેથી માડીના મહેલુનો ધા ધીરેધીરે રૂઝવા લાગ્યો: સાથે સાથે ઘર લગાઇની ચિંતાઓ પણ ધીરેધીરે ઘટવા માંડી.

પિનાકીન પોતાના સ્વાર્થના જ માપે દુનિયાની હરેક વસ્તુએને માપતો. એનાં મૂલ્યાંકનની રીતો જુદી જ હતી. પત્ની અને પુત્રીનો પણ આર્થિક લાલાલાલની દૃષ્ટિએ જ માપ મૂકતો.

શરૂઆતમાં શિરીષ સાથેનો કપાલો એને ફાયદાકારક જણાયો. આદર્શધેલા શિરીષે ભોગ આપવાની પિનાકીનની ઊર્મિઓને પંપાળનારી વાતોથી મોહ પામી યોગ્યતા કરતાં પણ ઓછા દરમાયાથી નોકરી સ્વીકારી હતી, છતાં પોતાના પ્રિય વિષયના પ્રચારની ખાતર ગમે તેટલા કસાક કામ કરવું પડે તો પણ હસતે વદને અને વિના આનાકાનીએ કરતો.

પિનાકીન એની કક્ષાનો સામાન્ય માનવી નહોતો. એ અસામાન્ય માનવીનાં લાજ હાનિનાં તોલ-માપ પણ અસામાન્ય હતાં. આત્મલક્ષી

દષ્ટિએ એ થોડા જ દિવસમાં વિચારવા લાગ્યો: ‘શિરીષ આદર્શધેલો હોય વેદિયો છે: એ ઓછા પગારે વધારે કામ આપે છે: એના લેખોથી અને પત્રકારત્વની કલાથી મને સારા જેવો અર્થલાભ થઈ રહ્યો છે: એ બધું ખર્ચ; પણ ખુદ શિરીષને એથી પ્રતિષ્ઠાની નજરે પારાવાર લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. એની એ પ્રતિષ્ઠાની મૂડી જેમ જેમ વધતી જશે, તેમ તેમ એને એનો લોભ લાગશે, એ બહારનાં કામોમાં વધુ રોકાતો જશે, તેટલે અંશે ‘નૂતનસમાજ’નું કામ ઓછું કરશે, એથી લાંબે ગાળે મને ગેરલાભ જ થવાનો.’

એથી પિનાકીને થોડા જ સમયમાં એની સાથેના વર્તનમાં, સ્વાર્થની રમતની નવી જ ચાલ ગોઠવવા માંડી. શિરીષ જેવા સ્વાધીન માનસના આદર્શધેલા યુવાનને નિર્બંધ રીતે કાર્ય કરવાને સારૂ જે તક અને અનુકૂળતા જોઈએ, તેમાં એણે નાનાં નાનાં વિધેયો મૂકવાનો આરંભ કર્યો. શિરીષના લેખોથી આકર્ષાઈને અનેક ઉત્સાહી યુવક યુવતિઓ એને મળવા, એની સાથે વાતો અને ચર્ચા કરવા, એની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવવા આવતાં, ખીજા સંખ્યાબંધ માણસો એને જુદાં જુદાં મંડળો સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપવાનાં નિમંત્રણો આપવા આવતાં; પિનાકીનને એ પસંદ નહોતું. એણે પોતાની એ નાપસંદગી બતાવવા શિરીષ સમજી શકે એ પ્રકારનાં નાનાં મોટાં નખરાં ને એને જ શક્ય તેવા લાક્ષણિક ચાળા શરૂ કર્યા!

એક પ્રસંગે એણે કહ્યું પણ ખર્ચ કે: ‘મિ. શિરીષ, તમે હજી જુવાન છો: દુનિયાનો તમને ઝાઝો અનુભવ નથી, એટલે તમને મારા અનુભવમાંથી જોડેલું સત્ય સમજાવવું પડે છે: તે એ કે, જો તમારે પત્રકાર તરીકે પવિત્ર જીવન ગાળી, લોકકલ્યાણ સાધવું હોય, તો લોકોના સંપર્કમાં બહુ આવવું નહિ. સાચો પત્રકાર ન્યાયાધીશની માફક, ન્યાયી રીતે, તટસ્થ લાવે જગતને જોઈ સમજી લોકોને એમના કલ્યાણને પંથે દોરે છે. જો પત્રકાર જનતાના સંપર્કમાં આવે તો તે

થોડે કે વધતે અંશે એક અથવા તો ખીમ્મનો પક્ષકાર બની જ નય, પછી તે નિષ્પક્ષ દોરવણી આપી શકતો નથી. હું તો તમારા હિતની વાત કરું છું.’

‘આપનો આભાર. હું હવેથી એ જ પ્રમાણે વર્તવાની કાળજી રાખીશ.’ શિરીષ નિખાલસ ભાવે બોલ્યો. કેમકે તે પિનાકીનને મહાન વિચારક, ધુરંધર સુધારક, પ્રામાણિક સમાજહિતચિંતક માનતો હતો.

શિરીષ જેવા ભોળા આદર્શધેલા યુવકોનું શોષણ કરવાની કળામાં પિનાકોન પાવરધો હતો. એ રમતની એક ચાલ તરીકે એણે શિરીષને પોતાને ત્યાં બે ત્રણ વખત ચા પીવા આમંત્ર્યો હતો.

શિરીષની ઉગતી પ્રતિષ્ઠાને ચીમ્મળાવી નાખી, એના લક્ષને પોતાની જ તરફ ખેંચી રાખવા માટે એને એટલું માન આપવાની પિનાકીનને જરૂર લાગી.

ચા પીતાં પીતાં આજે વિશાખાએ કહ્યું : ‘શિરીષ, તમારા લેખ ઘણા જ સારા આવે છે : મને તો એ બહુ જ ગમે છે.’

‘તો સાફ. મને એથી સંતોષ થયો.’ શિરીષે વિવેકભરી નમ્રતાથી કહ્યું.

‘એ પણ કહે છે કે,’ આપણા વાંચકવર્ગમાં શિરીષના લેખોનું આકર્ષણ સહુ કરતાં વિશેષ છે! મારે અંગત અભિપ્રાય પણ એવો જ છે.’

‘મારે તો તે માટે પિનાકીનભાઈનો જ આભાર માનવાનો છે. કેમકે મારા એ પ્રિય વિષયના પ્રચાર માટે એમણે મને તક આપી છે...’

‘...એમાં ક્યાં આપણો પોતાનો સ્વાર્થ છે?’ પિનાકીને ખાલવિવેક બતાવ્યો. એમ કરવામાં એનો હેતુ વિશાખાની વાતને અટકાવવાનો હતો. એને વિશાખાનું એ ‘વધુ પડતું હડાપણ’ અકારૂં લાગ્યું હતું!

શિરીષના ગયા પછી પિનાકીન ફફડી ઉઠ્યો: ‘સ્ત્રીઓએ ધંધાના કામમાં વિના સમજે માથાં મારવાં એ ખોટું’ છે. ગમે તેની સાથે, ગમે તેમ ઓછી નાખવું એ ઠીક નહિ.’

‘પણ શિરીષના લેખોની તો તમે જ મારી આગળ અનેક વખતે પ્રશંસા કરી છે, એ વાત કહેવામાં મેં ખોટું શું કયું? ઉલટો એથી એનો કામ કરવાનો ઉમંગ વધે.’

‘ના, ઘટે. તમે એ સમજો નહિ.’

‘પણ તમે જ એને ચા પીવા નોંતર્યો ત્યારે તો એવી ગણતરી રાખી હતીને કે...’

‘મારે તારી એ બધી વાતો સાંભળવી નથી. હું એ બધું જાણું છું. ખાનગીમાં થયેલી વાતો તેં એને કહી, એટલે એને મન પોતાની કિંમત વધી જશે અને થોડા દિવસમાં પગારમાં વધારો માગશે.’

‘શિરીષ એ પ્રકારનો દેખાતો નથી!’

‘તમે સ્ત્રીઓ એવી બાબતમાં ન સમજો.’

‘કેમ અમારામાં એટલીએ અક્કલ નહિ હોય!’

‘ના. મને સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ માટે જરાયે માન નથી.’

‘ત્યારે પછી તમારા છાપાંઓમાં સ્ત્રીઓની પ્રશંસાના લેખો શીઠ લખો છો, અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરનારાં બાપણો શા માટે કરે છો?’

‘ધંધાની ખાતર: તમારાં સહુનાં પેટ માટે! બાકી હું તો માનું છું કે સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતા માટે લાયક છે પણ નહિ ને થવાની પણ નથી.’

‘આ તો અગ્રેજો લિદાઓને સ્વરાજ નહિ આપવા માટે કરે છે એવી વાતો...’

‘ખરાખર છે. એ લોકો કહે છે તે સાચું છે.’

‘આ તમે જ બોલો છો?’ વિશાખાને આશ્ચર્ય થયું.

‘હા, હા, હું પિનાકીન પંડ્યા જાતે બોલું છું. આ દેશમાં અમોને છે તે જ સાચું છે. આપણા લોકની પાસે રાજતંત્ર આવે તો મામા માશીનાઓનાં ઘર ભરે!’

‘તો પછી તમે એ વાત જાહેરમાં કેમ કહેતા નથી?’

‘ધંધાની ખાતર! પેટ કે લીએ! વિશાખા, પેટકે લીએ! દુનિયાને સાચી વાત સાંભળવી ગમતી નથી. એને જો જૂકવું જ છે, તો એને હું નહિ ને મારો બાધ જૂકાવશે: તો પછી મારે જ એનો લાભ શા માટે ન લેવો? એથી યેસો ને પ્રતિષ્ઠા બેઠે મળે...’

‘એનું નામ દંભ-આડંબર...’

‘જોઈ તને મોટી નીતિવાળાની ડાંલ્લી?’

ત્યારે સનાતનીઓને તમે દંભ કરનારા કેમ કહો છો?’

‘સુધારાવાળાઓ તેથી રાજી થાય એટલા માટે?’

‘તમારી આ વલણ સમજી શકાતી નથી.’

‘તે નહિ સમજવામાં જ માલ છે!’

‘એટલું તો હું ચે સમજું છું.’

‘તો પછી આ માથાફાડ શા માટે?’

‘મને લાગ્યું કે તમે હવે કંઈક સુધર્યા હશો?’

‘એ જ તારી ભ્રમણા...જીવનમાં વિના ડરે મેં અનેક પાપ કર્યાં છે, પરંતુ સુધરવાનું પાપ મારાથી કદી થશે નહિ, કેમકે મને એનો ડર લાગે છે.’

‘તમારા કહેવાથી જ મેં શિરીષને આ પીવાનું આમંત્રણ આપ્યું.....’

‘પરંતુ એની સાથે આમ વાતો કરવાનું મેં તને ક્યે દહાડે કહ્યું હતું?’

‘એટલે?...’

‘એટલે એ જ કે મારી બાયડી બીજા કોઇ બાયડાઓ જોડે વિના કારણની વાતો કરે તે મને જરાએ પસંદ નથી.’

‘ત્યારે તો તમારે પારકાં છોકરાંને જતી કરવાં છે, એમજને?’

‘હા, હા...અને એમ કરીને જ મારે તાગડધિન્ના કરવા છે, બોલ...’

‘હું તમારી નફ્ટાઈને ક્યાં નથો જાણતી?’

‘વિશાખા! બસ કર...’

‘શા માટે? એ નફ્ટાઈએ તો મારો ભોગ લીધો છે! તમારાથી હું ડરી જઈં તેમ નથી, સમજ્યા! દાયણ પાસે તમે ક્યાં સુધી પેટ છૂપાવી શકવાના હતા?’

વિશાખાએ આંખ ફેરવી એટલે પિનાકીન ઢીલો પડ્યો! છતાં એ મનમાં ને મનમાં તો ક્યાં સુધી ફફડતો રહ્યો!

[૩]

પિનાકીને વિશાખાને કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ભોળવી, પટાવીને ફસાવી હતી. તે આપખુદ અને કોંઈ હોમ ઘણી વખત પત્ની ઉપર ગુસ્સે થતો. વિશાખા એવે વખતે સ્ત્રી સહજ સ્વભાવ પ્રમાણે નમ્ર બની તકરારના મૂળને દાટી દેતી, પણ પતિ હદ વટાવી જાય ત્યારે એ લાલ આંખ કરી એનાં પુરાણાં પાપનું સ્મરણ કરાવતી ત્યારે તે ઢીલો પડી જતો!

બાહ્યાવસ્થામાં જ એનાં માતા પિતા પ્લેગમાં મરી ગયાં અને કાકાએ પારાકા છોકરાને ઉછેરવાનો બોબો જાતે ઉંચકવાને બદલે એને

અનાથાશ્રમમાં ધકેલી દઈ વડીલ ધર્મનું પાલન કર્યું! અનાથાશ્રમમાં રહીને તે મેટ્રિક થયો : સાથે સાથે ખીજઓના સંસર્ગથી બેવકુફ દુનિયાને વધુ બેવકુફ અનાવવાના પાઠ પણ શીખ્યો ! વ્યાપારી પેઢીમાં નોકરી કરતાં એકાકી જીવનની નિરસતાના નિવારણ માટે તે સમાજ સુધારામાં રસ લેતો થયો ! ચાલાક પિનાકીન ધીરે ધીરે એ મંડળનો મંત્રી થયો. સ્વજન વિહોણા યુવાન પિનાકીનને એ લાભનો ધંધો જણાયો. મંત્રીપદને લીધે અનેક પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરૂષો સાથે એને પરિચય થતો, જાહેર જીવનનો અનુભવ મળતો, તેમ અખબારી મંડળોમાં ઓળખાણો થતી.

એ મંત્રી હતો તે વખતે એક યુવાન વિધવા સમાજ સુધારક મંડળ પાસે કોષ્ટકની ભલામણથી મદદ માગવા આવી. ઉર્જળયાત કામની એ બાળવિધવાને એના જ શ્વસુરપક્ષના એક વાસના ભૂખ્યા વડીલે હેગન કરવાની યુક્તિ શરૂ કરી હતી. તેમાંથી બચવા એ નાડી અને કોષ્ટકની સલાહથી સુધારક મંડળને આશરે આવી. એ મદદના ઉપકાર નીચે દયાએલી તે વિધવાનું પિનાકીને જ અલિદાન લીધું ! જ્ઞાતિમાંથી એને કોઈ કન્યા આપે તેમ નહોતું અને એના હાથમાં ફસાયા પછી એ વિધવા માટે આત્મહત્યા વિના ખીજે કોઈ ઉગારવાને ઉપાય-રહ્યો નહોતો : એટલે પિનાકીને એને પરણી જવાનો તરણોપાય બતાવ્યો ! પોતાના દૂષા પાપ પર પ્રકટ પડેલો ઢાંકવા એની સાથે સુધારાના નામ નીચે પુનર્જન્ન કરી, સમાજસુધારકોમાં તેમ વર્તમાનપત્રોમાં વાલવાલ કહેવડાવી ! એ બાળવિધવા તે જ પિનાકીનની પત્ની વિશાખા અને લગ્ન પહેલાંની એની વાસનાનું ફળ તે એની પુત્રી રેલિણી !

ચાલાક પિનાકીન પછી તે સીફતથી પોતાનું પોલું ઢાલ વગાડતો જ ગયો. લાગ જોઈ એણે જીવનની દિશા બદલી. સમાજ સુધારાના નામે 'નૂતન સમાજ' શરૂ કરી, ઉધાર નાણાંની મદદથી

નાનકડું છાપખાનું કાઢ્યું. એ ક્ષેત્રમાં પણ એની ચાલાકી ઝગકી નીકળી. એ જ વર્ષમાં જાહેર સેવાના સ્વાંગ નીચે એણે પોતાના અખબારને લિમિટેડ કંપનીમાં ફેરવી નાખી, ‘ગુડવીલ’ ને નામે તેમ છાપખાનાની કિંમત તરીકે એ કંપની પાસેથી સારી જેવી રકમ મેળવવા ઉપરાંત, એ બહોળિયા કંપનીના ‘મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર’ તરીકે પણ સંગીત રકમનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યો. ધણાઓની મૂડીની સંસ્થા પર એ રીતે એણે સરમુખત્યારી સ્થાપી દીધી!

પોતાની આવી નીતિ રીતિને લીધે, તે જગતના તમામ માનવી-ઓને સ્વાર્થાં તેમ અપ્રમાણિક માની કાઢતો. વિશ્વાસ ન કરતાં, સહુની સામે શંકા રાખતો. ડગ અને મૂર્ખાઓથી ભરેલા વિચિત્ર વિશ્વમાં વિનામૂડીએ, આપ-ચાલાકીથી આટલો ફાવવાને લીધે તે સકળ વિશ્વમાં પોતાને જ ચાલાક, અક્કલવાળો, હોશિયાર માની, સહુને ભોટ ધારી, દુનિયાભરના એ ભોટ માનવીઓ તરફ તે મૂંઝો તિરસ્કાર બતાવતો.

સુધારાવાદના મોહક આકર્ષણની મધલાળથી પિનાડીને પોતાની સંસ્થાની ડાયરેક્ટર ઓર્ડમાં શ્રીમંત પિતાના ઓછી અક્કલના નખીરાઓને ગોડવ્યા હતા. પાછળથી એ ખીનવ્યવહાર ધનાઢ્ય જીવાનોને એક કે બીજી રીતે આડા અવળા ફસાવી, તેમની આખરે સાચવવાને બહાને એમને ડાયરેક્ટર પદથી દૂર કરી, બહોળિયા કંપની સમેટી લઈ, પોતાની ચાલચાલથી ‘નૂતન સમાજ’ સંસ્થાને એકલો માલિક બની બેઠો હતો!

પોતાની હોશિયારીમાં આમ અજગ્ય શ્રદ્ધા રાખનાર પિનાડીને શિરીષની બુદ્ધિ-શક્તિના વ્યવસ્થિત શોષણનાં જે છૂપાં પડખાં મનમાં ગોઠવી રાખ્યાં હતાં, તેમાં વિશાખા શિરીષનો પણ અંત

વિન નાખે છે, એમ માની તેણે શિરીષ તરફ ધુખ્ખા અને ચંકાથી સાવધાનીભરી ચોકી કરવા માંડી. થોડા જ સમયમાં શિરીષે 'નૂતન સમાજ'ને પેસો તેમ પ્રતિજ્ઞાની બાબતમાં જે મોટો લાભ કરી આપ્યો હતો, તે જોતાં એને એકાએક નોકરી પરથી દૂર કરવો એ પોતાને જ નુકસાનકારક લાગતું હતું : ઉપરાંત તેથી વેર લેવાની એની બીપણ મહત્ત્વાકાંક્ષા ફળે તેમ નહોતું; એટલે એણે શિરીષને બદનામ બનાવીને નોકરી પરથી હાંકી કાઢવાની, પોતાને પ્રિય એવી ચાલબાજી શરૂ કરી.

પહેલાં તે શિરીષને નિર્જાપ રીતે કામ કરવા દેતો, હવે તેણે, એના કામમાં વારંવાર નાની મોટી ડખલો ઊભી કરવા માંડી. પોતે શેઠ છે : સર્વસત્તાધિકારી છે : શિરીષ એનો નોકર છે : નોકર હોય એની તમામ આજ્ઞાઓ પાળવાને બંધાયેલો છે; પોતે શ્રીમંત છે તેથી જ શિરીષ જેવા જુદામાન જુવાનોને નોકરી રાખી એમની ઉપર મહેરબાની બતાવી શકે છે : એને ત્યાં જે નોકરી કરે તે ઓછી અકલવાળો જ હોવો જોઈએ, અપ્રમાણિક તેમ ભાડૂતી જ હોવો જોઈએ : એ પ્રકારની પરોક્ષ અપરોક્ષ વાતો કરવા માંડી તેમ તોછડું વર્તન બતાવવાનો આરંભ કર્યો !

આગલી સંધ્યાએ શિરીષે મુબઈના એક સુવિખ્યાત મંડળમાં, પ્રતિષ્ઠિત શ્રોતૃમંડળ સમક્ષ : 'લમ : એક સનાતન સમસ્યા' એ વિષય ઉપર વિચારપ્રેરક અને વિદ્વત્પૂર્ણ આખ્યાન આપ્યું હતું. આજનાં તમામ અખબારોમાં એનો વિગતવાર વૃત્તાંત પ્રસિદ્ધ થવા ઉપરાંત, તેની ઉપર મહેરનાં લગભગ તમામ દૈનિકપત્રોએ તંત્રી લેખ લખ્યા હતા.

શિરીષ કાર્યાલયમાં આવ્યો કે તુરત પિનાકીન એની બેઠકના ખાંડમાં આવ્યો અને વદન પર હાસ્યને રમતું મૂકીને, અંદર પ્રવેશતાં જ બોલ્યો :

‘ મિ. શિરીષકુમાર, મારાં તમને ફિલ્મર અભિનંદન ! ’

‘ આપનો અતિ આભાર ! ’ શિરીષે અખબારો તરફથી દષ્ટિ પાછી વાળી પિનાકીન તરફ જોઈને કહ્યું.

‘ તમારું ભાષણ ખરેખર સુંદર છે : મને એ બહુજ ગમ્યું. ’ વાત કરતાં તે એની પાસે આવીને બેઠો.

‘ આપની આગળ તો હું હજી શિખાઉ વિદ્યાર્થી છું. ’

‘ નૂતન સમાજ ’ કાર્યાલયના એક માણસની બહાર આટલી કદર માય તે આપણી સંસ્થાને તો ગૌરવ લેવા જીવું છે... ’

શિરીષે નમ્રતાથી મસ્તક નમાવ્યું.

‘ ...છતાં એક બાબતમાં મારે તમારું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. ધણા દિવસ પહેલાં મારે તમને કહેવું હતું પણ બૂલી જવાતું હતું. ’ પિનાકીન ધીરે ધીરે ગંભીરતા ધારણ કરતો હતો. એવા અભિનયમાં તે સિદ્ધહસ્ત હતો.

‘ આપ જે કહેશો તે મારા હિતનું જ હશે. ’

‘ જરૂર. જુઓને, મારા જેવા બીજા કોઈ મુરખ આખા હિંદુસ્તાનમાં તમને શોધ્યો ખોળ્યો પણ નહિ મળે. નહિ તો વળી પેસો ને પ્રતિષ્ઠાના ભોગે આવાં જાપાં કાઢવાનો પ્રયત્ન તે કોઈ કરે ખરો ?... ’

ન્યારે કોઈની સામે આક્ષેપનું અસ્ત ઉગામવું હોય, ત્યારે પિનાકીન આ જ રીતે ઉપોદ્ધાતથી પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરતો.

‘ જુઓને, હું તો પ્રચારક છું. પ્રચારક જાપાની ધંધો એ તો બરખોયો છે. પણ મને તો એ ટેવ પડી ! તમે આપણા અખબારમાં રહીને બહાર પ્રતિષ્ઠા મેળવો તેથી હું કંઈ નાપુષ્ટ નથી; પણ મને

તો તમારે સારૂ ચિંતા થાય છે. મિ. શિરીષ, માણસ તે આખરે માણસ છે: કંઈ લોભ લાકડાનું યંત્ર નથી; એટલે તમે આવાં જાહેર કાર્યો પાછળ જેટલો વખત ગાળો, તેટલો માનસિક શ્રમ વિશેષ પડે...

‘આપણા ધ્યેયની ખાતર...’

‘...એ બધું ખરૂં. પણ મિ. શિરીષ, થાકેલો માનવી બુદ્ધિનું બહુ કામ કરી શકે નહિ.’

શિરીષ એ વાત સાંભળીને ચમક્યો. એ ‘નૂતનસમાજ’ ની પાછળ રાત્રિ દિવસ જોયા વિના તન-મન ધસી નાખતો હતો એની કદર કરવાને બદલે આ રીતે પિનાકીન તેના પ્રામાણિકપણા ઉપર ધા કરી રહ્યો હતો. તે બધું સહન કરી શકતો, પણ એના પ્રામાણિકપણા ઉપર કોઈ શંકા ઉઠાવે તે એ વેઠી શકતો નહિ.

‘એટલે?’ શિરીષના એ શબ્દ પાછળ એના મનોમંથનનો જુરસો ઝળકતો હતો. ‘તમે એમ તો કહેવા ઈચ્છતા નથી ને કે હું આપણે ત્યાં બોધું કામ...’

‘મિ. શિરીષ!’ પિનાકીન વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો, ‘તમે નાહકના આકળા ન થાઓ. હું કંઈ તમને જ કહેતો નથી. આ તો સામાન્ય વાત છે. તમે જ આવું કરો છો એવું મારું કહેવું નથી, પણ...’

બાકીના શબ્દો પિનાકીન ગળી ગયો. પોતાના સ્વાર્થને કારણે બીજાની ઉપર સીધા ધા કરવા જતાં પકડાઈ જાય ત્યારે તે એમજ કરતો.

‘તમે જણો છો કે, સામાજિક સુધારો એ મારો આદર્શ છે: એથી તો હું અહીં થોડે પગાર...’

‘...અને મેં તો એ સુધારાની ખૂન પાછળ લાખ્યો રૂપિઆની ઢોળી કરી છે...’

‘તેથી જ હું કાર્યાલયના કામ હિપરાંત બહારની દુનિયામાં એનો પ્રચાર કરું તેથી તો તમારે ખુશ થવું જોઈએ: કેમકે તમે તો પ્રચારક છો...’

‘તે હું કંઈ નાખુશ થતો નથી. માત્ર તમારી તરફની અંગત મમતાને લીધે મને તમારી તંદુરસ્તીની ચિંતા રહે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી તમારે માફું લગાડવાનું નથી. અહીં તો સહુ શેઠ છે: હું જ માત્ર સહુનો નોકર છું...સમજ્યાને...’

એમ ખાંચા ખાતાં ખાતાં બોલી પિનાકીન હુચ્ચું હસ્યો હતો. જ્યારે તેની સીધી હાર થાય ત્યારે તે એવી જ રીતે હસતો.

શિરીષ વિશેષ બોલ્યો નહિ. છતાં ‘આખી દુનિયા આવી સ્વાર્થી હશે?’ એ પ્રશ્ન વારંવાર એના દિલમાં ડોકિયાં કરવા લાગ્યો.

૧૧ : મડાગાંઠ

[૧]

મુંબઈ આ બધા ત્યારથી જ શિરીષે માતાને પત્ર લખવાનું મૂકી દીધું હતું : ગામના સ્નેહી-સાથીઓ પણ સિદ્ધાંતની આસધાર પર ચાલવાના સમયે મોળી માટીના નીવડ્યા હતા, તેથી એમને ય ભૂલી જવાનો એણે મન સાથે ઘાટ ઘડી રાખ્યો હતો.

મુંબઈમાં રશ્મિ અને સુવદન સિવાય બીજા જે કોઈને મળતો, તે 'નૂતન સમાજ'ના કાર્યના એક ભાગ તરીકે જ.

એ ખૂબ વાંચતો, વિચારતો અને એનો પરિપાક પોતાના અખબારી પાત્રમાં નૈવેદ્ય રૂપે પીરસીને સંતોષ માનતો.

'સમસ્ત હિંદને અંધનમાં જકડી લેનાર રૂઢિઓ તરફની આપણી અંધભક્તિ છે : એ રૂઢિઓનું રક્ષણ કરનાર જ્ઞાતિઓની સંસ્થા છે : માટે જ જ્ઞાતિ સંસ્થાઓના મૂળમાં સુરંગ મૂકવી જોઈએ. તે વિના આ દેશના કરોડો માનવીઓનો જયવારો નથી.'

એ વિચારો એના માથામાં સદોદિત ઘોળાતા. વિચારો પાછળ જાવનાનું પીઠબળ હતું. ઇચ્છાશક્તિની પણ ખામી નહોતી; પરંતુ એ પરિણામકારક કેમ નિવડે, ઇચ્છાઓ બ્યવહારમાં સફળ કેમ કરીને થાય, એ માટેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ એને સૂઝતો નહોતો.

એ માર્ગ શોધતો ઘણીવાર કલાકો સુધી ટેમલ પર ઠાણીના પાયા પર, હાથના સ્થંભે, પંખના ટેક માથું ઝોઠવાને ખેંસી રહેતો ! વિચારોની આ મથામણમાં ગૂચવાઈ ગયો હોય ત્યારે આખી રાત એને ઊંઘ આવતી નહિ.

પૂર્ણિમાને તેથી ઘણી વખત ચિંતા થતી. કોઈ કોઈ વખતે રાતે તે જગી જગ્ય અને પથારીમાં શિરીષને ન જીવે ત્યારે મલરાઈ જતી. શિરીષ ત્યારે ટેમલ આગળ ખેડાં ખેડાં કંઈ લખતો વાંચતો હોય, કે એ હાથ વચ્ચે માથું ટેકવી વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય, પૂર્ણિમા એને શોધતી ત્યાં આવતી અને એને સમજારી પટાવીને સુવડાવતી !

પિનાકીને એને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેતાં અટકાવવાની દાનતથી ટીકા કરી, તે રાતે શિરીષ વિચારોના મંથનમાં સપડાઈ જાગતો ખેંસી રહ્યો હતો.

ખીજે દિવસે રશ્મિ અને સુવદન મળવા આવ્યા ત્યારે પૂર્ણિમાએ, હસતાં હસતાં આગલી રાતના જાગરણનો કિસ્સો સંભળાવીને કહ્યું : ' જો તમે તમારા આ મિત્રને નહિ વારો તો એકાદ દિવસ એમનું માથું ચસકી જવાનો મને ભય લાગે છે ! '

' પૂર્ણિમા બહેન, તમે જરાપણ ગભરાતાં નહિ.' રશ્મિએ એને વિનોદી આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. ' શિરીષ જેવા માનવીના જીવનમાં મનોમંથનના કેટલાક સંક્રાંતિકાળ આવે છે. જ્યારે ઈશ્વર, શાસ્ત્ર, ધર્મ, પ્રજ્ઞાલિકા, નીતિ, સંસ્કાર સહુમાંથી માનવીની આસ્થા ઉઠી જાય, ત્યારે તે શંકાઓથી ભરેલા પ્રશ્નોના જંગલમાં પ્રવેશ કરે છે. શિરીષ આજે એ પ્રદેશનો યાત્રાળુ બન્યો છે.'

' અને એ સ્થિતિમાં ઘણા માણસો સાધુ-સંન્યાસી બની જાય છે ! ' સુવદને દ્રાપસી પૂરી.

‘એટલે શું હું ભગવાં પહેરી, બિક્ષા માગતો થઈ સમાજને બોગસ બનીશ, એમ તું માને છે ?’ શિરીષે ટાળનું ટાળ ક્યું.

‘એમાં માનવા જેવું છે જ શું ? એ તો હકીકતનો વિષય છે. આજકાલ કેટલા બધા શિક્ષિત ગુર્જરા પાંડેચેરી બન્યા છે ? એ બધા જ એક દિવસ રાજકીય કે સામાજિક ક્રાંતિના ભક્તો હતા !’

‘નિરાશ ક્રાંતિકાર હમેશાં આધ્યાત્મવાદ તરફ વળે છે !’ રશ્મિએ ટકોર કરી. પછી પૂર્ણિમા તરફ જોઈને બોલ્યો : ‘છતાં એથી તમારે જરાયે ડરવાનું નથી. એ નવા યુગનો સાધુ બનશે તો તમને ય સાથે જ રાખશે.’

‘પૂર્ણિમાબહેનની ઇચ્છા નહોતી તોપણ ?’ સુવદને પૂછ્યું.

‘તોપણ. એ તો બધા નવાબુગના ક્રાંતિકારી સાધુ ખરાને ?’

‘રશ્મિ ! તને તો બધા જ ઉદ્દામો દંભી દેખાય છે !’ શિરીષે મીઠો રોષ કર્યો.

‘ના. અવ્યવહાર કે ઉત્સાહના અતિરેકિયા ! જો તને એ શબ્દો ગમતા ન હોય તો અશક્ય આદર્શના ધૂની કહું. ટોલ્સ્ટોયના આખરી જીવનનું નાટક તો તે વાંચ્યું છે ને ? એ તને બહુ જ ગમ્યું છે. તેમાં એ બધા માણસે બતાવ્યું છે કે, જીવનના તમામ આદર્શો ભાગ્યે જ ફળે છે; તેથી આદર્શની પાછળ ધેસા થનારાઓને અંતે નિરાશ થવું પડે છે. એ રીતે નિરાશાવાદી બનેલા આદર્શના ધૂનીઓ અંતે આધ્યાત્મવાદમાં આશ્વાસન શોધવા મથે છે !’

‘રશ્મિ ! માનવીની એ મર્યાદા છે. છતાં તેથી ડરીને કોઈએ પણ હાથમાં લીધેલું કામ અધવચ્ચેથી પડતું મૂકવું ન જોઈએ. આપણા ભત્રુંજીએ ટોલ્સ્ટોયનીએ અનેક સદીઓ પહેલાં એ બાબતમાં ભારત-વાસીઓને ચેતવ્યા જ છે.’

‘પૂર્ણિમાએને, હવે તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી. શિરીષ ખીન્નું બધું ચે થશે...’

‘...પણ ગાંડો તો નહિ જ થાય!’ રશ્મિના વાક્યને વચ્ચેથી જ ઉંચકી લઈને શિરીષે કહ્યું.

ત્યારે પૂર્ણિમાના મુખમાંથી સ્મિતની ફૂલકળિયો વેરાઈ ગઈ.

[૨].

‘ઑફિસમાં બધું બરાબર ચાલે છે ને ?’ એક દિવસ મળવા આવેલા સુવદને સાહજિક પૂછ્યું.

શિરીષ ઑફિસની બાતમીઓ ઘરમાં કે મિત્રોમાં પ્રકટ કરતો નહિ.

‘ચાલે છે.’ એણે ટૂંકામાં પતાવ્યું.

‘પિનાકીન સાથે કામ કરતાં ફાવે છે કે નહિ ?’

‘કામ કરતાં મને તો ફાવે છે...’

‘ત્યારે ?’

‘એમને મારા કામથી અસંતોષ થયો લાગે છે.’ શિરીષથી મનનો ઉભરો ડલવાઈ ગયો.

‘તારું કામ એને બોધું લાગે છે ?’

‘ના. પણ એમના પ્રિય વિષયનો બહાર પ્રચાર કરવા માટે હું વધારાનું કામ કરું તે એમને પસંદ નથી. એ માને છે કે હું સુધારકમંડળ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપું તેથી કામ કરવાની શક્તિ બોધી થાય !’

‘પિનાકીનબાઈની વાત ખરી છે. માનવી કંઈ યંત્ર નથી.’ પૂર્ણિમાએ પૂરી વાતથી વાકેફ ન હોવા છતાં પતિ તરફના પ્રેમથી પ્રેરાઈ, પોતાના મનમાં ઘોળાઈ રહેલાં વચનો બોલી બતાવ્યાં.

‘માનવી માત્ર યંત્ર હોત તો વધારે સારું ! કેમકે આજકાલના શ્રીમંતો જીવતાં માનવી કરતાં જડયંત્રોને વધુ મહત્તા આપે છે.’ સુવદને હસતાં હસતાં કહ્યું.

એ બન્નેની વાતને મળતા થતાં શિરીષે કહ્યું: ‘માનવી પણ આખરે તો યંત્ર જ છે. પણ બુદ્ધિવાળું ! એટલે જ મૂડીવાદી માલિકોને એવાં માનવયંત્રો ગમનાં નથી. બુદ્ધિ વિનાનાં જડયંત્રો એમને વધુ નફો અપાવે છે, માટે જ મૂડીવાદીઓએ માનવીનાં મૂલ્ય યંત્રો કરતાં એઠાં આંકવા માંડ્યાં છે...’

‘એવાં યંત્રો જ દુનિયામાં ન હોવાં જોઈએ.’

‘ના. ખૂર્શિદા ! એને બદલે એમ કહે કે યંત્રો માનવીનાં દાસ બનવાં જોઈએ; માલિક નહિ !’ શિરીષે કહ્યું

‘સુવદનભાઈ, હમણાં વળી કોઈક લાંબાં બુદ્ધિવાળાઓ આવે છે, ત્યારથી આ મૂડીવાદ વિરોધની નવી ધૂન લાગી છે. તમે એમને કહો કે એ શરીર ન બગાડે. નહિ તો બહુ અમારું ગામ ને ઘર. હું એમને લઈને મારે ઘેર જઈશ.’

‘જન્મે તો ખરી ! ત્યાં તને કોણ પેસવા દે છે ? માજીએ બકાશ દીધો છે એ ખર નથી ?’

‘વળી પાછી એની એ વાત ! બા છે, એ તો ધરડાં માનવી; ગમે તેમ એલે, એનો તે ધોખો હોય ?’

‘સિદ્ધાંતની સામે ન થાય ત્યાંસુધી વડીલ માત્ર પૂજ્ય: એનો વિરોધ કરે એટલે દુસ્મન...’

‘શિરીષ...!’

‘સુવદન ! રશ્મિ બધું જાણે છે. મારું તો એ જીવનસત્ર છે.’ શિરીષ વચ્ચે જ ખોલી બેઠો—જરા બુદ્ધિસાધી.

‘શિરીષ, બધી જ વાચતને એક જ પ્રકારની વ્યાખ્યા લાગુ કરી શકાતી નથી. વિવેકવિવેકની તેથી જ જરૂર છે. કાલે ઉઠીને પિનાકીન તને કંઈ કહેશે...’

‘અને તે મારા સિદ્ધાંતનો વિરોધ કરનાર હશે તો હું એનો વિરોધ કરીશ.’

‘બા અને પિનાકીન સરખા ?’ પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું.

‘સિદ્ધાંતની શત્રુવટ ગમે તે કરતાં હોય, મારી દષ્ટિએ સહુ સરખાં જ. માતા જે પોતાના આદર્શની ખાતર પુત્રની સાથે અથકામણમાં આવવાનો પોતાનો ધર્મ માને, તો પુત્રે જનુનીને પગલે ચાલતાં શા સાડ કરવું જોઈએ ? આદર્શની ખાતર મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુનું અભિદાન આપવાની ઉત્કટ લાવના જ્યારે માનવી કુળવશે, ત્યારે જ દુનિયામાં કોઈ જાતનાં દુઃખ નહિ રહે.’

‘માત્ર એ આદર્શ કર્તવ્યમાં ઉતરેલો હોવો જોઈએ; કેવળ શબ્દો પૂરતો નહિ. જે આદર્શ માનવીના પોતાના જીવનના અનુભવ સાથે સંબંધ ધરાવતો ન હોય અને જે આદર્શને ફળવંતો બનાવવાની માનવીની તાકાત નહોય, તે આદર્શ ભાર રૂપ નિવડે છે અને એવા આદર્શ પાછળ આંધળા થનારા કોઇનું જે હિત સાધી શકતા નથી.

‘સુવદન, તારી એ વાત ખરી છે. અત્યારે મારા મનની અકળામણો આદર્શને કર્તવ્યમાં મૂકવાનો માર્ગ શોધવા પૂરતી જ વધી રહી છે.’

‘એટલે તારી કલ્પનાનો આદર્શ હજી અનિશ્ચિતતાના ધુમ્મસ પાછળ દટાઈ રહ્યો છે, એમજ ને ?’

‘જલે તું એમ કહે. પરંતુ એક દિવસ એ ધુમ્મસને મારી તિતિશાનો સૂરજ હાંકી કાઢ્યા વિના નહિ જ રહે.’

‘તે પહેલાં સાધુ કે દીવાનો ના બનતો.’

સુવદન એમ કહીને હસ્યોઃ એના પડધાથી વાતાવરણ બરાબ ગયું.

[૩]

ગોદાવરીના વત્સલ હૃદય પર રૂઢિરક્ષક મનોદશ એ વિજય મેળવ્યો હતો. શિરીષના માનીપણને એ બરાબર સમજતી હતી. રક્ષિત સાથે મુંબઈ ગયા પછી એનો એક પણ પત્ર આવ્યો નહિ, એટલે ‘શિરીષને મારી વાતોથી માહું લાગ્યું એટલે જ તે બાયડીને લઇને ચાલ્યો ગયો.’ એવી એના મનને ખાત્રી થઈ, છતાં રૂઢિરક્ષક માતૃત્વે એની પરવા કરી નહિ. ઉલટું એણે વિચાર્યું : ‘મેં એમાં એને કહ્યું છે શું, કે જોથી એને આટલું બધું લાગી આવે?...ગમે તેમ તો પણ હું એની મા છું : વડીલ છું. એણે માતાની શિખામણ માનવી જ જોઈતી હતી; તેને બદલે, બાઈને આટલું બધું માહું લાગ્યું! કંઈ નહિ!... આવા છોકરાઓ માનાં શાં દળદર ફેડવાના હતા?’

શરૂ શરૂમાં તો ગોદાવરીએ પુત્રની સામે આવા ઊભરા ઠાલવી, પોતાના રોષને સતેજ રાખ્યો. એ રોષને લીધે દીકરાને માહું લાગે એવાં કારણોની ખીજ બાજુનો એમને વિચાર જ થયો નહિ.

પણ દિવસો પછી અઠવાડિયાં, પખવાડિયાં અને મહિનાઓ પસાર થવા છતાં પુત્ર તરફથી એક પણ પત્ર આવ્યો નહિ. ત્યારે વત્સલ માતાનો ગુસ્સો ધીરે ધીરે નરમ પડીને પીગળતો ગયો : રૂઢિ રક્ષકતાનું બળ ધીરે ધીરે ઘટતું ગયું : નિર્મળ માતૃત્વની દબાએલી લાગણીઓ ધીરે ધીરે બળવત્તર બનતી ગઈ. માડીના હૈયામાંથી પુત્ર-પ્રેમનું પાતાળસ્પર્શી ઝરણુ એક વખત વહેવા માંડ્યું, પછી એને વિશ્વનું કાંઈપણ બળ અટકાવી શકતું નથી.

‘મારો શિરીષ ક્યાં હશે, કેવો હશે, એ શું કરતો હશે, એની તબિયત કેવી હશે?’ એ પ્રશ્નપરંપરા પછી તો સતત એમના હૈયામાં

ધોળાવા લાગી. પરંતુ એનો ઉત્તર આપનાર કાઈ હતું નહિ. મનમાં જ ઊઠીને ફવાની છાંયડીની માફક મનમાં જ સમાઈ જતી એ પ્રશ્ન-પરંપરાએ માણના દિલને અકળાવી મૂક્યું.

‘છાકરો કદીયે કાગળ નહિ લખે તો,...ગુસ્સાનો માર્યો એ ફરીથી ઘેર જ નહિ આવે તો?...હું એનું મોંદું ફરીથી જોઈ નહિ શકું?’

માતૃહૃદયની વાલસોઈ ગુહામાંથી પળેપળે એ જ શબ્દો વળી વળીને ગળું ઉઠતા, અને પર્વતમાળાઓની પોલી ગુહામાંથી માનવ પોકારનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાય તેમ, શિરીષ વિહોણા ખાલીખમ લાગતા શૂન્ય ઘરમાંથી એમને કાને પોતાના જ શબ્દોના તેમ નિશ્વાસના પડધા પડવા લાગ્યા.

એ પડધાની ભૂતાવળ ગોદાવરીને ડરાવવા લાગી. ‘એ ઘેર નહિ આવે...એનું મોંદું ફરીથી જોઈ નહિ શકું!’ એ શબ્દો ગોદાવરીને કાને પ્રતિધ્વનિ રૂપે અથડાતા અને એની વત્સલતા આંખોને રસ્તે માર્ગ કરી કરીને વહેવા લાગતી.

દુનિયાના તમામ ભયોનું મૂળસ્થાન માનવીનું પોતાનું જ મન છે. શિરીષને ગયે જેમ જેમ વધુ દિવસ જવા લાગ્યા, તેમ તેમ માડીના મનમાંથી પુત્ર માટે અનેક અમંગળ શંકાઓ ઊઠી ઊઠીને એને વધુ ને વધુ ડરાવવા લાગી.

‘અપમાનનો માર્યો મારો શિરીષ કંઈક ન કર્યાનું કરી બેસશે તો...?’ એકલી પડેલી ગોદાવરી ત્રિચારને વાણીના વાધા સન્નવતી. એમાંથી જે બીષણતાની ભૂતાવળ એની કંદપનાની આંખ આગળ ઊભી થતી, તેનાથી એ ધ્રૂણ ઉઠતી. એ મનોકંપમાંથી પુત્રના અવસનની અમંગળ કંદપનાઓ, દામવા છતાં પણ બેવડા બળથી હૈયામાંથી ઊછળીને બહાર પડતી.

‘પૂર્ણિમા ય કેવી કહેવાય ?...પુરૂષને તો ગુસ્સો ચડે, પણ જો સ્ત્રી સમજીને સદ્ગુણી હોય, તો પતિને સમજાવીને શાંત ના પાડે ?’

પુત્ર માટે ચિંતા કરતી ગોદાવરીના આશ્વાસન શોધતાં માતૃત્વને ધક્કો મારી, એનું સાસુપદ આગળ આવી બેસતું અને નિર્દોષ પુત્રવધૂ પર દોષારોપણ કરી, મિથ્યા આત્મસંતોષ મેળવવા મથતું !

આમક આત્મસંતોષ અસંતોષ કરતાં પણ વધુ ભયંકર છે. અનેક કુટુંબોમાં તે કંકાસ કરાવી માનવીનાં મીઠાં જીવનઝંખ્યાંને તે ઝેર જેવાં બનાવી દે છે. માનવીના મનના આધાતને બહારથી નહિ પણ અંદરથી જ પ્રત્યાધાતનો ધક્કો વાગે, ત્યારે એની અકળામણ પોતાના સ્વાભાવિક સીમાડાઓ તોડી, પ્રયત્ન પૂરના વેગે ચોપાસ ફરો વળે છે. ગોદાવરીના મનની એવી દશા થતી, ત્યારે રૂઢિથી શાંતિ મેળવવાના કૃત્રિમ પ્રયાસ એને કરવા પડતા.

માડીના દિલને શોધતાં બેળતાં પણ પોતાનો વાંક જડતો નહિ તેમ છતાં પુત્રવિયોગ જેમ જેમ લાગતો ગયો તેમ તેમ જળવિલોણી માછલીની માફક પુત્ર માટે તલસતી માડી મનમાં વિચારોની ધમારતો ગોઠવતી :

‘એક વખત મારો શિરીષ, પાછો ઘેર આવે તો હું એને ઠીક લાગે તે કરવા દઉં, એની કાઈ પણ રહેણીકરણીની વચ્ચે હું જરાયે ન આવું...પણ એક વખત મારો દીકરો ઘેર આવે, એક વખત હું એનું મોઢું જોઉં...એક વખત એ મને ‘બા’ કહીને બોલાવે અને એક વખત હું એને બોલતો સાંભળું...’

નિરંતર એના દિલમાં એ જ વિચારોની ઘટમાળ ફર્યા કરતી. એથી એના આત્માની અકળામણ વધી ગઈ. એના હૈયાનો બાર હળવો કરવા તેણે બીજાઓ પાસે દિવ્ર ઠાણવવા માંડ્યું. પુત્રના મિત્રોને શોધી શોધીને તેમની પાસે હંયાની વરાળો કાઢી. એ કહે : ‘બાઈ, તમે

કાષ્ટ એક વખત, મારા રિસાયલા શિરીષને મનાવી-સમજાવી ધેર લાવો, હું એના સુધારાની વચ્ચે કદી પણ નહિ આવું.’

પણ શિરીષ મુંબઈમાં ક્યાં રહે છે એની બાળ એમને કાષ્ટ આપતું નહિ. સહુ બે કાને હાથ મૂકીને કહેતું : ‘માણ, શિરીષ અમારી ઉપર પત્ર લખતો નથી.’

તેમ તેમ માડીના દિલની વ્યાકુળતા વધતી ચાલી.

માતાના રૂઢિરક્ષક આચાર-વિચારથી કંટાળેલા શિરીષના સ્વમાન પર ધા કરી એને જાકારો દેનાર માતા હતી, એમ માનવા છતાં પુત્રના દિલમાંથી માડીનું સ્મરણ વિલુપ્ત થયું નહિ. અનેક રાતોના ઉજાગરા કરીને તે એ સળંગ બટનાનો વિચાર ક્યાં કરતો. એના દિલમાં માડીનો વાંક વસી ગયો હતો : છતાં એટલા માટે ધર-ગામ છોડીને ચાલી નીકળવું, માતાને એક પત્ર સુધ્ધાં લખવો નહિ, એ શું સાફ છે ? એવા વિચારો એને ડોલાવી દેતા. એને થતું : ‘બાને કાગળ લખું. એની પાસે જઈ એને ચૈરણે શિષ મૂકી દિલ ભરી-ભરીને રડી લઉં...દીકરાનાં આંસુ માને પીગળાવી દેશે અને એક જામટા એના હજાર ગુના થયા હશે તો પણ તે માફ કરી દેશે.’

પરંતુ એનું સ્વમાનીપણું તરત માથું ઉંચકતું :

‘એ તો પ્રત્યાધાતી રૂઢિરક્ષકતા પાસે પ્રાગતિક નમવતવાદનો પરાજય સ્વીકારવાનું જ કામ.’

માની શિરીષનું માથું ત્યારે વળી ફરી જતું. એ કાર્ય એને માટે દુસલ હતું. એટલે માતાની ક્ષમા માગવા આખી રાતના જાગરણ પછી જે વિચારો ગોઠવતો, તેનો અમલ એનું માનીપણું કરવા દેતું નહિ.

મા-દીકરા વચ્ચેનો નજીવી બાબતનો મતભેદ મનભેદનું ગંભીર રૂપ લે અને તેથી ઘરમાં કાયમનો કંકાસ જડ નાખે એ રક્ષિતને

પક્ષંદ નહોતું : એટલે તે શિરીષને ખૂબ સમજાવતો. શિરીષ એકાંતમાં મન સાથે દલીલો કરતાં દીલો પડતો ખરો, પરંતુ જ્યારે રક્ષિમ એને સમજાવતો, ત્યારે પ્રતિવાદી તરીકે દલીલો કરી મતભેદને વળગી જ રહેતો.

‘એ શિરીષનો નહિ પણ એના સ્વભાવનો દોષ છે.’ એમ મન વાળી રક્ષિમએ શિરીષની વતીથી પોતે પત્ર લખવો એવો તોડ ઉતાર્યો.

પૂર્ણિમાના દિવસે શિરીષની જક્કી મક્કમતા દુઃખદાયક થઈ પડી હતી, પરંતુ એની સાથે વિશેષ દલીલો કરવા જતાં તે વિશેષ જક્કી બનશે એ લયે, રક્ષિમએ સ્વીકારેલા માર્ગને એ પણ મળતી થઈ.

પુત્રની કુશળતા જાણવતો રક્ષિમનો પહેલો પત્ર ગાદાવરીને મળ્યો, ત્યારે માતાને પુત્રમિલન જોટલો આનંદ થયો. એણે ઉપરા-ઉપરી ચાર વખત એ પત્ર વંચાવ્યો : એ પત્રને અતેક મીઠાં ચુંબનો કર્યો : હૈયા સાથે ચાંપ્યો અને છેલ્લે નયનો વાટે નિર્ઝરતાં માતૃહૃદયની મીઠપનાં જીવંત સ્મારક સમાં અશ્રુજળથી એને લીંબવી દીધો !

માઠીએ બીજે જ દિવસે એનો પ્રત્યુત્તર લખાવી મોકલ્યો. એના અક્ષરેઅક્ષરમાંથી પુત્રવિરહની વ્યથાથી પીડાઈ રહેલી માતૃહૃદયની ચીસો નીકળી રહી હતી.

એકાંતમાં એ પત્ર વાંચીને શિરીષ પુબ્કળ રડ્યો. પરંતુ રક્ષિમએ જ્યારે એને પત્ર લખવાનો આગ્રહ કર્યો, ત્યારે એનું જીદી માનીપણું પોકારી ઉઠ્યું :

‘મારાથી એ નહિ બને.’

‘કેમ ?’

‘પોતાના પ્રત્યાષાતી વિચારો માટે બાને હજી સહેજ પણ ખસવાનો થતો નથી.’

‘ઝેટલે ? શું તેં મા સાથે હાર-જીતની લડત માંડી છે ? શું જન્મ દેનારી માવડીને નમાવવાથી તું સારાથે રૂઢિરક્ષક સમાજ સામે વિજય મેળવીશ એમ માને છે ?’

‘ નહિ જ. પરંતુ જ્યાં સુધી માતા મારો વિશેષ કરતી હોય, ત્યાં સુધી હું કયે મોઢે રૂઢિરક્ષક સામે બોલી શકું ?’

‘ શિરીષ, તારો આ દુરાગ્રહ છે. તારે જૂનવાણી સમાજ સામે સંગ્રામ માંડવો હોય તો તે માટેનું સમરાંગણ ધર નહિ પણ સમાજ હોવું જોઈએ. પણ તું તો ધરને સમરભૂમિ બનાવી, લડતનું નિશાન એક માત્ર ગોદાવરીઆને જ કદપી રહ્યો છે.’

‘ કમકે સુધારાનું મંગલાચરણ ધરથી શરૂ થવું જોઈએ. હું મારી જાતને સાચવી પારકાં છોકરાંને જતી બનાવવા માગતો નથી.’

‘ બાને હું કાગળ લખું તો તમને વાંધો નથી ને ?’ રાતે પૂર્ણિમાએ શિરીષ સાથે લાડ કરતાં કરતાં પૂછ્યું.

‘ તારે મારી અને બાની વચ્ચે સમાધાનની કડી બનવું હશે ?’

‘ એમ માનો તો પણ શું બોલું છે ?’

‘ મને કંઈ વાંધો નથી. પરંતુ તું જે લખે તે તારી જ જવાબદારી હશે.’

‘ લલે. પછી ?...’

શિરીષે તેની સામે વાંધો ન લીધો. ત્યારથી પૂર્ણિમાએ એ કાચું સંભાળી લીધું.

પૂર્ણિમાના નિયમિત પત્ર મળવાથી ગોદાવરીઆને થોડો ધણો સંતોષ થયો છતાં એમના મનનું પૂરેપૂરું સમાધાન થયું નહિ. એમનું

માતૃહૃદય શિરીષના હસ્તાક્ષર જોવા માટે ઝંખી રહ્યું હતું : 'એક વખત શિરીષ ઘેર આવે તે પછી રાજપુત્રીથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય.' એ વત્સલ માતાની મનમુરાદ હતી.

લાગ જોઈને માની એટલી ઇચ્છા પૂરી કરવા પૂર્ણિમા પતિને આગ્રહ કરતી. એક દિવસ તો એણે ખૂબ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે શિરીષે સામી દલીલ ફેંકી :

'જો જાના દિલમાં મારે સાર એટલો બધો પ્રેમ હોય, તો પછી મારા વિચારોનો વિરોધ નહિ કરવાની જાત્રી શા માટે આપતાં નથી ? દીકરો કે ફઠિ બેમાંથી એકને પસંદ કરવાનો પ્રશ્ન જ્યારે અમારી વચ્ચે ઉપસ્થિત થયો છે, ત્યારે એ જાણતની પૂરેપૂરી જોખવટ કેમ કરતાં નથી ?'

'તમે જો ફઠિનાં બંધનો તોડવા મથો છો, તો જાને તમારા વિચારોને દોરડે બંધવાનો આટલો આગ્રહ શા માટે રાખો છો ?'

'કેમકે જાએ મને પડકાર આપ્યો છે.'

શિરીષ જ્યારે પડકારની વાત કાઢતો, ત્યારે જૂનો ધા તાજો થવાના ડરથી પૂર્ણિમા મૌન પકડતી.

શિરીષ એમાં પોતાનો વિજય માનતો : આમ ઘરલડાઈની મડાગાંઠ ચાલુ રહેતી.

૧૨ : સિદ્ધાંતની સમરભૂમિ

[૧]

પિનાકીનની મેલી રમતને સીધો, સરળ ને આદર્શવાદી શિરીષ સમજી શક્યો નહિ. એનું લક્ષ્ય હતું સામાજિક સુધારણા. એ માનતો હતો કે ‘ જ્યાં સુધી હિંદવાસીઓ ધરના ગુલામ, રૂઢિની જાંજીરથી જકડાયલા રહેશે, ત્યાં સુધી મુકમ્મલ આઝાદી મેળવીને ટકાવી રાખવા જેટલું મુક્ત મનોવજીવ દેશજનોમાં વિકસી શકવાનું નથી. જ્યાં માના ધાવણુમાંથી, જનેતાના ખોળામાંથી અને મર્દિશોના ગર્ભદારોમાંથી હિંદનાં આળડોને પોષણ, રક્ષણ અને સંસ્કારના નામે નકારાત્મક આજ્ઞાઓ સંભળાવી સંભળાવી એમના સ્વાભાવિક સ્વાતંત્ર્યને ચીમળાવી, છૂંદી, કચરી, કુંડિત કરી નાખવામાં આવતું હોય, ત્યાં સ્વાધીન માનસના, સ્વતંત્ર મિગ્નજના, મરજીવા મર્દો અને રાક્ષસી વૃત્તિઓનો સંહાર કરવા જેટલી સમ્મલ સ્ત્રી શક્તિઓ શી રીતે પાકી શકે ? ’ એથી એનું ધ્યેય ‘ રાજકીય ગુલામીનાં બંધનો તોડવાની લડતની જોડાજોડ, તેની પૂર્તિરૂપે ધર ગુલામીની બેડીઓ તોડવાની સામાજિક સુધારણાની લડત પણ ચાલુ જ રહેવી જોઈએ ’ એ હતું. એ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે इना થઇ જવાની તમન્ના આગળ એને પિનાકીનની ગંદી ચાલ્યાજીઓની મેલી રમતનો વિચાર કરવા જેટલો વખત જ મળતો નહોતો. પિનાકીન જેવો પ્રખર સમાજસુધારક, લોકકલ્યાણ માટે લાખો રૂપીઆનો ભોગ આપનાર આદમી, એવી ભૂમિકા સુધી ગયડી પડે તેવી એ ભોળા નવજીવાનના મનને બાંતિ સુદ્ધ થઇ નહોતી.

એ ભ્રમણા એક દિવસ ઓચિંતી ભાગી જાય એવી ઘટના બની; એથી પિનાકીનનો સુધારાની ધૂનનો બાહ્ય અંચળો આપોઆપ ઉતરડાઈ ગયો અને શિરીષને એની સાથે સીધા ધર્ષણમાં ઉતરવું પડ્યું. શહેરનો એક શ્રીમંત માનવી, જેની છેલ્લી પત્નીના અવસાન પર પૂરી સાઠ ઉષાઓય ઉગી નહોતી, તે પંચાવન વર્ષની પાકટ ઉમ્મરે, પંદર વર્ષની એક કિશોરીને કેવળ પોતાના પૈસાના જોર પર, પાંચમી પત્ની બનાવવા તૈયાર થયો હતો. એની યોગ્યતા કેવળ ધનવાનપણાની જ હતી. જે હલેતી ને આશાભરી કાઝવતી કિશોરીને ધરવાળી બનાવી, એના ભાવિ જીવનમાં દુઃખનું ડુંભારણું ચાંપવા તૈયાર થયો હતો, એ જીવતા ચામડાના ફૂર કપાલામાં એની ભારોભાર નગદ તોલવાનો સોદો થવાની સારાયે શહેરમાં જોસબંધ અફવાઓ ઉડી રહી હતી.

ઉડતી અફવાઓ પોતાને કાને અથડાતાં જ શિરીષે એ સંબંધમાં બની શકે તેટલી તમામ વિગતો અને હકીકતો એકઠી કરવા માંડી. અને તેમાં સોએ સો ટકા તથ્ય છે એવી ખાત્રી થતાં જ, તેણે ‘નૂતન સમાજ’ માટે એક લેખ તૈયાર કરી, આકર્ષક મથાળાં સાથે ‘કમ્પોઝ’ ખાતામાં મોકલાવી આપ્યો. એ લેખ વાંચતાં જ સારાયે શહેરમાં સનસનાટી મચી જશે અને વૃદ્ધ વરતી વહુ બનાવવાના ફૂર કપાલા કરનારાઓની લગ્ન નામની ફાંસીનાંથી પેલી નિર્દોષ નારી ઉગરી જશે એવું શિરીષે શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્યું હતું.

પરંતુ પક્કા પિનાકીને એ લેખનું સ્વહસ્તે જ ખૂન કરી નાખ્યું : સાથે સાથે શિરીષની શ્રદ્ધાનું પણ એણે ખૂન કર્યું.

પિનાકીને અખબાર અને મુદ્રણાલયના પ્રત્યેક વિભાગમાં પોતાના પાંચમી કતારિયા માણસો ગોઠવ્યા હતા : તેમની મારફતે તે દરેક ખાતાના આગેવાન માણસોના કામની અને કાર્યાલયમાં થતી ખાનગી

વાતોની સુદ્ધાં છૂપી આતમી મેળવતો. એ આતમીના આધારે તે નવા નવા વટહુકમો કાઢતો : કોઈના પગાર ઘટાડતો : કોઈને નોકરી પરથી કાઢી મૂકતો : કોઈને દંડતો, કોઈ ખુશામતખોરોની વફાદારી પાંચ દસ રૂપીઆના પગાર વધારાથી ખરીદી લેતો ! આથી કાર્યાલયમાં આંતર-કલહ, અટપટ, ખુશામદ અને જાસુસીનાં જોર જામતાં : સંસ્થાનું કામ બગડતું અને પિનાકીનના દામ નાહકના વેડફાતા ! સારા માણસો ત્યાં ટકતા કે રહેતા નહિ; છતાં એને પોતાની કામ કરવાની કુનેહ માની પિનાકીન કુલાતો !

પ્રૂફસ વાંચનારા ખાતાના પાંચમી કતારના એક છૂપા જાસુસે શિરીષવાળા લેખની પિનાકીનને આતમી આપી; સાથે સાથે તંત્રી-મંડળના શિરીષ વિરોધી માનવીઓનો પક્ષ લઈ એણે શિરીષની વિરૂદ્ધમાં કેટલીક તરકટી વાતો પણ કરી નાખી, કાચા કાનના પિનાકીનની નબળાઈએને પારખી ગયેલા એવા પાંચમી કતારિયા એને રાજી રાખવા હમેશાં આવી જ યુક્તિઓ અજમાવતા હતા.

ઑફિસમાં આવી પિનાકીને શિરીષના લેખનાં પ્રૂફસ મંગાવીને વાંચી જોયાં. એના મનને લાગ્યું : ‘લેખ તો ‘નૂતનસમાજ’ની નીતિને અનુકૂળ છે, એ છપાય તો જરૂર મારા પત્રની પ્રતિષ્ઠા વધે જ.’ પરંતુ એની સ્વાર્થવૃત્તિ કહી રહી હતી : ‘પૈસાના પીઠબળ વિનાની પ્રતિષ્ઠા પોલી છે; એને વટાવવા જતાં કોઈ ફૂટી બદામ સુદ્ધાં આપે તેમ નથી. શા માટે નાણાંની થેલીઓને પ્રતિષ્ઠા કરતાં વિશેષ પસંદ ન કરવી ?’

શિરીષને બોલાવીને એણે કહ્યું : ‘મિ. શિરીષ, તમારો આ લેખ મારા પત્રમાં લઈ શકાશે નહિ !’

‘કેમ વાડ ? એ આપણી નીતિ સાથે મળતો નથી કે કાયદાની નજરે...’

‘એ આખતમાં હું તમારી સાથે ચર્ચામાં ઉતરવા માગતો નથી. તમારો આ લેખ ‘નૂતનસમાજ’માં મારે પ્રસિદ્ધ નથી કરવો.’

‘એમાં કંઈ હકીકત દોષ છે ?’

‘હોય કે ન હોય એ તમારે જોવાનું નથી.’

‘આ લગ્ન અયોગ્ય છે એમ આપ માનતા નથી ?’

‘હજી તો એ લગ્ન થયાં નથીને ?’

‘એ થવાનાં જ છે, એટલે આપણા પત્રની નીતિ પ્રમાણે તેની સામે લોકમતને જાગૃત કરવો જોઈએ.’

‘મિ. શિરીષ ! લોકો તો મેંદાના ટોળા જેવા અને રૂઢિના દાસ હોય છે. ગમે તેમ થાય તોપણ તેઓ રૂઢિના મુડદાને વળગી જ રહે છે.’

‘તેથી તો એમનો એ ભ્રમ ભાગવો તે આપણા ધર્મ્ય કરજી થઈ પડે છે.’

‘એ બધું હું સમજું છું; મને તમારા કરતાં દુનિયાનો વધુ અનુભવ છે. આપણા બેમાંથી વધુ દિવાળીઓ ફાણે જોઈ છે ?’ પિનાકીન ગુસ્સાના તોરથી બોલવા લાગ્યો. ‘મેં તો આ પ્રકારના સામાજિક અન્યાયો ખુલ્લા પાડવા માટે લાખો રૂપિયા અને લોકપ્રેમ જતાં કર્યાં છે.’

‘એ જ પરંપરા આપણે જાળવવી જોઈએ...’

‘એમ કહેવામાં તમારે શું બોવાનું છે ?...આ છાપું તમારું છે કે મારું ? મારા ઉપર બદ્ધલક્ષીની ફરિયાદ થાય તો તમારા ખીસામાંથી ઓછી એક રાત્રી પાંચ પાણુ કાઢવી પડે તેમ છે ?’ એણે છાસિયું કર્યું.

‘નૂતનસમાજ’ એમ કરી તો જનતાને માર્ગદર્શન...’

પિનાકીન હવે પિત્તો બગાડીને બોલ્યો: ‘જનતાને હું તમારા કરતાં વિશેષ ઓળખું છું: જનતા એટલે આંધળાનું ટોળું! એ જનતા નાલાયક છે: મુંઝાં દુઃખ વેઠવા જ એ તો સર્જાઈ છે! બોલો, હવે તમારે શું કહેવું છે?’

શિરીષે મક્કમતાથી કહ્યું: ‘ન્યાં સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યાં મરવું પડે તો અહિંતર પણ જરાએ નમતું તો ન જ મૂકાય!’

‘મારે એ બધી લપછપમાં ઉતરવું નથી. સિદ્ધાંત-સિદ્ધાંતના પોકળ શબ્દો બોલવા એ કેવળ ધુમ્મસમાં આથોડિયાં ભરવા જેવી ભ્રમણા જ છે. લાગણીવેડાનું બીજું નામ સિદ્ધાંતભક્તિ! વિના સમજની સિદ્ધાંતની ગુલામી અને રૂઢિની ગુલામી એ બન્ને એક જ! સો વાતની એક જ વાત, મારે ઊંડા પાણીમાં ઉતરવું નથી અને તમારો લેખ છાપવો નથી. આ છાપાના માલિક તમે છો કે હું?’ પિનાકીને વળી જાણિયું કુર્યું.

‘છાપાના માલિક તમે છો, મિ. પિનાકીન! પણ સાથે સાથે તમારે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે મારા મનના માલિક તમે નથી.’ એ શબ્દો બોલતો, રવામિજાનની પ્રતિમા શો લાગતો શિરીષ મક્કમ પગલે પૃથ્વીને ચાપતો ત્યાંથી ચાલી ગયો.

[૨]

પિનાકીન અને શિરીષ છૂટા પડ્યા ત્યારે બેઝિના દિલમાં બની ગયેલી ઘટના પરત્વે વિચારોની ગડબાંગ ચાલી રહી હતી.

પિનાકીનના દિલમાં શિરીષ એનું પોકળ ફેાડી નાખશે એ ડરનો ગભરાટ વ્યાપી ગયો હતો: શિરીષના મનમાં ઘમંડી પિનાકીનની ડંકાસો ખટકી રહી હતી.

બેઝ એકબીજાથી છૂટા પડવાના વિચારો કરી ચૂક્યા હતા. શિરીષને લાગી ગયું હતું કે: જે માનવી જનતા-જનાઈનને ઘેરાના

ટાળા જેવા કહીને તિરસ્કારે છે, જેને સિદ્ધાંત માટે સહેજ પણ આસ્થા નથી, તેવા કંભીની સાથે એક વિપજ સુદ્ધાં રહી શકાય નહિ.

પિનાકીનના મનની ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે: શિરીષ હવે ‘નૂતનસમાજ’ માટે નકામો છે. એ માણસ રહેવાનો તો નથી જ, પણ અહીંથી નીકળ્યા પછી આ બધી છૂપી ઘટનાના ભેદ ફેડી નાખે તો લોકો મારા નામ પર થૂંકવાના. ‘આવા માનવીને ઑફિસમાં રાખી શકાય જ નહિ, તેમ એમને એમ પણ જવા દેવાય નહિ.’ મૂછને દાંત વચ્ચે આવતાં આવતાં પિનાકીને છેલ્લો નિર્ણય કરી નાખ્યો.

એ નિર્ણયને સક્રિય સ્વરૂપ આપવાનાં ચક્રો ગતિમાન કરવામાં પિનાકીન ગૂંથાઈ ગયો, ત્યાંસુધી એનું ચિત્ત વ્યગ્ર બની ગયું હતું.

પિનાકીન જ્યારે જ્યારે આમ વ્યગ્ર બનતો, જ્યારે જ્યારે છાપખાનાના પાંચમી ક્તારિયાઓની ધર આગળની આવજનવ અને ખાનગી ખંડની મંત્રણાઓ વધતાં, ત્યારે ત્યારે છાપખાનાનાં ‘મેટાં માનવીઓ’ની ઉથલપાથલ થતી: વિશાખાને એવો અનુભવ હતો, એટલે એ જ સાંજે પતિને છાપખાનાના બસુસો સાથે ખાનગી ખંડમાં મંત્રણા કરતો સાંભળ્યો ત્યારે ‘આજે વળી કેની વિરૂદ્ધ કાવતરું ગોઠવાઈ રહ્યું છે?’ એ જાણવા તેણે ખારણાની પાછળ રહીને કાન માંડ્યા.

વાર્તાલાપમાં શિરીષનું નામ વારંવાર ઉચ્ચારાતું હતું એ ઉપરથી એને વસ્તુસ્થિતિનો આછો ઝાંખો ખ્યાલ આવી ગયો હતો.

તે રાતે અનિદ્રાને લીધે વારંવાર પાસાં બદલતા પિનાકીનને વિશાખાએ પૂછ્યું: ‘આજે વળી તમને ઝાંધ આવતી નથી કે શું?’

‘હા, કંઈક એવું જ છે.’ પિનાકીનના અવાજમાંથી કંટાળો નીતરતો હતો.

‘કેમ વાર ? કંઈ બેચેની જેવું લાગે છે કે માથું દુઃખે છે.’

‘કશી સમજ પડતી નથી.’

પિનાકાન મનની વાત ફૂપાવવા જૂઠું બોલે છે એ વાતની વિશાખાને તો ખાત્રી જ હતી. શિરીષને બદનામ કરીને કાઢવાના માર્ગ શોધવામાં મન રોકાયેલું હોવાથી જ એને ઊંઘ આવી નહોતી.

વિશાખા પોતાના પલંગમાંથી ઉઠીને એના પલંગ પાસે ગઇ.

‘માથું દાખું ?’ તેણે ધીમેથી પૂછ્યું. એના પલંગ પર બેસતાં બેસતાં તેણે ફરીથી કહ્યું : ‘ઘી ધસું તો મટી જશે.’

‘તું તારે સુઈ જા...’

‘આજે આમ કેમ કરો છો ? ઘેર આવ્યા છો ત્યારથી બરાબર વાત પણ કરી નથી. તમને શું થાય છે તે મને પણ નહિ કહો ?’ વિશાખાએ પતિના ખભે હાથ મૂક્યો.

‘અમારે સત્તર જાતની માથાકૂટ હોય : એમાં તમને સ્ત્રીઓને શું સમજ પડે ? વર્તમાનપત્ર ચલાવવું એટલે...’ એણે પડખું ફેરવ્યું ને બાકીના શબ્દો ગળી ગયો.

‘પણ તમે તો કહેતા’તાને કે, હવે શિરીષ બધું કામ...’

‘મારી આગળ એનું નામ ના લેતી !’ એણે જાસિયું કર્યું.

‘સા...જો...શિ...રિ...પ...’ એણે દાંત કચકચાવ્યા.

‘કેમ...’

‘હું કહું છું કે ભાઈ તું સુઈ જા. અમારે કરમે લાખ્યાં તે અમે ભોગવીશું !’

‘માથું દાખું ?’ વિશાખાએ કપાળ પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. ‘કેટલું બધું ગરમ છે ? જાપાનું કામ જ શીરફોડીનું ! તમે થોડા દિવસ માથેરાન કે મહાબલેશ્વર જઈ આવો ને...’

‘પછી અહીં કાણુ જોશે, મારો બાપ ?’

‘એ તો બધા ચણાવી લેશે. પહેલું તે શરીર-કે કામ ?’

‘અમારે માટે કામ, તમારે શરીર...રોહિણીનું’ કમ ચાલે છે ? મને તો કામને લીધે એનું ધ્યાન રહેતું નથી. તમે બધાં પેલા શિરીપને ઘેર બોલાવો છો, પણ એ માણસ સારો નથી...’

વિશાખાએ મૌનપણે પતિનું માથું દાખ્યા કર્યું.

‘હવે રહેવા દે.’ કહી પિનાકીને કપાળ ચાંપી રહેલી પત્નીનો હાથ પકડી લીધો.

એ સ્પર્શમાંથી નવીન પ્રેરણા મળી હોય તેમ વિશાખાએ જરાક લહેકા સાથે કહ્યું : ‘તમને આજે અહીંક છે, એટલે આજે મને કાંઈ આવવાની નથી. દાખવા દો.’

‘મારા હીક અહીંકનું તને શું ?’

‘મારી તરફ તમને જરાયે મમતા નથી ?’ એકાંતમાં પત્ની પતિ પાસે જ કરી શકે એવો અપૂર્વ અભિનય તેનાથી થઈ ગયો.

પિનાકીનની આંખમાં એનો નશો ચડ્યો.

વિશાખાએ પતિના જુદકાંમાં કરાંચુલિઓ ભરાવી ત્યારે એની કાળા કીકીઓમાં વીજળી ઝબૂકી ઉઠી.

‘કાણુ કહ્યું ?’

‘ત્યારે આમ છણકા શાના કરો છો ?’

પિનાકીને પત્નીના કામળ પંજને પોતાના કરમાં લઈ ખંપાળવા માંડ્યો.

‘વિશાખા, મને તું એવો માને છે ?’ એણે તેને પોતાની તરફ ખેંચી : વિશાખાનો દેહ એના વક્ષઃસ્થળ પર ઢળી પડ્યો.

‘રહેવા દો હવે તમારાં ભાડ...’

વિશાખા એની ભૂજનઓ પર હાથ ફેરવવા લાગી. પત્નીના કામળ કરસ્પર્શથી પતિની ક્ષણ પહેલાંની કર્કશતા ઓગળી ગઈ. પિનાકીન વિશાખા પાસે આજક અની ગયો : વિશાખા એને રમાડવા લાગી—મલેકા પાળેલા દીપડાને પંપાળતી હોય તેમ !

‘તમે આજકાલ આટલા બધા ધૂંધવાયેલા કેમ રહો છો...’

‘પેલો સાળો શિરીષ છે ને ? એનાં બધાં કાવતરાં...’

‘તો એને રગ્ન આપી દો; પણ તમે આટલા હેરાન શા માટે થાઓ છો ?’

‘મારા હાથમાં સરસ ભરખ આવ્યો છે, મોંઢે આવેલું પાત્ર શિરીષ દોળી નાખવા તૈયાર થયો છે. પાંચ હગ્નર તો આવી પણ ગયા છે અને બાકીના મળવાના છે તે જુદા.’

‘એમાં આટલા મુંઝાઓ છો શાના ? મને કહો તો હું એનો ઉપાય બતાવું.’

‘ઓહ હો ! બાણુ મારી રહસ્યમંત્રી, તું તો...’

‘કેમ નહિ ? કાર્યોષુ મંત્રી, સ્ત્રીઓના એ તો સ્વાભાવિક અધિકાર છે.’

‘એમ કે ? મારા મંત્રીવર્ય ! આપની સલાહ અવશ્ય લાઈશ. પણ અત્યારે તો...’

પિનાકીને એને પાસે એચ્યા : વિશાખા કંઈક બોલવા જતી હતી પરંતુ એના અધર ઉપર પિનાકીનનાં અધર ચંપાયા.

[૩]

શિરીષ એ વખતે પથારીમાં જગતો જ પડ્યો હતો. અનેક વખત એ દ્વિધામાં પડી જતો. એ એને સિદ્ધાંત માનતો હતો, તેમાં

એને શંકા ઉપરિથન થઇ હતી. કોઇ માણસ એની આગળ નવા વિચાર મૂકે, એકાદ પુસ્તકમાંથી એને નવું વિચાર ખીજ જડી જાય, એટલે એને પોતાના વિચારો તરફ શંકા થતી. ‘આ સાચું હશે કે તે ?’ એવી ગડમથલમાં એ પડી જતો.

મુંબઇ આવ્યા પછી એને કેટલાક સામ્યવાદી અને સમાજવાદી જુવાનોનો પરિચય થયો હતો. એમની સાથે જેમ જેમ તે વિશેષ પરિચય કેળવતો ગયો, તેમ તેમ એને એમની રાજકીય-આર્થિક-સામાજિક વિચારશ્રેણી આકર્ષવા લાગી. એકલા સમાજસુધારાની વાતો કરનારા સુધારકો અથવા તો ધર્મ અને સમાજસુધારાને નામે જનતામાં આન્દોલન જગાડનારી સમાજો અને સંસ્થાઓ, આશ્રમો અને મઠો વર્તમાન યુગપ્રવાહથી ઘણાં પાછળ રહી ગયાં છે એમ એને લાગવા માંડ્યું.

શિરીષને પિનાકીન સાથે ‘હેલ્ડુ’ ધર્મશ્રુ થયું, ત્યારથી એનું ચિત્ત વ્યગ્ર બની ગયું હતું. ‘નૂતનસમાજ’ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવો કે હજુ સમાધાનવૃત્તિથી કામ લેવું એ બાબતમાં સુવદન અને રક્ષિત સાથે એને છેવટની ચર્ચા કરવાની હતી; એટલે આખરી નિર્ણય બાકી હતો. મનની શાંતિ માટે તે વરલીના સાગરકિનારા પર એકલો એકલો ફરી રહ્યો હતો, ત્યાં જ એને ગિરાદર ચીઅરી મળી ગયો—એનું અસલ નામ ચિમનલાલ હતું, પરંતુ મોરકોલકત બન્યા પછી એને તેના સામ્યવાદી મિત્રો ગિરાદર ચીઅરી કહીને બોલાવતા હતા !

‘કેમ ગિરાદર શિરીષ ?’ ચીઅરીએ હિટલરીઆ હાથે જમણો હાથ હવામાં ઉછાળીને સલામ કરી.

‘મળમાં...’ વિચારતાંદ્રામાંથી એકાએક જાગી જવાથી શિરીષ વિશેષ બોલી શક્યો નહિ.

‘તમારો સમાજસુધારો ક્યાં સુધી આવ્યો ?’

‘તમારા રાજકીય-આર્થિક સુધારાને એના આધારની જરૂર હોવાથી હાલ તુરત તો એ હતો ત્યાંને ત્યાં જ ઊભો રહ્યો છે !’

‘એ કેવળ સમાજસુધારાનું વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું અજ્ઞાન. એ મિથ્યા ભ્રમણામાંથી એતો જેટલો વહેલો દૂટકારો થાય તેટલો એને, મુશ્કેલી અને માનવતાને લાભ થાય.’

‘ગિરાદર, ધરના ગુલામો બહારની ગુલામી તોડી શકવાના નથી એ સમજણથી જ સમાજસુધારો બંધીયે ગુલામીનાં મૂળ ઉખેડી નાંખનાર પાયાની સાફસુરીનું કામ કરે છે.’

‘તમામ પ્રકારની ગુલામીઓનું આદિ કારણ છે સ્થાપિત હિત. ગિરાદર ! એ હિત ખાનગી અર્થાત્ વ્યક્તિગત માલિકી હક પર ટકી રહે છે. એટલે હરેક પ્રકારની ગુલામીઓના નાશ માટે પહેલી જરૂર છે વ્યક્તિગત માલિકી હક ઉપર મરણ ધા મારવાની. એ પછી જ વર્ગવિહીન, ન્યાયી, સામુદાયિક માલિકીહકવાળી નવીન સમાજ-વ્યવસ્થા નિર્માણ થઈ શકશે. સાચો સુધારો એનું જ નામ, ગિરાદર શિરીષ ! એવી નવી વ્યવસ્થા નિર્માણ થશે ત્યારે જ જગતભરમાંથી કંગાલિયત, ભૂખમરો, ખેકારી, રોગ, હરેક પ્રકારની પરાધિનતા અદૃશ્ય થશે : તમારા સમાજસુધારાથી નહિ !’

‘તમારું એ મહાસ્વપ્ન સિદ્ધ થાય તે દરમિયાન એની પૂર્તિરૂપે અથવા તો મહાન ક્રાંતિની પૂર્વતૈયારી તરીકે સમાજસુધારો પોતાનું કામ કરે છે. એમાંથી એક જ ચિનગારી તમારી ક્રાંતિ માટે મહાનળ ઉત્પન્ન કરી આપશે.’

‘એ છે અધૂરા ઉપાય. એ તો ક્રાંતિને અટકાવશે.’

‘ના, તમારી આગામી ક્રાંતિ માટે એ તો સાધનો તૈયાર કરે છે.’

‘ગિરાદર, સંજોગો જ સાધનો તો ઘડે છે. પરંતુ તમારા મનમાં પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો છે ત્યાં સુધી તમને લાલ સલામ !’

‘રામરામ !’

કામરેડ ચીચરી એકાએક બીજી તરફ ચાલી ગયો. શિરીષે એ જતો હતો તે દિશામાં ઝિભેલી એક મોટર જોઈ. એમાં ખેડેલી સ્થૂલ-શરીરા સ્ત્રી શહેરના તમામ કમ્યુનિસ્ટોનું આકર્ષણ હતી.

‘આ બધા મોરકાપરસ્તો બધી જ બાબતમાં સામુદાયિક માલકીની વાતો કરે છે, પરંતુ ગિરાદર પુષ્પધન્વાની આ ‘ટેન્ક’ને જોતાં જ ખાનગી માલકી હકની લાવનાના ભક્ત બની જાય છે !’ એવા વિચાર કરતો શિરીષ ગિરાદર ચીચરીની પાછળ સ્મિત વેરી આગળ ચાલવા લાગ્યો.

‘એકલો સમાજસુધારો માનવીને પીડી રહેલાં મૂળ દર્દોનો વિનાશ નહિ કરે એવી સામ્યવાદીઓની ટીકા છેક ખોટી તો નથી જ.’ રાતે એકલો એકલો શિરીષ વિચાર કરી રહ્યો હતો. ‘પરંતુ એ ભગીરથ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અનેક ભાગીરથોનું સંગઠિત બળ, આપભોગ, અને જનસમુદાયનો સાથ જોઈએ...કમ્યુનિસ્ટોથી એ બની શકે તેમ નથી : કેમકે એમનામાં એકનિષ્ઠ સિદ્ધાંત ભકિત નથી... એમના માર્ગ નિગૂઢ છે : એમની નીતિ રીતિ અકળ છે ; તેઓ અંતરની નહિ પણ બાહ્ય દોરવણી પ્રમાણે ચાલે છે !...ખીજતે ત્યાં પોતાની બુદ્ધિ ગીરો મૂકી તેમનાં યાંત્રિક પુતળાં પ્રમાણે ચાલનારાઓ આ દેશમાં કે કોઈ પણ દેશમાં ધરમળતી સફળ ક્રાંતિ કરી શકે ખરા ?’

સામે ટેબલ પર એક પુસ્તક ખુલ્લું પડ્યું હતું. શિરીષ વાંચતો હતો. એમાં આવ્યું :

‘માત્ર થીગડાંઓથી સામાજિક વિષમતાઓ અને આર્થિક અન્યાયો દૂર કરવાના સુધારાવાદી પ્રયાસો જ સાચી સામાજિક

ક્રાંતિના માર્ગમાં આડખીલી રૂપ બને છે, કેમકે એવા ઉપરચોટિયા સુધારાઓ સ્થાપિત દ્વિતવાળા વર્ગમાં હાથમાંથી શોષણની છેવટની સત્તા, તેમ તેને નિભાવી, ટકાવીને સંરક્ષી રાખવાનાં સાધનો જૂંટવી લેતા નથી. તેથી શોષક સમુદાય ઉદારતાના આડ'અરપૂર્વક એવા સુધારાવાદીઓને સાંખી લે છે. કેમકે તેથી સામાજિક ક્ષેત્રના મવાળોને ઉત્તેજન મળે છે; એમનો સાથ મેળવી સમાજશત્રુઓ, સાચી અને લોકકલ્યાણકારક ક્રાંતિના ઘડવૈયાઓને તોડી પાડવાનાં કાવતરાં રચી, સમાજ પરની પોતાની લક્ષક પકડ મજબૂત બનાવી ટકાવી શકે છે.'

એ વાંચીને શિરીષ વિચારવા લાગ્યો.

‘લેખકની વાત સોચે સો ટકા સાચી છે. રાજકારણમાં આજ પ્રકારની મેલી રમતો મુત્સદ્દીગીરીના નામે સારીયે આલમમાં રમાય છે...સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિના ચૌદશીઆઓએ આગાદ એ જ દાવ ગુજરાતમાં ખેંચ્યો હતો ને ખેંચે છે...પિનાકીન પણ એ જ જાતની મેલી રમત રમી રહ્યો છે ને ?

‘બાર પણ વાગી ગયા, હજી સૂવું નથી ?’ પૂર્ણિમાએ આંખો ચોળતાં ચોળતાં આવીને કહ્યું.

‘બાર થયા ?’

‘આમને આમ ક્યાંક ગાંડા ના થઈ જાવ !’

એમ કહેતાં પૂર્ણિમાએ ટેમલ પરનું પુસ્તક બંધ કરવા માંડ્યું,

‘અરે, અરે, અરે ?’

‘શું છે ?’

‘મને જરા પાનાનો નંબર તો જોઈ લેવા દે.’

પૂર્ણિમાએ ચોપડી પોતાના હાથમાં રાખીને પાનું બતાવ્યું.

‘હવે સવારે, ચાલો હવે સુષ જવ : નહિ તો તબિયત બગાડશે !’ પૂર્ણિમાએ એનો હાથ ખેંચ્યો.

‘તું નાહકની ચિંતા કરે છે.’

‘મારે માટે માત્ર એ જ એક બાકી રહ્યું છે ને ?’

‘મારા જેવાને પરણી એટલે બીજું શું થાય ? પરણતા પહેલાં વિચાર કરવો હતો.’

સ્ત્રીઓને એટલી તક કોણ આપે છે ? હું તો સ્ત્રી હતી, બંધન-માં જકડાએલી હતી : પણ તમે તો પુરુષ હતા, શિક્ષિત તેમ સુધારક હતા, એવી તક તમે કેમ ઝડપી ન લીધી ?’ પૂર્ણિમાએ મીઠી મજાકનાં પુષ્પ જેવા મુલાયમ શબ્દોના સ્મિત સાથે ધ્રા કર્યાં.

‘એ મારી ભૂલ ! હવે તો સહુ કોઇને એવી તક મળે એ માટે હું મથી રહ્યો છું...’

‘સાથે સાથે શરીર પણ સાચવો.’ કહેતી પૂર્ણિમા એનો હાથ ખેંચીને શયનખંડ તરફ લઇ ગઇ.

શિરીષનું શરીર સુષ ગયું-મન નહિ. પિનાકીનની ચાલબાજીએ એના મનનો કબજો લીધો. ‘હવે કોઇ પણ ઉપાયે એ માણસ સાથે સંબંધ નથી રાખવો.’ એવો આખરી નિર્ણય કર્યો ત્યારે અઢી વાગ્યા.

તે પછી શિરીષ બસઘસાટ ઊંઘી ગયો.

૧૩ : નવો ધડાકો

[૧]

સવારે જાગ્યો ત્યારથી પિનાકીનના માથામાં શિરીષ ચડી બેઠો.

રાત્રે વિશાખાએ કહ્યું હતું : ‘આપણા છાપખાનામાં હમેશાં અંદર અંદર ખટપટો ચાલ્યા જ કરે છે, તેથી એક પાણી સારો માણસ આપણે ત્યાં ટકતો નથી...’

એ શબ્દો અત્યારે ભડભડતા અગ્નિનું સ્વરૂપ લઈ એની સામે ધસ્યા આવતા હતા.

એણે આંખો યોળી : સીગારેટ સળગાવી. એના બેચાર ધૂમ્રગોટ એકસામટા કાઢી, એનાં હવામાં બળી જતાં વર્તુળો તરફ જોતાં જોતાં તે બચડ્યો :

‘બ્રમણા...વિશાખા અને શહિદી શિરીષને સારો માણસ માની રહ્યાં છે...સહુ કોઈ મારી તરફ અવિશ્વાસની નજરે જુવે છે...શિરીષને હવે જલદી ફટકો મારવો જોઈએ, નહિ તો એ મને ધા કરી બેસશે...’

ખટપટના પાપત્રકમાં ફસેલો માનવી એ બૂલબૂલામણીમાંથી કદી બહાર નીકળી શકતો જ નથી.

ફરીથી એણે સીગારેટના બે ચાર સામટા દમ ખેંચ્યા, એના ધૂમાડાનાં ગૂંછળાં તરફ જોઈ રહેતાં તે શિરીષને ફસાવવાનો બૂલ વિચારતો હતો...

‘હાય, હાય, !’ શોક, ચિંતા અને ગમરાટ ભરી વિશાખાએ એની પાસે આવતાં જ ચીસ નાખી. એ વિક્રેણ બની ગઇ હતી.

‘શું થયું ?’ પિનાકીને પૂછ્યું.

‘રેહિણી ગઇ...!’ એનાથી રાડ ફાટી ગઇ.

‘ક્યાં ?’ પિનાકીને બરાડો પાડ્યો.

વિશાખાએ હાથમાંનો પત્ર પતિ સામે ફેંક્યો. પડી જવાના ડરથી એ બાબુની ખુરશી પર એસી પડી !

સળગતી સીંગરેટને બાબુના રાખોડીઆમાં નાખી એ પત્ર વાંચવા લાગ્યો.

‘વિશાખાબહેન,

‘આ પત્ર લખતાં મને જેટલું દુઃખ થાય છે તેથી અધિક દુઃખ તને કહ્યા સિવાય ઘર છોડી જતાં થાય છે. પરંતુ મારે સાફ એ અનિવાર્ય હતું.

‘સમાજમાં પોતાને પ્રખર સુધારક તરીકે ખપાવતા ઘરમાં હિટલર-મુસોલિની કરનાં પણ વિશેષ આપખુદી ચલાવે છે, એ જ આપખુદી મને આ પગલું ભરવાની ફરજ પાડે છે.

‘બા ! હું પરાગ સાથે જાઉં છું. અમે ક્યાં જવાનાં છીએ તે હમણાં હું જણાવી શકતી નથી. પરંતુ મારી ખાતરી છે કે પરાગને પરણીને હું સુખી જ થઈશ. એ શ્રદ્ધાથી મારી ઓગણીસમી વર્ષ-ગાંઠના દિવસે જ તમને કોઇને ય જણાવ્યા સિવાય હું અને પરાગ ‘સિવિલ મેરેજ એક્ટ’ પ્રમાણે લગ્ન સંબંધથી જોડાયાં છીએ.

‘બા ! તને અંધારામાં રાખીને મેં આમ લગ્ન કરી નાખ્યું તે કાયદેસર હોવા છતાં, તને હું કહી ન શકી તેથી મને પારાવાર દુઃખ થયું છે : તે દિવસે હું ખૂબ ન્દરી હતી. એ માટે બધા જ દોષના ભાગી બાબુ છો. સામાજિક સુધારાના વાતાવરણમાં એમણે મને

ઉછેરી : આપણી જ્ઞાતિસંસ્થા અને વર્તમાન લગ્નપ્રથા તરફ મારા દિલમાં એમણે જ અસંતોષ જન્મ્યા : પરાગ સાથેની મારી દોસ્તીને ઉત્તેજ, એમણે તેને સમજાવથી પોપી; અને પાછળથી એમને કાઢક હેતુ સાધવા મને બીજા માણસ સાથે પરણાવી દેવાની જોઈવળુ કરી, પરાગની દોસ્તી છોડી દેવા મારી ઉપર દયાળુ શરૂ કર્યું : તું એ બધું ક્યાં નથી જાણતી ? આપુજી કેટલા દંભી, ખટપટી અને કૂર છે ? એમણે તારી ઉપર પણ એજો જુદા ગુણર્યો નથી. શિરીષ જેવા સજ્જન સાથે તારી હાજરીમાં હું ચર્યા કરું તે પણ એમને ન ગમે ! સમાજસુધારો એમને માટે તો પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું સગવડબધું સાધન જ છે. સ્ત્રીઓ માટેના એમના વિચારો પ્રત્યાધાતી જ છે. બા, મને ક્ષમા કરજો, પણ આપખુદ આપુજીના અવિશ્વાસુ, વહેંચી, ખટપટી, સ્વાર્થી અને ચંચળ સ્વભાવથી જ મારે આ પગલું ભરવું પડ્યું છે.

‘બા, તું તો મને જ્યાં હોઈશ ત્યાં યાદ આવ્યાં જ કરીશ. આજે તો તારાથી છૂપી રીતે જાઉં છું, પણ ભવિષ્યમાં તારે વાંધો નહિ હોય તો તારે જે ખોળે ઉછરી છું તે જ ખોળો શોધતી, તારા આશીર્વાદ મારવા આવીશ.’

રેહિણી

પત્ર ગડી કરી પિનાકીને ખાસામાં મૂક્યો.

‘આપને તારી જોકરી શું કહે છે, જોયું ?’ ક્રોધથી એના રામેશભ સળગી ઉઠ્યાં હતાં. ‘આ કાણ લાવ્યું ?’

‘મારા ફ્રેસીંગ ટેબલના ખાનામાંથી મળ્યો.’

‘રેહિણી ક્યારે ગઈ ?’

‘કાલ રાતે મરબામાં ગઈ હતી...’

‘પછી આવી જ નહિ ?’

‘ના.’

‘છતાં એની તપાસ ન કરી?’

‘રાતે તમારી તબિયત ખરાબર નહોતી...’

પિનાકીન તાકુક્યો: ‘તમારે મને હું જ ખરાબ છું કેમ?’

‘તમારે પગે લાગું!’ વિશાખાએ કરગરીને હાથ જોડ્યા, ભય અને દુઃખથી એનું શરીર કંપી રહ્યું હતું. ‘ભાઈશ્યામ, આવે વખતે આમ હોકારા પાડશો નહિ. ધરના નોકરો સાંભળે છે...’

‘સાળા બધા નોકરો ભાતખાઉ ભેગા થયા છે. છોકરીને ખૂબ છકવી નાખી હતી...એનાં આ ફળ!...જોડે’ છું એ લોકો મારા હાથમાંથી છટકીને કેટલે જાલ્ય છે? પરાગને હું ખરાબર પાંશરો કરી દઈશ...’ એ દાંત કચકચાવવા લાગ્યો.

‘રામાને કહે, મોટર તૈયાર કરાવે!’

‘આપણા ક્ષેત્રે ફરજેતો થશે!’ વિશાખા બડબડતી ગર્ભ, પણ પિનાકીન આ પ્રસંગમાંથી શિરીષ પર વેર વાળવાની બાજુ ગોઠવી રહ્યો હતો એટલે એણે એ શબ્દો ન સાંભળ્યા! એનું રોમેરોમ કિન્નાનો પુકાર પાડી રહ્યું હતું, કિન્નાના ઝેરથી દૂષિત લોહી એની રંગોમાં દોડી રહ્યું હતું.

એ જ વખતે શિરીષ ઑફિસમાં જઈને ગળનારું આપવાનો નિર્ણય કરી, આ પીત પીતાં સવારનાં પત્રો વાંચી અગત્યની આમતો પર લાલ-ભૂરી પેન્સિલની નિશાનીઓ કરી રાત્રનાં લખવા બેઠો.

‘શ્રી રાધવજીના કબ્જેડાના સંબંધમાં આપે લીધેલું તથા આપણા અખબારની સ્વીકૃત નીતિથી ઉગ્રદું અને માગ સિદ્ધાંતનું વિરોધી હોઈ, હું ‘નૂતનસમાજ’ સાથેનો સંબંધ સાચવી શકું તેમ નથી, કેમકે એમ કરવું તે મારે મન પાપ કરતાં પણ વધુ ખરું છે...’

એ જ વખતે પિનાકીન પોલીસ અધિકારી સાથે એના ખાસમાં

આવીને ઊભો રહ્યો અને ‘પરાગ સાથે મળીને રોહિણીને ઉપાડી જવાનું કાવતરું કરવાના ગુના માટે’ એને પકડવામાં આવ્યો!

[૨]

રશ્મિ અને સુવદને શિરીષને જામી પર છોડાવ્યો. ત્યાર પછી રાઘવજીના લગ્નના કિસ્સાની ચોંચે પેચે વાતો શરૂ થઈ હતી. સુવદન પિનાકીનને છાત્રાગડો, ચુસ્ત અને પ્રમાણિક સુધારક માનતો હતો; તેણે પણ શિરીષ મારફત રાઘવજીવાળી વાત જાણી ત્યારે એની તરફ તેને ચીડ ચડી.

‘ભાગ્ય, આજકાલ અનેક માટીપગા માનવીઓ તક જોઈ, ઝૂકતી દુનિયાને વિશેષ ઝૂકાવવા માટે મહત્ત્વાળી બની એસે છે.’ રશ્મિએ કહ્યું.

‘પરંતુ એમના આડંબરનો પરપોટો લાંબો વખત ચાલતો નથી. એ પરપોટો ફૂટતાં જ એમનું પામર પોત પરખાઈ જાય છે.’ શિરીષે સુધારાને નિદ્રાતો અટકાવવા કહ્યું.

‘માત્ર ત્યાં સુધીમાં એ તારા જેવા જગતના બેગ લે છે.’

‘સુવદન, ભોગ વિના ક્ષણ મળતું નથી.’ રશ્મિએ આકળા બનેલા સુવદનને શાંત પાડવા પ્રયાસ કર્યો.

‘અહીં ભોગ આપવાની વાત નથી, આ તો પિનાકીનનું ચોખ્ખું કાવતરું જ છે: એ બદમાશ શિરીષને પોતાના સ્વાર્થના યજ્ઞમાં બકરો બનાવવા માગે છે. એ માણસને મેં આવો ધાર્યો નહોતો; હવે તો એનો પોલો વાંસો જગત બરાબર જુએ તેમ કરવું જોઈએ.’

પિનાકીનનાં પોગળ ફેડવાનો નિરધાર કરી, શિરીષના ગયાવ માટેની તૈયારીમાં વહીવટ મિત્રોની મદદ લેવામાં સુવદન રોકાઈ ગયો હતો, છતાં પૂર્ણિમાના જીવને નિગંત નહોતી. રશ્મિ એને ખૂમ ખૂમ આશ્વાસન આપતો; પરંતુ એ કહેતી: ‘એક વખત આટલા બહુરામાંથી

છૂટકારે થાય એટલે ગામ જઈએ. ખાના જીવને પણ કેટકેટલું ફૂ ખ થઈ રહ્યું છે...'

‘શિરીષ અહીં રહે છે કે ?’ કોઈક બહાર પૂછતું હતું. જ્યારથી શિરીષને પોલીસે પકડ્યો, ત્યારથી એનાં પડોશીઓમાં એકાએક એ ‘ખરાબ માણસ’ બની ગયો હતો. એટલે કોઈ પણ નવો માણસ એના નામની પૂછપરછ કરે કે તુરત તેઓ નવું કૌતક જોવા બારી બારણામાં ડોકિયાં કરતાં.

પોતાનું નામ પૂછાતું સાંભળી શિરીષ બહાર આવ્યો. ‘ભાસ્કર, તું ? આવ, આવ...’

‘ઘણા દિવસથી તને મળવાનું મન હતું પણ આજે એકાએક છાપામાં વાંચ્યું એટલે થયું કે હવે તો આજ ને આજ મળી જઈ.’

‘છાપાવાળાઓને બીજો શું કામ ધંધો હોય છે ?’

‘એમને લીધે તો હું જાણી શક્યો કે તું આફતમાં સપડાયો છે. હું મારી તરફથી જોઈએ તે મદદની ‘ઝોફર’ કરવા આવ્યો છું.’

‘થેન્ક્સ. અત્યારે તો ખાસ કંઈ જરૂર નથી. જોઈશે ત્યારે જરૂર કહીશ. તારું કેમ ચાલે છે ? મારાં ભાભી...’

‘ભાભી કહેવાને હજી વાર છે !’ ભાસ્કર વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો.

‘કેમ ?’

‘કેમકે, હજી અમે મિત્રો તરીકે જ રહીએ છીએ : નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીની રીતે. જ મહિનાનો અમારો એ સહવાસ અમે બન્નેના દિલને ખાત્રી કરાવી આપશે કે, પતિ પત્ની તરીકે રહેવા માટે અમારો મનમેળ થઈ શક્યો છે, તો પછીથી એ વિચાર કરીશું.’

‘ત્યારે આપણા શહેરની ચોપારી ન્યાતે ઉતાવળ જ કરીને ?... તમારી પૈત્રી જીવીક ચાલે છે ?’

‘અત્યાર સુધી તો કંઈ વિધિ નહયું નથી. હું એક શાળામાં શિક્ષકનું કામ કરું છું : પુષ્પા પણ શિક્ષિકા છે...’

‘ત્યારે તમારો આ સંવનનનો ‘પરિચય’ છે કે પ્રેમોપાસનાનો ?’

‘શિરીષ, અમારો આ પ્રયોગ પ્રગટ્ત બને, અમારો આ સહવાસ અમારાં વિચાર, વર્તન અને વલણમાં સમતાભરી એકતા જન્માવવામાં કાળુમૂત બને, તો અમારો આ અભિનવ અખતરો આપણી અત્યારની લગ્નપ્રથામાં ક્રાંતિ કરાવનારો નીવડશે, એવી અમારી ખાત્રો છે, એટલે અત્યારનો અમારો સંક્રાંતિકાળ સાચી પ્રણયોપાસનાની યોગ્યતા મેળવવાની પૂર્વ તૈયારી છે.’

‘એમાં તમે સફળ થાઓ અને આપણી જરાજીલું બની ગયેલી લગ્નપ્રથામાં યોગ્ય પરિવર્તન થાઓ. આ લફરામાંથી છૂટ્યા પછી એક દિવસ હું ને પૂર્ણિમા તારે ત્યાં આવીશું.’

‘જરૂર.’

‘હરમ્યાન તમે એક વખત તો અહીં આવો.’

‘વણી જ ખુશીથી.’

[૩]

પિનાકીને પોતાની લાગવગનાં ચક્રો ગતિમાન કરી દીધાં હતાં. પોલીસ તપાસ પણ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. પિનાકીન એકીસાથે પરાગ, શિરીષ અને રેહિણીને પાંશરાં કરી, વિશાખાને પણ પોતાનું પાણી બતાવવાનું ગણિત માંડી રહ્યો હતો.

વિશાખાની વ્યાકુળતાને સીમા નહોતી. ‘એક વખત મારી રેહિણીનો પત્તો મને મળે !’ પતિ પાસે આશ્વાસન શોધનાં એણે કહ્યું.

‘તો શું એ વઢેલી છોકરીને હું બરમાં પગ મૂકવા હઉં ?’

‘તમે એના આપ થઈને આવું બોલો છો ?’

‘જે મને એઆખર કરવા નીકળી એવી છોકરી માટે બીજું શું બોલું?’

વિશાખાના હાડેહાડમાં વીજળી ફરી વળી.

‘તમારી આખર ? યાદ કરો, હું બાલવિધવા હતી, યુવાન હતી, તમારા સુધારકમંડળને આશરે શિયળની સાચવણી માટે આવી હતી; તે વખતે મારી આખર લેતાં તમારી આખરનો વિચાર કર્યો હતો કે ? તમારે વળી આખર શ્રાની ? તમારા જ પાપનો પડઘો, હળવે રૂપે શહિદી મારફત આજે પડી રહ્યો છે !’

‘મારી સામે આટલું બોલવાની તું હિંમત કરે છે ? તેં જ શહિદીને અવજો રસ્તે વાળી છે...’ પિનાકીન તાડૂકીને દાંત કચકચાવવા લાગ્યા.

‘આવું બોલતાં તમને શરમ નથી આવતી ! તમે તો માણસ છો કે...’

‘રાક્ષસ છું, બે !’ પિનાકીને ક્રોધથી વિશાખાના પડખામાં ભેરભરી લાત કકડાવી કાઢી !

‘મારો, મારો ! ઓ, નારીપ્રતિષ્ઠાના પૂજક ! હિંદુસમાજના સ્વયંભૂ ઉદ્ધારક ! સમાજ સુધારક ! મારો, તમારા વચનબાણ કરતાં આ લાતોના ધા વધુ હળવા છે !’

દાંત કચકચાવતો પિનાકીન પોતાની ઓફિસમાં ગયો. ત્યારે સાંજનાં છાપાંમાં શહિદીને પરાગ અને શિરીષે ફસાવ્યાની એણે પોલીસમાં નોંધાયેલી ફરિયાદની રંગભેરંગી ખબરો છપાઈ હતી : મુંબઈનાં માનવીઓ એ ખબરોની વિવિધ પ્રકારની મોજ માણી રહ્યાં હતાં. તે દિવસે સમાજસુધારાના નામ ઉપર જેટલી ગાળોનો વર્ષાદ વર્ષો તેની તો ગણતરી પણ થઈ શકે તેમ નહોતું.

૧૪ : પ્રફુલ્લ હારન્ય

[૧]

શિરીષ સામેનો મુકદ્દમો સારાયે મુંઝવે શહેરના વાતાવરણમાં ઝંઝાવાત જગાડી ગયો. જ્યાં સુધી એ મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યાંસુધી અદાલતને આંગણે માનવમહાસાગર હિલોળા લેતો: સવાર સાંજનાં છાપાં વાચનારાઓનાં ટોળેટોળાં જામતાં અને વિધવિધ વિચારનાં માનવીઓ મનને ફાવે તે રીતે વાણીદારો મનની ચેળ ઉતારતાં.

શિરીષ નિર્દોષ ફરીને છૂટી ગયો તે દિવસે પિનાકીનની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ પડી. રેહિણીએ પરાગ સાથે ચાલી જતી વખતે લખેલો પત્ર જ પિનાકીનને પરાજય અપાવવા માટે પૂરતો હતો. પરંતુ વિશાખાની સક્ષી પણ શિરીષની તરફેણમાં જ પડી ત્યારે પિનાકીનને પોતાના પરાજયની ખાત્રી પડી જ ગઈ હતી. છતાં છેલ્લે દિવસે રેહિણી અને પરાગે એચિતા અદાલતમાં હાજરી આપી, ચાલતા મુકદ્દમામાં સાક્ષી આપી, પછી તો ન્યાયાધિશના મનમાં શિરીષના સંબંધમાં સહેજ પણ શંકા રહી નહિ. એટલે એમણે પોતાના ફેસલામાં શિરીષને નિર્દોષ જાહેર કરી, આવા મુકદ્દમામાં પોલીસે શિરીષને પકડવામાં અને તપાસમાં ચલાવેલી રીતભાતની ટીકા કરી, એટલું જ નહિ પણ પિનાકીનને એની સામે કિન્નાથી પ્રેરાઈને જ આ ફરિયાદ કરેલી છે, માટે શિરીષના તે સંબંધમાં દાદ માગવી હોય તો તેને તેમ જરૂરની સજા પણ આપી.

છતાં શિરીષે પડેલા પર પાટુ મારવાની ના જ પાડી, સુવદનનો અતિ આગ્રહ હતો કે, આવા ઢોંગી અને ઉજળા થઈ ફરતા બદમાસને તો એનાં પાપનો યોગ્ય બદલો આપવો જ જોઈએ. ત્યારે પણ શિરીષે નમ્રભાવે કહ્યું : ‘ એ કામ ઈશ્વરનું છે અને આપણે એને માટે જ રહેવા દેવું જોઈએ.’

પિનાકીનવાળા પ્રસંગે સુધારાના નામે ચાત્રી રહેલા દંભનો શિરીષને ખ્યાલ આવ્યો. આ નવીન પ્રકારનો સભાન મદાદંબર ફિરક્કોનાં અભાનદંભ કરતાં સમાજને વધુ નુકસાન કરનારો નિવડવાનો, એટલી ખાત્રી ત્યારે એના મનને થઈ ગઈ, એની સાથે સાથે જ સમાજવાદી અને સામ્યવાદી ખિરાદરોના પ્રચાર હથોડા એના માથામાં પછકાઈ રહ્યા હતા, એથી એનાં હૃદય અને બુદ્ધિ વચ્ચે વિસંવાદ જાગ્યો હતો. આવી મનોદશામાં એ ગૂંચવાઈ ગયો હતો તેવામાં જ ખારણા ઉપર ટકોરા પડ્યા.

ભાસ્કર પુષ્પાને લઈને શિરીષને અભિનંદન આપવા આવ્યો હતો. તેણે પૂર્ણિમા અને પુષ્પાને પરસ્પર ઓળખાણ કરાવ્યું, ત્યારે પૂર્ણિમાએ નિખાલસ ભાવે કહ્યું : ‘ ઓહ હો ! પુષ્પાબહેન તમે જ !’

‘ હા...જી...!’ પુષ્પા બે અક્ષરો પર ખાસ ભાર મૂકીને બોલી એનો મર્મ સમજી ગયેલા ભાસ્કરે પૂછ્યું : ‘ કેમ પૂર્ણિમા બહેન, તમે પુષ્પાને કેવી કહ્યેલી ?’

‘ આ તો, મળનાં ફૂલ જેવાં કામળા અને મીઠાં છે...’

‘...ત્યારે તમે એને પ્રજા જેવી કંઠાર અને કડવી ધારેલી...!’

“ વજ્રથી યે કડવું અને પુષ્પથી યે કામળાં;

કે જાણે સ્ત્રી શક્તિનાં એવા એ દિલને ખરાં ! ”

શિરીષે જૂની કવિતાનું નવા સ્વરૂપે રૂપાંતર કરી બતાવ્યું, એટલે ત્યાં હાસ્યનું મોજી રેતાર્થ વળ્યું.

‘એ મોજી શ્રમ્યું એટલે પુષ્પાએ મંદ મંદ હાસ્ય સાથે કહ્યું :
‘પૂર્ણિમા બહેન ! સાચું કહેજો, તમે મને કેવી કહ્યેલી ?’

‘આટલા કામળ અને આવાં પ્રેમાળ હસમુખાં તો નહિ જ...’

‘ત્યારે રણુચંડી જેવી ?’

‘ભાસ્કર ! તું અમારી વચ્ચે શા માટે બોલે છે ?’

‘કેમકે પુરૂષને એ અધિકાર છે !’ શિરીષ બોલી ઉઠ્યો.
‘પુરૂષ જૂનવાણી સમાજ સામે સુધારક થઈને લડવા નીકળે, છતાં
એના હૈયામાં સૂતેલા સનાતન પુરૂષને એ પ્રાણીની માફક પકડી
રાખે છે...’

‘શિરીષ, તારી જૂલ છે. પુષ્પા સમી વજ્ર નિશ્ચય બળવાળી
શ્રીશક્તિ પાસે એ પુરાણો પુરૂષ તો ડરી ગભરાઈને પોપ્પારા જ
ગણી જાય...’

‘ભાસ્કર, શિરીષભાઈ ! તમારા એ પુરૂષને હમણાં મહાકાળના
બોળામાં જરા સૂઈ રહેવા દેશો...’

‘શ્રી શક્તિનો કોઈ સંયુક્ત મહાપ્રયોગ શરૂ થવાનો છે કે શું ?’

‘ભાસ્કર ! પ્લીઝ, બી ક્વાએટ...’

‘યસ, મેડમ !’ ભાસ્કર અદ્ય પલાંડી વાળીને બેસી ગયો.

‘પૂર્ણિમાબહેન, મારે તમારો નિખાલસ અભિપ્રાય જાણવો
છે.’ કહીને પુષ્પાએ પૂછ્યું. ‘તમે મને લડાયક અને કઠોર માનેલી ?’

‘એકદમ એવાં તો નહિ, પણ જે કન્યા કૌમાર દશામાં
સારાથે સમાજની સામે થઈ. એક નવજીવાન પુરૂષમિત્ર સાથે એકલી
રહેવા તૈયાર થાય, એના નૈતિક બળ જેટલું હૃદયબળ તો હોવું જ
બેધએ, એમ મને લાગ્યું હતું.’ પૂર્ણિમાએ કહ્યું.

‘પણ તેથી એવી શ્રીઓ કઠોર, શુષ્ક અને લડાયક જ હોવી

જોઈએ, અને એમનામાં સ્ત્રીસહજ કામળતા, સુંદરતા, પ્રેમાળતા ન જ હોય એમ શા માટે માનવું?’

‘પુખ્તિપાત્રહેન, મારી કલ્પનાનો એ દોષ હશે...’

‘ના, પુખ્તિપાત્રહેન, સ્ત્રીજાતિની એ સ્વાભાવિક માનસિક નબળાઈ; જેને હું હીનમાનસ કહું છું. સ્ત્રી ખરી રોતે સ્ત્રીને જ ઓળખી શકતી નથી...’

‘શિરીષભાઈ, એમાં મોટો દોષ પુરુષોનો જ છે. શાહીવાદીઓ તાબેદાર પ્રજાનું કરે છે તેમ, પુરુષોએ જ સ્ત્રીઓનું સ્વત્વ શેષી લેવા એમને સ્વપણાનું જાન ભૂલાવી પુરુષાચક્ષી બનાવી છે. પણ તમારી એ વાત પછી, હમણાં મને પૂર્ણિમા સાથે વાત કરી લેવા દો...’

‘ત્યારે અમે શું કરીએ?’ શિરીષે હસીને પૂછ્યું.

‘અમારી વાતો સાંભળો.’ પુખ્તિ હુકમ કરતી હોય તે રીતે બોલી.

‘અથવા તો મહેમાનો માટે શિરીષ ચા—નાસ્તાની તજવીજ કરે...’

‘ભાસ્કર!’ શાળામાં તોફાન કરતા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક ‘શાંત થઈ જાઓ’ કહેતો હોય, એવા ભાવે પુખ્તિ બોલી.

ફરીથી ભાસ્કરે અદ્ય-પર્લાઈ વાળી શાંત થઈ જવાનો દેખાવ કર્યો.

‘મેં એમ માનેલું કે આટલી હિંમત કરનાર બાઈ લગાયક ખમીરની જ હોઈ શકે. તમારે લીધે તો આખું ગામ ખળભળી ઊઠ્યું...’ પૂર્ણિમા આગળ બોલતાં અચકાઈ ગઈ.

‘અને તેથી ગભરાઈને અમે ગામ છોડીને ભાગ્યાં!’...

‘હું નહિ હો પૂર્ણિમાપત્રહેન, ભાગ્યા તો ભાસ્કર, અહીં તો નાસે તે બીજા...’ પુખ્તિ એ વખતે લડવૈયા જેવી લાગી.

‘એકલા ભાસ્કરનો જ એ દોષ નથી, એમ તો હું ને પૂર્ણિમા પણ નાસી જ આવ્યાં છીએ. અને તે પણ તમારે જ લીધે.’ શિરીષે હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘અમારે લીધે ?’ ભાસ્કરે પૂછ્યું.

‘પૂર્ણિમા, તું જરા ચા નાસ્તાવાળું કરી નાખને. દરમ્યાન હું આપણા વાળી કથા એમને કહી સંભળાવું છું.’ શિરીષે એમ કહીને વાત શરૂ કરી.

[૨]

‘તે દિવસે ભાસ્કરભાઈએ તમારા સહવાસની યોજનાની જે વાત કરી, તે જાણીને મને એમ તો થયું કે ગામલોકોએ તમને નિંદવામાં ભૂલ કરી છે.’ નાસ્તો કરતી વખતે પૂર્ણિમાએ કહ્યું.

‘પૂર્ણિમાજીહેન, ભૂલ નહિ, એ જ આપણા સમાજનો દંભ છે. એ દંભની સામે થવા માટે જ મેં ને ભાસ્કરે કમર કસી છે...’

‘પુખ્તજીહેન, તમારી હિંમત ગજબની છે. મારામાં તો એટલી હિંમત નથી.’

‘છતાં તમે શિરીષભાઈ સાથે ઘસડાઓ છો ને ?’

‘કેમકે હું એમને પરણી છું...’

‘એટલા માટે નિર્ના સમજે કે ઇચ્છા વિના પતિની પાછળ પણ ઘસડવું એ પોતાની જાતને અન્યાય કરવા જેવું અને જેની પાછળ દોરતો માફક ઘસડાઈએ એને આપખુદ બનાવવા જેવું થાય.’ પુષ્પાએ કહ્યું.

‘શિરીષ, આપખુદ સરમુખત્યાર નહિ જ હોય એમ કાણે કહ્યું ?’ ભાસ્કરે મમરો મૂક્યો.

‘સંસારભરમાં પુરુષ માત્ર પહેલો પતિ છે: પતિ એટલે જ

સરમુખત્યાર ! કેમ, ખરૂં કે નહિ પુષ્પાખહેન ?' શિરીષે ગંભીર વાતને હળવી બનાવી.

‘એ તો મને શી ખબર ? હું હજી કોઈની પત્ની બની નથી અને કોઈ મારો પતિ નથી. પિતા જેવા વડીલનોયે વિરોધ વહોરીને મેં તો લગ્નની સંસ્થામાં ઘુસેલા સડાને દૂર કરવાનો અભિનવ અખતરો આરંભ્યો છે...’

‘એમાં જોખમ નથી દેખાતું ?’ પૂર્ણિમાએ પૂછ્યું.

‘ના, હજી સુધી તો નથી દેખાયું, છતાં ધારો કે જોખમ દેખાય તો પણ અત્યારે માયાપોના કપાલા થઈ પડેલાં લગ્નો કરતાં ઓછું.’ પુષ્પાએ કહ્યું.

‘ઉમ્મરલાયક યુવાન અને યુવતી સાથે રહે એ જરા અજીવનું ખરૂં ને...’

‘પૂર્ણિમાખહેન, એ તો માન્યતાનો દોષ. એક ઘટના બને જતી હોય એમાં આસ્થા મૂકવાની ટેવ પડી જાય છે, નવા તરફ આસ્થાને બદલે કુશંકાઓ કરવાની આપણી પુરાણી ટેવ છે. ગાંધીજીએ ‘અહત્યય’ વિષે લખતાં કહ્યું છે કે: ‘...અહત્યય’ મન, વચન અને કાયાથી પાળવાનું હોય. જે શરીરને કાળૂમાં રાખતો જણાય છે પણ મનથી વિકારને પોષ્યા કરે છે તે મૂઢ મિથ્યાચારી છે...મનને વિકારી રહેવા દેવું તે શરીરને દાખવાનો પ્રયત્ન કરવો તેમાં નુકસાન છે.’ છતાં આપણો જૂનવાણી સમાજ મનને માંકકાની માફક ફૂદાફૂદ કરવાની છૂટ આપી શરીરને દાખવાનો ઉલટો પ્રયોગ ઠોકી બેસાડવા મથે છે!’

‘પૂર્ણિમાખહેન, માટે જ આપણા મૂઢ અને મિથ્યાચારી સમાજે આપમેળે થઈને સમાજને લયંકર દંડ, જૂઠું અને અનીતિને માત્રે વાળી દીધો છે.’ ભારકરે કહ્યું. ‘નીતિ-નીતિના નામની બાંજો મારનારાઓ જ અનીતિના આચરણ કરતા હોય છે: લગ્ન પહેલાં

કુમાર કુમારિકાઓના ધ્વજચર્યાના વ્રતનો કન્યાઓનાં વડીલોએ ભંમ કરાવ્યો હોય એવાં જોઈએ તેટલાં ઉદાહરણ આપણા જ ગામમાં, આપણી જ ન્યાતમાં છે. ન્યાતના આગેવાન યદને ફરનારાઓ પરીક્ષા પાસ કરવા જેવી તુચ્છ બાબતમાં અનેક વિધવા વિદ્યાર્થિનીઓ અને શિક્ષિકાઓના શિયળનાં બલિદાન લે છે, એના પણ જોઈએ તેટલા પુરાવા મોજૂદ છે.’

‘ માટે અમે સાચા અર્થમાં પરણીને પ્રભુતામાં પગલાં પાડવા સારૂ આ કાચો પારો પચાવવા જેવા નવા અને આકરા અખતરાનો આશ્રય લીધો છે. જે પ્રેમમાં પ્રભુતા છે તે ઉભય પ્રેમીઓને પ્રભુતાના ઉર્ધ્વગામી માર્ગે દોરી જાય છે. જે પ્રેમ વાસના પર ટક્યો છે તે પ્રેમ નથી. એ તો વાસનાતૃપ્તિનું ઢાંકણ માત્ર છે. જે પુરૂષ સ્ત્રીને ક્ષણ વિષયતૃપ્તિનું સાધન માને છે, તે પુરૂષને સ્ત્રી વિષયાસક્તિને જોરે પોતાના હાથનું રમકડું બનાવે છે.’

‘ પુષ્પા બહેન, ત્યારે તો તમે આરંભેલો અખતરો અવગણવા જેવો નહિ પણ આવકારને યોગ્ય છે.’ પૂર્ણિમાએ ગંભીર ભાવે કહ્યું. ‘ સાચું કહું તો મને તમારા આ અપૂર્વ હિંમતવાન પગલાનું રહસ્ય સમજાયું જ નહોતું : કેમકે, મેં એ ગંભીર ભાવે સમજવાનો વિચાર કર્યો નહોતો...’

‘ ઉલટું એ પ્રયોગ અમારા ઘરને સમરજીમિ બનાવનાર નિવડ્યો, તેથી વિના વિચારે અકારો લાગ્યો હતો; એમ પણ સાથે સાથે કહી નાખને, પૂર્ણિમા !’

‘ પુષ્પાબહેન, એ બધા પોતાના જ મનતરંગો છે.’ પૂર્ણિમાએ શિરીષની વાતને હસી નાખી

‘ અથવા તો શિરીષ પોતાના મનોભાવનું ચાલાકીપૂર્વક તમારી ઉપર આરોપણ કરે છે ?’ ભાસ્કરે પૂછ્યું.

‘ભાસ્કરભાઈ ! પુરૂષ પુરૂષને સારી રીતે સમજી શકે છે, એટલે તમે જ કહેાને, અથવા તમારા મિત્રને પૂછીને નક્કી કરાને ?’
પૂર્ણિમા હસી.

‘ભાસ્કર, આજે જ્યારે આપણે દિવસ સફાઈથી વાતો કરી રહ્યાં છીએ, ત્યારે મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે એમાં ખરા ગુનેગાર હું જ છું. મારા ઉતાવળા અને માની સ્વભાવને લઈને હું બાનાં એક એ વચનો ય ભૂલી જઈ શકતો નથી, તેમ મારી એ જ ત્રુટિયો પૂર્ણિમાના વ્યક્તિત્વને કચરી રહી છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘તો આજથી તમે પણ એક નવો અખતરો શરૂ કરો...’

‘પુષ્પાબહેન ! અમે...’

‘હા શિરીષભાઈ, તમે; તમે પરણી ચૂકેલાં છો એટલે હું તમને પ્રેમમંદિરમાં પ્રવેશવાના અધિકારી બનવાનું કહેતી નથી, પણ પ્રેમમંદિરની પવિત્રતા જાળવવાનું વ્રત લેવાનું કહું છું. ગાંધીજી તો વિવાહિતોને ય અવિવાહિત જેવાં થઈ જવાનું કહે છે. પણ હું તો તમારી પાસે નજીવી જ માગણી કરું છું. બહેન તરીકે, આજના પ્રથમ પરિચયે જ એટલો હક તમે મને આપશો ?’

‘ઘણી જ ખુશીથી !’ શિરીષે કહ્યું.

‘શિરીષ, સાવધાન ! હજી તો પૂરી ઓળખાણ સુધી થઈ નથી ત્યાં તો માગણીઓ શરૂ થઈ ગઈ. પુષ્પા ક્યાંક તને ફસાવે નહિ.’ ભાસ્કરે મજાક કરી.

‘આવી હિંમતવાળી બહેનને હાથે ફસાવું એ પણ સુભાગ્ય હશે, ભાસ્કર ! નિઃકીન જેવાના હાથે ફસાયા પછી એ તો આશ્વાસન થઈ પડશે. માગ બહેન...’

‘માગું છું એટલું જ કે હવેથી પૂર્ણિમાબહેનના વ્યક્તિત્વને સંપૂર્ણ રીતે વિકસવાની તક મળે તેમ કરવું. તમે તો સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી છો ને ?’

‘જરૂર.’

‘સ્ત્રીઓની એ સ્વતંત્રતા ન્યાયમંદિરમાં કે ધારાગ્રહોમાં સિદ્ધ થવાની નથી. એ તો ઘરમાં અને શયનખંડોમાં જ સિદ્ધ થવાની છે. તમે તો પરણી ચૂક્યાં છે, બાકી સ્ત્રીને સ્વતંત્ર થવું હોય તો તે કાઠની વરાવી વરે નહિ પણ જાતે જ, આત્મા ઓળખી શકે એવા વરને વરે એ અનિવાર્ય જરૂરી છે.’ ધરમાં અને શયનખંડમાં કુટુંબ અને પતિ સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વના સર્વાંગીણ વિકાસની વચ્ચે કશી જ આડખીલી ઉભી ન કરે એ વિવાહિતાઓ માટે જરૂરી છે.’

‘બહેન, હું એમ કરવા વચનથી બંધાઉ છું.’

‘શિરીષભાઈ, એ વચનને હું તમારા તરફની વીરપસલી ગણીશ.’

‘પૂર્ણિમાબહેન ! તમે કંઈ નહિ માગો ? હું પણ તમારો ભાઈ છું ને !’ ભાસ્કર હસ્યો.

‘હું મારો એ હક અત્યારે અનામત રાખું છું.’ પૂર્ણિમાએ કહ્યું.

‘પાછળથી ચક્રવૃદ્ધિ બ્યાજ સાથે લેવા ?’ પુષ્પાએ રમજ કરી.

‘દ્રૌપદીની માફક જરૂર પડે તમને યાદ કરીશ, ભાઈ !’

‘અને ત્યારે હું ગરુડ લેવા પણ ઊભો ન રહેતાં દોડતો તારી વહારે આવીશ, બહેન !’ ●

‘અરે, વાહરે કળિકાળનાં દેવો ?’ શિરીષ એમ કહીને હસ્યો, તે સાથે ફરીથી ત્યાં હાસ્યનો વંટોળ જામ્યો.

[૩]

‘શિરીષભાઈ ! બહુ ગેલમાં છે ને શું ?’ રાહિણીએ ખંડમાં પગ મૂકતાં મૂકતાં કહ્યું.

એની પાછળ પાછળ પરાગ આવ્યો.

‘આવો, આવો.’ શિરીષ ને પૂર્ણિમા એક સાથે જ બોલી ઊઠ્યાં.
એમની જ સ્વૈચ્છિક સાક્ષીથી શિરીષ નિર્દોષ ઠર્યો હતો, એથી
પૂર્ણિમા પોતાને એમની ઋણી માનતી હતી.

ભાસ્કરને જોઇને પૂર્ણિમાને સંક્રાંત્ય થાય તે પહેલાં જ શિરીષે
કહ્યું: ‘ભાસ્કર, પુષ્પાબહેન, આ મારાં મિત્ર રાહિણી અને પરાગ.
રાહિણીબહેન મિ. પિનાકીનનાં સુપુત્રી છે. શ્રીયુત્ત પરાગકુમાર સાથે
એમણે સ્વતંત્ર રીતે ‘સિવિલમેરેજ’ કર્યાં છે. એમણે મને અપાર
મદદ કરી છે...અને આ ભાસ્કર અને પુષ્પાબહેન, અમારાં એ
સન્નિવેશ છે. એમણે લગ્ન પહેલાં લગ્નોપાસના માટે સાથે રહેવાનો
નવો પ્રયોગ આદરી સમાજને ચમકાવી મૂક્યો છે.’

ચારે જણાંએ અરસપરસને વંદન કર્યાં.

‘શિરીષકુમાર, પરાગ તમારી સાથે વાત કરવા આવ્યો છે.’
રાહિણીએ કહ્યું.

ભાસ્કરે એ વખતે ઊઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ‘પુષ્પા ! ચાલો !’

‘હા.’

‘ના ના, પુષ્પાબહેન, અમારી વાત ખાનગી નથી. વળી
તમારે એમને રોમ ચાલી જવાનું નથી. મારે તમારી સાથે વાતો
કરવા છે...તમારી નૈતિક હિંમત માટે પહેલાં તો મારાં અભિનંદન !’
રાહિણી ઉતાવળે બોલી ગઇ.

‘હા, હા, ખેસને ભાસ્કર, ખેસોને, તમે બન્ને !’ શિરીષ ભૂત્ર
સુધારીને હસ્યો. ‘કેમ, મિ. પરાગકુમાર !’

‘મારે વિશેષ-ખાસ તો કશું કહેવાનું નથીજ. રાહિણીના
કહેવાથી મને કાલે જ ખબર પડી કે રાધવજીના અન્યાયી લગ્ન સામે
થવા જતાં, તમારે અન્યાયના ભોગ બનવું પડ્યું છે.’

‘એ તો હોય.’

‘એ આપતમાં મારે તમને ધન્યવાદ કે આશ્વાસન આપવા નથી. એ તો સહુ સહુની ફરજનું કામ... પણ મને એમાંથી મારી ફરજનું જાન થયું છે. મને લાગ્યું છે કે એક સાપ્તાહિક આપણે શરૂ કરીએ...’

શિરીષે સૂચક ભાવે પરાગ સામે જોયું. -

‘તમારે એની આર્થિક આપતની ચિંતા મારે સારૂ રહેવા દેવાની.’ શિરીષના મનોભાવ સમજી જઈને એણે કહ્યું. ‘ફક્ત તંત્રીખાતાંની જવાબદારી તમારી.’

‘હા...’ શિરીષ સાશ્વર્ય જોઈ રહ્યો હતો.

‘એમાં વિવ્રંચ કરવાની જરૂર નથી. છાપખાનું, કાગળ, ડેકલેરેશન એ બધી આપતની અર્ધપિર્ધા તજવીજ તો મેં કરી નાખી છે. રાધવજીના લગ્ન આપતનો જે તમારો લેખ ‘નૂતનસમાજ’માં ન છપાયો, તે જ લેખ તમારે આવતીકાલે છાપખાનામાં આપવાનો...’

‘હા...’

‘આગીદારી, પગાર કે પુરસ્કાર તમને જે પસંદ હશે તે વાત મારે મંજૂર છે.’

શિરીષ સામે એકાએક હા-નાની ગંભીર જવાબદારીનો પ્રશ્ન રજૂ થયો એટલે એ વિચારમાં ફૂંચી ગયો.

‘શિરીષભાઈ, મારા પિતાજીએ તમને જે મહાઅન્યાય કર્યો છે, તેનો સારા જમાઈ તરીકે પરાગ ચતુર્કિંચિત્ત અદલો વાળવા માગે છે.’ રોહિણીએ એમ કહીને સહુને હસાવ્યાં.

‘મારે એ વાત કબૂલ છે.’ શિરીષે કહ્યું.

‘મારે અને મિસ્ટર ભાસ્કરને આજે પ્રથમ મળવાનું થાય છે...’

પરાગના વાક્યને વચ્ચેથી ઉંચકીને શિરીષે કહ્યું.

“એનો કંઈ વાંધો નથી. ભાસ્કરે ફરટ કલાસમાં એમ. એ. પાસ કરી છે. પુષ્પાબહેન બી. એ. ના બીજા વર્ગમાં આવ્યાં છે...”

‘એ આપણી સાથે જોડાય એવી મારી ઇચ્છા છે.’

‘જરૂર, જરૂર, કેમ ભાસ્કર ?’ શિરીષે પૂછ્યું.

‘પુષ્પાબહેન, આપણને સહુને સાથે ઠીક ફાવશે.’

‘અધાં જ બંડખોર !’ પૂર્ણિમા બોલી.

‘ના, ના, સહુ સમાજના બહારવટિયા.’ રેહિણી હસી. એણે જરા ધીરેથી શિરીષના કાનમાં કહ્યું : ‘આ પણ હવે આપુજીથી ખૂબ કંટાળી છે. એ અમારી સાથે રહેવા આવે તો નવાઇ નહિ.’

‘એમ થવું જ જોઈએ, એમ થ-વું-જ જોઈએ.’ શિરીષ સ્વગત બબડતો હોય એમ બોલ્યો.

‘ચાલો, ત્યારે તમારી નવીન યોજનાની સફળતા ઇચ્છવા માટે હું સહુને સાફ ચાની વ્યવસ્થા કરું.’ પૂર્ણિમા એમ કહીને ઉઠી.

‘હું તમને મદદ કરાવું.’ કહેતી પુષ્પા એની પાછળ ગઇ.

‘ત્યારે હું એકલી આ પુરૂષ ટોળામાં શું કરવા બેસી રહું ?’ એમ બોલતી બોલતી રેહિણી પણ રસોડામાં દાખલ થઇ.

[૪]

‘પરાગ, તું મારી હિંમતની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે, પણ આ પુષ્પાબહેનને તું પૂરેપૂરાં પિછાન્નીશ ત્યારે એમની હિંમતનાં વખાણ કરતાં તું થાકવાનો નથી.’

રેહિણી રસોડામાંથી ચાની ટ્રે લઇને આવતાં જ બોલી ગઈ.

‘જો તને અદેખાઇ ન આવે તો એમનો પ્રશંસક બનવામાં મને જરાયે વાંધો નથી.’ પરાગે કહ્યું.

‘એમનો અખતરો ગુજરાતમાં તો નવો જ છે’ એમ કહી રાહિણીએ ટૂંકામાં એમના છ મહિનાના વ્રતની વાત કરી.

પરાગે શાંતિથી એ બધી વાત સાંભળીને કહ્યું: ‘પુખ્પાબહેન, અમેરિકામાં ‘કામ્પેનીઓનેટ મેરેજ’ની ચર્ચા ચાલે છે એ વિષે તો તમે વાંચ્યું જ હશે ?

‘જૂજી હીન્ડસેનું ‘ધ રિવોલ્ટ ઓફ મોડર્ન યૂથ’ અને માર્સેટ હેલ્ડમેન-બુલિયસનું ‘વાય આઇ ગિલીવ ઇન કામ્પેનીઓનેટ મેરેજ’ મેં વાંચ્યા છે. પરંતુ અમારો પ્રયોગ ધરમૂળની બાબતમાં એમનાથી બુદ્ધો પડે છે. એ લોકો મૈત્રી દરમિયાન ઇત્તરચર્ચના પાલન ઉપર બાર મૂકતાં નથી, જ્યારે અમારા પ્રયોગની ઇમારત લગ્ન પહેલાં મનના વિકારને દાખવાના આત્મસંયમના પાયા ઉપર ઊભી થઈ છે.’

‘મિ. પરાગ, અમે દુનિયાના કોઇ પણ દેશ પાસેથી સારી વસ્તુ સ્વીકારવામાં વાંધો જોતાં નથી: પરંતુ સ્થળ, કાળ અને પરિસ્થિતિનો વિવેક રાખીને.’ બાસ્કરે પૂર્તિ કરી.

‘ધારો કે તમારો એ અખતરો સફળ ન થયો, તો ?—’

‘તો અમે મિત્ર તરીકે છૂટાં પડીશું. અને અમારી નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર કરીશું. પરંતુ અમે નિષ્ફળ નીવડીએ એવું અમને લાગતું નથી.’ બાસ્કરે દૃઢતાથી કહ્યું.

‘પરાગબાઈ, અમારા અખતરોની અસંભવિતતા એ જ રીતે બની શકે: કાં તો અમારા એમાંથી કોઇ આત્મસંયમમાં મોળું પડે, અથવા તો...’ બોલતાં બોલતાં જરા અટકીને પુખ્પાએ બાસ્કર સામે જોઈ, સરિમત કહ્યું: ‘અથવા બાસ્કરમાં પુરુષ જીવતો થઈ, એ અસહિષ્ણુ બની મારી ઉપર સ્વામિત્વ સ્થાપવા માગે તો.’

આ પીતાં પીતાં મહુ હસી પડ્યાં.

‘આ પ્રયોગની પાછળ તમારો કયો ઉદ્દેશ છે?’ પરાગે પૂછ્યું.

‘એક તો રોહિણી અને તમારા ‘સિવિલ મેરેજ’ પાછળ જે હેતુ છે તે.’ પુષ્પાએ કહ્યું. ‘સ્ત્રી પુરુષની ફરજિયાત તાબેદાર રહેવી જ નોંધએ એ જરાજીજ્ઞ પુરુષવાદનો ધરમૂળથી વિરોધ: એ અમારો પહેલો ઉદ્દેશ, લગ્નની પુરાણી પ્રથામાં પેઠેલો સડો દૂર કરવો એ અમારો બીજો ઉદ્દેશ.’

‘પણ એથી સમાજવ્યવસ્થાની ગડી ઉકલી નહિ જાય?’

‘પરાગભાઈ! અન્યાયી સમાજવ્યવસ્થાની ગડી જરૂર ઉકલી જશે, પણ સાથે સાથે અમે એની ન્યાયી વ્યવસ્થાની નવી નીતિ વિધાયક રીતે સમાજ પાસે મૂકીએ છીએ ને?’

‘લોકો એમાં અનીતિ નેશે...’

‘નેશે શું, જૂએ જ છે. એટલે તો ભાસ્કરના કુકુખનો એની ન્યાતે બહિષ્કાર કર્યો જ છે. એથી અમે ગભરાઈ જવાનાં નથી. ખરી રીતે તો ચાલુ લગ્નવ્યવસ્થાને લીધે જ સમાજમાં અનેક જનતની ધૂણાત્મક બદીઓ દાખલ થઈ, પોંચાઈ, ખરદાસ્ત કરાઈ ચાલુ રહે છે. અમે અમારા પ્રયોગથી બતાવવા માગીએ છીએ કે, એથી જ સમાજમાં દંબને બદલે પ્રમાણિકતા અને અનીતિને સ્થાને નીતિ દાખલ થશે. છતાં સમાજ નવા અખતરાથી હંમેશાં ગભરાય છે, તેનાં પણ કેટલાંક કારણો છે.’

‘ક્યાં ક્યાં?’ રોહિણીએ પૂછ્યું.

‘પહેલું કારણ તો એ કે વાર્ષિક હંમેશાં યૌવનની તરફ અવિશ્વાસ બતાવી તેનો વિરોધ કરે છે. એમને યૌવનની પ્રમાણિકતામાં શંકા છે. યુવાનીને એ લોકો માત્ર ગદ્દાપચીરી કહીને ઉતારી પાડે છે; યુવક-યુવતીઓમાં અક્ષય જ હોતી નથી, તેઓ બતાવનાં હોય છે :

ઊર્મિભ્રમતાને સહજમાં વશ થઈ જાય છે : વ્યવહારનું એમને જ્ઞાન હોતું નથી, એવી એમની દલીલો હોય છે.’

‘અને એ દલીલો ખોટી છે ?’ પરાગે પૂછ્યું.

‘સર્વાંશે ખોટી નહિ તેમ સર્વાંશે સાચી નહિ. એમ તો પીઠ અને વૃદ્ધ વયની સામે પણ દાખલા દલીલોથી એવા આક્ષેપ આરોપી શકાય તેમ ક્યાં નથી ?’

‘પુષ્પાબહેન, તમે આ સંબંધમાં ઊંડો વિચાર કર્યો લાગે છે ?’

‘ભાસ્કરને અન્યાય ન કરો, પરાગભાઈ ! એમણે પણ સર્વાંગીણ વિચારો કર્યા છે : કહો ને કે અમે સાથે મળીને એ બધા વિચારો કરી આ પગલું ભર્યું છે.’

‘તો એ વિચારોનો પ્રચાર તમે ને ભાસ્કરભાઈ આપણા પત્રદ્વારા કરવાનું મને વચન આપ્યો.’

‘આજ ને આજ નહિ. અમને થોડાક કલાક તો એ બાબતનો વિચાર કરો નિર્ણય માટે આપો.’

‘વધુમાં વધુ અડતાલીસ કલાક, બસ ?’

‘મિ. પરાગ, તમે સરમુખત્યાર લાગો છો !’

‘ભાસ્કરભાઈ ! સારા કામમાં સરમુખત્યારી જ શોભે !’

‘તમે પણ ગાંધીજીનું અનુકરણ કરતા લાગો છો !’

‘શિરીષકુમાર ! ગાંધીજી તો મોટા માણસ છે. પરંતુ આપણે આપણા નાનકડા ક્ષેત્રમાં એમનું અનુકરણ કરીએ તો ખોટું શું ?’

‘પરાગ, ઉઠીશું હવે ?’ રોહિણીએ કાંડા બડિયાળ સામે જોઈને પૂછ્યું.

‘હા...ખોલો ત્યારે મિ. શિરીષ આપણે ક્યારે મળીશું ?’

‘કાલે જ.’

‘અને ભાસ્કરભાઈ, આપણે ?’

‘હું શિરીષ મારફત કહેવડાવીશ.’

શિરીષનાં મહેમાનો ગયાં ત્યારે વાતાવરણમાં નવું જ ચેતન લહેરાવા લાગ્યું. પૂર્ણિમા શિરીષ સામે બેઠને ઊર્મિભર્યું ‘મુકુલ્લ હાસ્ય હસી : જીવનમાં પહેલીજવાર.

‘કંઈ બહુ લહેરમાં આવી ગઈ ?’ શિરીષે પત્નીનો હાથ પકડીને ખેંચી.

‘આજે બહુ જ આનંદ થયો.’ પૂર્ણિમાએ પતિને ખલે હાથ મૂક્યો.

શિરીષે એના ઉત્તમાંગને ઉન્નત કરી અધરેણૂ ચૂમ્યા, ત્યારે અભાનપણે પૂર્ણિમાના બેઉ હાથ એના ગળાને વીંટળાઈ વળ્યા હતા.

૧૫ : ‘ આવતી કાલ ’

[૧]

પ રા ગ ના ન થા પત્ર ‘ આવતીકાલ ’ થી પહેલેજ ધડાકે પિનાકીનના કાર્યાલયમાં થયો. ‘ આવતીકાલ ’ની ખાસ લાક્ષણિકતા એ હતી કે એનું તંત્રીપદ પુષ્પા જેવી યુવતીને સોંપાયું હતું. એના પહેલા જ અંકમાં રાઘવજીના અસમાન લગ્ન પાછળનાં કારસ્થાનવાળો શિરીષની જાતિ તપાસનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એથી રાઘવજીએ ચીડાઈને પિનાકીનને ટેલિફોનમાં ખૂબ જ વાતો સંભળાવી દીધી.

પિનાકીનનું નામ શિરીષ સામેના મુકદ્દમાને લીધે ખૂબ જ ટીકાને પાત્ર તો બન્યું જ હતું: તેમાં વળી રાઘવજીના લગ્નવાળો લેખ ‘નૂતનસમાજ’માં પ્રગટ થવા દીધો નહિ, એ બાબત ‘આવતીકાલ’માં જાહેર થવાથી એની વિશેષ બદનામી થઈ! રાઘવજી તરફથી મળનારા ધૈસા ગયા અને હરિફ પત્ર શરૂ થયું તે વધારામાં!

‘ આવતીકાલ ’માં ભાસ્કરે ‘વર્તમાન જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ’ ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાળા શરૂ કરી હતી: પુષ્પાએ ‘આપણી લગ્ન-વ્યવસ્થા’ ઉપર સનસનાટીભર્યો લેખ લખ્યો હતો. એથી પહેલો જ અંક લોકપ્રિય બની ચૂક્યો હતો. એની લોકપ્રિયતાએ પિનાકીનના હૈયાની આગમાં ધાસતેલ હોમ્યું!

એ ધૂંધાપૂવા ચક્રને ઘેર મર્યો. વિશ્વાખાને જોઈ એણે રાડ નાખી:

‘જેવાં તારી પેટની ઊકરીનાં પરાક્રમ?’

‘પુત્રી તો જેટલી મારી તેટલી તમારી પણ છે—એણે વળો શું કયું?’ વિશાખાએ શાંતિથી પૂછ્યું.

‘પેલા સાથે મળી જઈને એણે મારી સામે છાપું કાઢ્યું!’

‘રોહિણીએ?’

‘એને ઉઠાવી જનારે...’

‘તમે...’

‘વિશાખા! હું તારાં લાપણ સાંમળવા નવરો નથી. જો આ છાપું!’ કહી એણે વિશાખા સામે ‘આવતીકાલ’ની નકલ ફેંકી.

એ બડબડવા લાગ્યો: ‘બાપ પૈસા આપી ગયો છે તે વેડફી નાખશે...બાર આપની વર્ણસંકર વેળ ભેગી થઈ છે...પિનાકીનને હજી ઓળખતા નથી...’

વિશાખાએ છાપાને આમતેમ ફેરવી બાબુએ મૂક્યું.

‘જેયુને હવે?...પેલો રાધવજી સાવ ફરી બેઠો...મારા તો ઠસ હજાર ગયા...આ બધું તારી ઊકરીને લીધે જ...’

એણે કપડાં આમતેમ ફેંકવા માંડ્યાં.

વિશાખા મૌનલાવે બેસી રહી.

‘શિરીષીઆને તેં જ ચડાવ્યો હતો...મારું છાપું હવે બંધ થશે... તું રસ્તાની લીખારણ થઈશ...’

વિશાખા હજી બરફ જેવી ઠંડી બેસી રહી હતી. પરંતુ એના હૈયામાં દાવાનળ બડબડવા માંડ્યો હતો.

‘જેવી મા એવી ઊકરી...વઠેલીનાં સારાં...’

‘બપરદાર, પિનાકીન!’ ચડિકા બનીને વિશાખા તાડ્યો.
‘એક શબ્દ પણ વધુ બોલીશ...’

‘તો ?’ પિનાકીને સામી ગર્જના કરી.
 ‘તો એમાંથી સાર નહિ નીકળે !’
 ‘તું મને ધમકી આપે છે ?’ તે એની સામે ધસ્યો.
 ‘ત્યાં જ ઉભો રહે.’
 ‘નહિ તો ?’ ગુસ્સાથી એણે વિશ્વાખાનો હાથ પકડ્યો.
 ‘તારે મને મારવી છે ?’
 ‘હા, ખોટા...’
 ‘માર જોડે !’
 ‘લે !...લે !...લે !...’ એણે મૂક્યા, તમાચા ને લાતો શરૂ કર્યા !
 વિશ્વાખાએ ખૂમરાણુ કરી મૂક્યું.
 પાડોશમાંથી લોકો ટોળે મળ્યાં : આસપાસના મકાનોની આરીઓ ઉઘડી : કોઇ કોઇ વિશ્વાખાની વહારે દોડી આવી.
 ધમરોળ મચી ગયું : પિનાકીન ઉશ્કેરાઈ લોકોની સામે થયો :
 વાત વધી પડી : પોલીસને આવવું પડ્યું : વિશ્વાખાને પોલીસના સંરક્ષણ નીચે ધરિપતાલમાં લઇ જવામાં આવી.
 અખબારોને નવો ખોરાક મળ્યો : વિશ્વાખાએ ‘આવતીકાલ’ કાર્યાલયમાં પરાગને ટેલિફોન કરાવ્યો : થેડા વખતમાં તો શેઢિણી અને પરાગ ધરિપતાલમાં આવી પહોંચ્યાં ! તેઓ શેઢિણીને પોતાને અંગલે લઇ ગયાં.

[૨]

રથવાયા અનેલા રાઘવજીએ સોલિસિટર મારફત એક લાખ રૂપીઆની નુકસાનીની ધમકીવાળી, બદનક્ષીની નોટિસ આપી. સિરીષ એ નોટિસ જોઈને હસ્યો. એણે પરાગને કહ્યું : ‘પરાગ, પૈસા તારા

છે, એટલે આ શ્રીમંત માણસની ધમકીથી તું ગભરાતો ન હોય તો રબ્બરના ડુક્કા જેવો એનો આ પોકળ દેખાવ તો પળવારમાં આપણે ફેફસી નાખી શકીશું.’

પરાગે કહ્યું : ‘ શિરીષ, હવે તો જ્યારે આ કામમાં ઝૂકાવ્યું જ છે, ત્યારે પૈસા બચાવવા સારૂ ડરવાની તો વાત જ નથી. ’ હરિનો મારમ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જો ને ! ’ એજ હવે તો આપણો મુદ્રાલેખ.’

‘ તો પછી આપણે પણ રાધવજીને બતાવી આપીએ કે ઘેરઘેર પિનાકીન જેવા પૈસાથી પીગળી જાય એવા પામર હૈયાના પત્રકારો વસતા નથી : તેમ પોતાનાં નાણાંની થેલીઓના જોર પર કાષ્ઠ લક્ષ્યાધિપતિ, વીર વિક્રમના એકવીસમા સંવત્સરમાં નિર્વિધે સામાજિક અન્યાયો ચલાવી શકતો નથી.’

પરાગના પિતા એને લાખો રૂપીઆનો વારસો આપી ગયા હતા. એ જીવાન અને હિંમતવાન હતો. એક વખત કોઈપણ કામ ઉપાડ્યું પછી ગમે તે થાય છતાં તે હાથમાંથી છોડવું નહિ એવો એનો સ્વભાવ હતો.

પુખ્ત અને બારકર તો ઘણાં જ મક્કમ હતાં. કોઈપણ રીતે અને ઉપાયે એક નિર્દોષ યુવતીને રાધવજીનો શિકાર બનવા ન દેતાં એને ઉગારી જ લેવી એવી એમની ઇચ્છા હતી. પણ શિરીષ માટે તો એ પ્રતિષ્ઠાનો સુદ્ધ પ્રાણપ્રશ્ન બની ગયો હતો.

રાધવજીની નોટિસ મળી તે દિવસે એણે બીજો લેખ લખ્યો. માત્ર એ લેખ લખીને જ ખેસી ન રહ્યો, પણ રાધવજીની જ્ઞાતિના યુવાનોને આ અન્યાય અટકાવવા સારૂ તૈયાર કરવા હસ્તપત્રિકાઓ અને સભાઓદ્વારા પ્રચાર કામ શરૂ કર્યું. બીજી તરફ સમસ્ત મુંબઈના યુવકોને અને સમાજ સુધારકોને આ અન્યાય થતો અટકાવવા ઢંઢોળી ઢંઢોળીને બેઠા કર્યા. જે નિર્દોષ યુવતીનો ભોગ લેવાયો હતો તેનાં

નામકામ મેળવી પૂર્ણિમા મારફત એના મનની વાત જાણી લઈ
‘રાધવજી જેવા શ્રીમંત વૃદ્ધ વેવલા સાથે લગ્ન થાય તે કરતાં હું
આત્મહત્યા કરવાનું વધુ પસંદ કરીશ.’ એવાં એનાં વચનોની મૂડીના
આધારે અદાલત મારફત એ ‘પાપલગ્ન’ નો ‘કારમો કપાલો’
અટકાવવાનાં આદેશનો પણ આરંભી દીધાં.

એથી કન્યાના કુટુંબીઓમાંના જીવાનિયાઓને પણ ખૂબ
પાણી ચડ્યું,

રાધવજી એથી સવિશેષ મૂંઝાયો : એની સ્થિતિ જીજ્ઞંસુ ગળનાર
સાપ જેવી થઈ પડી. સમસ્ત મુંબઈ એના નામ ઉપર ફિટકાર વર્ષાવી
રહ્યું; ગુજરાતભરમાં એના પડધા પડવા લાગ્યા.

ધૂંધવાએલો અને ધૂંઆપૂંઆ થએલો રાધવજી પોતાના પારસી
સોલિસિટરને કહેતો હતો : ‘પસ્તાક્રિયા શેઠ, ગમે તેટલું ખર્ચ થાય
એની પરવા નહિ, પણ એ ‘આવતી કાલ’ના ચીંથરિયાને બંધ
કરાવી દો અને એના તમામ માણસોને જેલમાં પુરાવી દો ! પૈસાથી
ડરશો નહિ, જેટલા જોઈએ તેટલા વાપરો...!’

મિ. પસ્તાક્રિયા લગભગ રાધવજીના જેટલી હિંમરના આદમી
હતા. એ પહેલાં તો હતી પડ્યા અને પછી બોલ્યા : ‘રાધવજી શેઠ,
ટમો વાનિયા લોકો લાખખો ને કરોડો કમાઈ શકે, પરંતુ જેવારે
ટમારા કોષપન જાટના સવારહની વાટ આવી કે બસ્સ ટમારા લોકોની
અક્કલ ગૂમ ! સુ’ સમજ્યા શેઠ ?’

રાધવજીને ગરજ હતી એટલે પસ્તાક્રિયાનો એ ધ્રા ગળી ગયા.

ચાંદીની ડબ્બીમાંથી તપખીર લઈ એક જે સડાકા ખેંચી,
ખાખી રંગના ડૂચાથી મોટા લાંબા નાકનાં પહોળાં નસકોરાં સાફ
કરીને પસ્તાક્રિયા વળી બોલ્યા :

‘શેઠ, ટમુ લોકો એમ સમજેચ કે આયકારત તે સોલિસિટરના
કે પૈસાડારોના આપની હોસે ! એટો બાવા પેલા હમારા લખનારાઓ

કહેય્ ટેમ નિયાયની અડાલટ! અંગરૈજીમાં કહેય ટેમ નિયાય એટો ગધેરા છે, સુ સમજિયા શેઠ! એના કરતાં ટમે એક મારી સલાહ માનસો ?'

‘જરુર, કહેને! સલાહ લેવા તો કામધંધો છોડીને આટલે આગ્યો છું.’ પસ્તાકિયાની વાતોને નાહકની પદ્મપદ્મ માનનાર આપારીએ સીધી વાતને પકડી લીધી.

‘શેઠ ખોટું લાગે તો માફ કરજો, પન મને ટો લાગેય ટે આપના ભલા માટે કેઉંચ...’

‘હા, હા, ખોલોને ?’

‘ટો, જાને વાટ એવી છે કે, કારત કચેરીના મામલામાં કોન ફાવસે ને કોન નહિ ફાવે ટે ટો કહી સકાય જ નહિ...’

‘એમાં ભલેને ગમે તેટલું ખર્ચ થાય...’

‘સમજિયો, સમજિયો શેઠ! પન મેં એક વખત કહ્યું ને કે કંઈ અડાલટ આપરા બાવા બપાવાઓની નથી...’

‘હશે જવા દો એ વાત. મુદ્દાની વાત પર આવોને !’

‘ટિયારે, વાટ જાને એવી છે કે, હવે આપ બુઢ્ઢા ડયા, છોકરાંને ઘેર પણ છોકરાં છે; એટલે હવે આ પરણવાની પંચાટ છોરી, લગવાનનું ભજન કરો...’

રાધવજી કંટાળી ગયા. પરંતુ શ્રીમંત શેઠીઆઓ પૈસા આપીને પણ સોલિસિટર અને દાકતરના કઠોર કબ્જો પી જતાં ટેવાયલા હોય છે, તે રીતે શેઠની જરૂરવાળા એ માનવીના અણગમતા કબ્જો પચાવી ગયા. વાણી પર સંયમ રાખીને એમણે કહ્યું:

‘પસ્તાકિયા શેઠ, હાલ તુરન તો આ પ્રશ્ન મારે સારૂ પ્રાણુ તેમજ પ્રતિષ્ઠાનો થઈ પડ્યો છે. અત્યારે બીજો વિચાર કરવાનો નથી. એમાં હારીશું ત્યારે જોયું જશે !’

રાધવજી મનમાં જુદા જ ઘાટ ધડી રહ્યા હતા. ‘પૈસાના જોરે છોકરીને દૂરના કોઇના એકાંત ગામડામાં લઇ જઇ, લગ્ન કરી નાખી સધળા શત્રુઓને ધૂળ ચાટતા કરી શકાશે.’ એના જૂના દાખલાઓનું એ સાથે સાથે સ્મરણ કરી રહ્યા હતા.

‘જુઓને શેઠ, આપડો સંબંધ બહુ જૂનો છે એતલે કહેવું પરેય; બાકી ટો અમું લોકાને શુંય; પૈસા ટમારા લોકાનાય, ફાવે ટેમ લરોને ! ટમે લરસો એમાં અમુંને ટો ફાઇડો છે બાવા !...બાકી માફ માનો ટો આ વાટને બહુ જાહેરવામાં માફ નથી. કોરતમાં પન કોઇ કાંડા કારી જડું નથી. ટમે એમ માનતા હો કે છોકરીના બાપને ઢમકાવી સમકાવી, ખાનગી પેટે લગનના ચાર ચોખા છંતાવી લેવાસે, તો ટેમાં પન, ડરેક વખટે બિલારીને ડૂધ મલકું નહી...’

‘એ બધાનો વિચાર પછી કરીશું. અત્યારે તો એ જાપાવાળાને તતડાવીને બીજી નોટિસ આપી દો અને તેમ છતાં ન અટકે તો ફેસ માંડો...ચાલો શેઠ મારે ઘણું કામ છે !’ કહી કંટાળેલા રાધવજી ચાલી ગયા.

‘આ વાનિયા લોક કિયારે સુદરસે !...આય લોકો ટે સું સવરાજ લેવાના હુટા !’

રાધવજીના ગયા પછી, પરતાકિયા-એલચીડાનાની પેઢીના મોટા ભાગીદાર પેસોતન પરતાકિયા એકલા એકલા બડબડયા !

[૨]

વિશાખા ઉપર જુદમ ગુજરવાના આરોપસર પિનાકીન સામે પોલીસ કોર્ટમાં મુકદ્દમે શરૂ થયો, ત્યારે અદાલતનું દીવાનખાનું પ્રેક્ષકોથી ઊભરાઇ જતું હતું.

વિશાખાને શરીરે સખ્ત મૂઠ માર વાગ્યાની ઇસ્પતાલના

દાકતરે જીખાની આપી. એની આસપાસ રહેતા કેટલાક પાડોશીઓએ પિનાકીનને વિશાખા ઉપર આક્રમણ કરતો અને માર મારતો જોયાનો પુરાવો આપવા ઉપરાંત એ માણસ ઘણો જ ચિડિયલ અને તકરારી હોવાનું જણાવ્યું.

વિશાખાએ એના ચિકાયાનાં કારણો રજૂ કરતાં રાધવજી પાસે પૈસા મળવાની અને એ પૈસાની લાલચે શિરીષ સામે ફેજદારી કર્યાની વાત જણાવી.

અચાવના સાક્ષીએ વિશાખાને ડરાવી, દમ ખતાવીને રેહિણી, શિરીષ-પરાગના છૂપા કાવતરામાં સામેલ થવાનો એની સામે આક્ષેપ મૂક્યો, ત્યારે વિશાખાના વકીલે, વિશાખાના મુખથી પિનાકીનનાં પુરાણાં પાપો પરથી પરદો ચીરી નંખાવરાવ્યો !

એથી મુકદ્દમાએ ખૂબ સનસનાટી મચાવી.

વિશાખા તરફથી રેહિણી, પરાગ, શિરીષ સાક્ષી તરીકે આવ્યાં. એમની જીખાનીઓથી સમાજસુધારક અને સુધારાના પ્રચારક પત્રના તંત્રી લેખે એણે જે પોલ-પોલ ચલાવી સ્વાર્થ સાધેલો એની ઉપર પ્રખર પ્રકાશ પડ્યો. પિનાકીનના ઉછેરના મૂળ સુધીનાં પડેપડે એમાં ઉખડ્યાં.

રાધવજી પાસેથી પૈસા લીધાના આક્ષેપની સાબિતી માટે વિશાખાએ રાધવજીને સાક્ષી તરીકે સમન્સ મોકલાવ્યો. રાધવજીએ માંદગી વગેરેનાં એક બે વખત બહાનાં ખતાવ્યાં પરંતુ છેવટે તેમને સાક્ષી તરીકે કોર્ટ સમક્ષ હાજર થવું પડ્યું.

પિનાકીનની લાંચ ખાનાની તદખીર વિશાખા જાણતી હતી એટલે રાધવજીએ પાંચ હજારનો ‘ પોષ્ટ ડેટડ ચેક ’ આખ્યાની અને લગ્ન થાય ત્યાંસુધી પિનાકીન એ બાબતમાં છાપામાં કશું છાપે નહિ તો બીજા પાંચ હજાર આપવાની વાત કબજ્જી.

પિનાકીનને સગ્ન થઈ. એનાં પોલ પ્રસિદ્ધ થઈ જવાથી એનું અખખાર ચાલતું બંધ થયું; વિશાખા હમેશને માટે રાહિણી અને પરાગ સાથે રહેવા ગઈ.

‘આવતીકાલ’ નવમનવાદીઓનું તો અતિપ્રિય પત્ર બની ગયું હતું, પણ એનો કટ્ટર વિરોધ કરનારા પ્રખર સનાતનીઓ સુદ્ધાં બંધ ઓરડાઓમાં બેસીને એનો અભ્યાસ કરતા.

‘નિર્બંધ લગ્ન’ના આપ અખતરાના પુષ્પાના લેખો વર્તમાન લગ્નપ્રથાની ખામીઓ એવી સચોટ રીતે રજૂ કરતા હતા કે તેની સામે આચાર્યો અને શાસ્ત્રીઓ સુદ્ધાં જવાબ આપવાની ક્ષમતા કરી શકતા નહિ.

તેઓ અંદર અંદર ચર્ચાઓ કરતા :

‘વાત ખરી છે કે આપણી લગ્નની સંસ્થા જર્જરિત થઈ જવાથી ધર્મ, શાસ્ત્ર, સંસ્કાર અને વિધિને નામે અનેક અનાચારો તેમ અત્યાચારો થઈ રહ્યા છે : લગ્નની વિધિઓ અને રૂઢિઓના પોલાદીપણને લીધે ગુપ્ત વ્યભિચાર, છાની ભ્રાજુલત્યાઓ, ધર્મસ્થાનોમાં દૂષા ગર્ભપાતો થાય છે એની પણ ના નાહ. તનનાં અને મનનાં ન થવા જેવાં કન્નેડાં યે થાય છે, છતાં એનો સાચો ઉપાય તો વધારે આગ્રહ અને ખંતભર્યા ધર્મશિક્ષણમાં રહેલો છે : બંધન વિનાનાં લગ્નને નામે પ્રગટ વ્યભિચારમાં નહિ. આ લેખની લેખિકા સ્ત્રી નામધારી કોઈ પુરૂષ હો કે સાચી સ્ત્રી, પરંતુ એ ચાલાકીથી રૂઢિ અને નીતિને ભેળંભેળ કરી દઈ, અનીતિને એવી રીતે ચડાવે છે કે, જેથી સાદા વાંચકોને તો એમ જ લાગે કે, ‘લગ્નની હયાત સંસ્થાનો વિરોધ કરી, ‘જંગડિયાં લગ્ન’ કરતા થવું એમાં કોઈ પ્રકારના ધર્મ, સંસ્કાર કે નીતિનો નાશ નથી, પણ જડ અને કઠોર રૂઢિઓનો જ નાશ થવાનો છે. ઝોટલે આવા લેખો મૂળરોગના નિવારણને બદલે નવા રોગો નિર્માણ કરે છે!’ છતાં લેખમાળામાં આવતી તર્કસિદ્ધ

અને બુદ્ધિગમ્ય દલીલોની સચોટતા જોઇ, જાહેરમાં એનો વિરોધ કરવાની કે જવાબ આપવાની કાંઈની હિંમત ચાલતી નહિ.

‘આવતી કાલ’ ને દયાવી દેવા માટે સનાતનીઓએ એના બહિષ્કાર પોકારવાની તજવીજ કરી, પરંતુ તેમાં એ લોકો ફાવ્યા નહિ. ‘આવતી કાલ’ માંથી આર્થિક નફો મેળવવાની તો એના સંચાલકોની ઇચ્છા નહોતી, ઉલટો પરાગ એમાં પૈસા ગુમાવવા તૈયાર હતો. એનું તંત્રીમંડળ ઇશ્વર સત્ત્વ સંશુદ્ધિઃ । અને તેન લ્યક્તેન મુંજીયાઃ । માં શ્રદ્ધા ધરાવતું હતું. એટલે ‘આવતી કાલ’ એના પોતાના ચેતનથી જીવતું એટલું જ નહિ પણ ફાલતું જતું હતું. જીનવાણી વિચારવાળાઓના જ વંશજો એના અભ્યાસ પૂર્ણ લેખોનું મનન કરતા.

ભારતકરની જ્ઞાતિ સંસ્થાઓની સચોટ લેખમાળાએ ખાસ કરીને તો, એના ગામની ચોર્યાશી ન્યાતમાં ખૂબ જ ખજાળાટ મચાવી મૂક્યો. એની શાસ્ત્રીય વિચારશ્રેણીનો વિરોધ થઈ શકે તેમ નહોતું, એની અભ્યાસપૂર્ણ, સાધાર, ન્યાયી અને સચોટ દલીલોનો, બુદ્ધિમાન માનવીઓ સ્વીકારી કે સત્કારી શકે એવો જવાબ આપવો એ અતિ દુષ્કર કામ હતું.

જ્ઞાતિઓના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનના ચોકીઆતો જાતે જ એ બંને મૂખ્ય સ્થંભોને આંતરિક રીતે કેમ કોરી ખાઈ નાખ્યા બનાવી રહ્યા છે, એ ઉદાહરણ સાથે, ભારતકરે લખવા માંડ્યું, ત્યારે સામાન્ય રીતે ચારે બાજુ અને ખાસ કરીને એના ગામમાં ચોર્યાશી ન્યાતમાં ખૂબ જ ખજાળાટ જાગ્યો.

શરૂઆતમાં તો બદનક્ષીની ફરિયાદોના બચથી એ લેખમાળા બંધ કરાવવાના પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા. સામ, દામ, બેદ અને દંડ બધાં શસ્ત્રોનો નકામાં નીવડ્યાં, ત્યારે થાકી હારીને નવનીતલાલ સાથે સમાધાનની વાટાઘાટો કરવાના પરાક્ષ પ્રયાસો શરૂ થયા ! પરંતુ નવનીતલાલે એ બાબત પર વધારે ધ્યાન જ આપ્યું નહિ. ‘તમે અમારો બહિષ્કાર ક્યો છે : હવે અમારે-તમારે કરોજ સંબંધ છે નહિ.’ એમ કહીને એમણે હાથ ખંખેરી નાખ્યા.

એથી ચોર્યાશી ન્યાતની પંચાત માથે લઈને ફરનારા જે જે ચૌદશીઆઓના પગ નીચે, પોતાનાં કે પોતાનાં સર્ગા સંબંધીઓના પાપની હોળીઓ છૂપી રીતે બડબડી રહી હતી, તેઓ, રખેને યાતિ સામે મરણિયો અનેલો બારકર એ બધા બવાડા પ્રગટ કરી દે, એવા બયથી ધૂજવા લાગ્યા !

[૩]

રાધવજીએ પિનાકીનવાળો મામલો બન્યો તે પહેલાં ‘આવતી કાલ’ અને શિરીષ બેઠની સામે નુકસાનીનો દાવો અને બદનક્ષીની ફરિયાદ દાખલ કરાવી દીધાં હતાં. એથી જીનવાણી સમાજ રાજ થઈ ગયો હતો.

પરંતુ પિનાકીનવાળા મુકદ્દમામાં ખુદ રાધવજીને જે પ્રકારની કબૂલાત કરવી પડી, તે પછી એમના ટાંટિયા ધૂજવા લાગ્યા હતા.

એક બે વખત એમના સોલિસિટરે કહ્યું પણ ખરું કે; ‘બાવા, ટમે હવે આ કેસમાં ફાવવાના નથી !’ છતાં ફરિયાદ દાખલ કરવાથી ‘આવતીકાલ’ કેસનો નિકાલ થાય નહિ ત્યાંસુધી એમના સંબંધમાં કંઈ લખી નહિ શકે એટલું એમને આશ્વાસન હતું. સાથે સાથે પોતાની મુરાદ પાર પાડવા એમણે છૂપાં સૂત્ર સંચાલન શરૂ કરી દીધાં હતાં.

દરમિયાન ‘આવતીકાલ’ના સંચાલકોએ રાધવજી જે કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની આશા સેવતા હતા, તેના નિકટના વડીલોની મારફત એ કન્યા માટે અદાલતનું રક્ષણ માગ્યું. એમાં એ આશાભરી હલેતી બાળાનો રાધવજી પૈસાને જોરે બંધ બાળવા બેઠા છે એ સાબીત થયું. તેથી તો રાધવજીના હાથ હેઠા પડ્યા !

થોડા દિવસ પછી એ કન્યાને એની જ ન્યાતના એક યુવક સાથે યુવકમંડળના આશ્રય નીચે ધામધૂમથી પરણાવી દેવામાં આવી.

પરાગે તે પછી પોતાના પત્રની ખોટી બદનામી કરવા માટે રાધવજી સામે ફરિયાદ નોંધાવી. એથી શહેરમાં નવો જ બળબળાટ શરૂ થયો.

૧૬ : સાધુરામનો પત્ર

[૧]

શિરીષની મનોદશામાં બારે પક્ષો થઈ ગયો હતો. પુષ્પાની આગળ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી પૂર્ણિમા સાથેનું એનું વર્તન ફરી ગયું હતું: ‘આવતીકાલ’ને ઉપરાઉપરી જે સફળતા મળી રહી હતી, તેથી એના દ્યુપચ્યુ મનમાંથી નિરાશાવાદ નીતરી જઈ, નવો આશ્વાવાદ ઉત્પન્ન થયો હતો: પરાગ, ભાસ્કર, પુષ્પા, રેહિણી અને વિજ્ઞાપના સંપર્કથી એ ખુશખુશાલ રહેતો થયો હતો. પૂર્ણિમામાં પણ અસ્મિતાનું નવું જ જાન પ્રગટ્યું હતું, એથી એમના દાંપત્ય જીવનની નવી વસંત બેસી હતી, પૂર્ણિમાની માનસિક શાંતિ સાથે એની શારીરિક સ્થિતિમાં પરિવર્તન થતું જતું હતું. એ સિમંતિની બની તેથી એનામાં અપૂર્વ ઉલ્લાસ રહ્યો હતો.

શિરીષે માતા સાથે બંધ કરેલો પત્રવ્યવહાર ફરીથી શરૂ કર્યો હતો. એથી ગોદાવરીના ધવાયજ્ઞ માતૃહૃદય પર ગંગાજળનો છંટકાવ થયો.

માડીના જે પત્રો આવતા, તેમાં પુત્ર તરફના પોતાના વર્તન માટે પશ્ચાતાપ સાથે ‘બેટા, હવે હું તને સમજી શકી છું. મા થઈને મેં તને જોકારો દીધો એ વાત યાદ કરે’ છું ત્યારે મારાથી રડી જવાય છે. દીકરા, હવે થોડા દિવસ પૂર્ણિમા સાથે તું અહીં આવી જાય તો મારા દિલને ટાઢક વળે. પૂર્ણિમાને પણ મેં ઘણી વખત કડવાં

વેણુ કઢ્યાં હતાં, એ વાત સાંભરે છે ત્યારે મને એ કલ્યાગરી વહુઆર પેટની દીકરી જેવી દેખાય છે. આપણુ મા-દીકરાની ભક્ષાઈમાં એ બિચારી વિના કારણે હેરાન થઈ છે...ખેટા, હવે હું પાકું પાન થઈ-થોડા દહાડાની મહેમાન છું, તો થોડોક વખત તમે બન્ને અહીં આવી જાઓ. તમને જોઈને હું મારી આંખ ઠારું.’

માડીના એ વહાલભર્યા પત્રોએ શિરીષના હૈયાના જૂનાં મહેણાંના ધા ઉપર મલમ ચોપડી દીધો. જનુનીની નૈસર્ગિક મમતાએ જોતજોતામાં એ ધા રૂઝાવી દીધો.

શિરીષના ઉત્કર્ષથી રશ્મિને અપાર આનંદ થયો. એમના ત્રણ જણના કુકુળમાં ધરણડાઈની જામેલી મહાગાંઠથી જે વિષાદનાં વાદળ છવાયાં હતાં, તે પિનાકીનના પ્રતાપે એકાએક વિખરાઈ ગયાં અને નવા સુખ સંતોષનો સૂર્યોદય થયો તેથી એક દિવસ તેણે કહ્યું :

‘શિરીષ ! પિનાકીને શત્રુભાવે પણ તારી તો સાચા સુહૃદની જ પેઠે સેવા બજાવી છે !’

‘એ માટે મારે તો તારો અને સુવદનનો જ આભાર માનવાનો છે ને !’ શિરીષે હસીને ઉત્તર આપ્યો.

‘ભાઈ ! તમારે જ પ્રતાપે મારે તો રૂઝાં વાનાં થયાં.’ ‘હર્ષથી છલકાતે હૈયે પૂર્ણિમાએ કહ્યું; બહેન તરીકે મારો તમને આશીર્વાદ છે કે, પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે.’

‘શિરીષ, ખાના આવા કાગળો આવે છે, તો હવે એક વખત તમે એમને મળી આવો...’ રશ્મિએ આગ્રહ કર્યો.

‘એ ખરું, પણ એટલો વખત કાઢવો ક્યાંથી ? અમારું ‘આવતી કાલ’ મને આજની નવરાશ જ આપતું નથી.’

‘પુષ્પાબહેન અને ભાસ્કરભાઈ થોડા દિવસ નિભાવી લેશે...’

‘અમારા કામની વિભાગણી એવી છે કે, સહુ પોતપોતાના કામમાં ગૂંથાયલાં જ રહે છે. વળી થોડા દિવસ પછી પુષ્પા-ભાસ્કરનું બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉજવવાનું છે...’

‘એટલે?’ રશ્મિએ સાશ્વર્ય પૂછ્યું.

‘લગ્ન માટેની યોગ્યતા કેળવવાનું એમનું છ મહિનાનું વ્રત હતું તે હવે પૂરું થશે...’

‘પછી તેઓ પરણશે?’

‘જરૂર. પણ આપણી પુરાણી વિધિ પ્રમાણે નહિ ચાર મિત્રોની હાજરીમાં એમનાં લગ્ન નોંધાવવામાં આવશે. તે પછી તેઓ પતિ-પત્ની બનશે.’

[૨]

નવનીતલાલ અને રમાબહેન એએક વખત મુંબઈ આવી ભાસ્કર-પુષ્પા સાથે રહી ગયાં હતાં.

પુત્રના લેખો વાંચીને પિતાને જ્ઞાતિસંસ્થાના મૂલ્યાંકનની નવી પારાશીશી લાધી હતી. પુષ્પાની લેખમાળાએ રમાબહેનના મનમાંની રહીસહી બીતિને પણ દૂર કરી દીધી હતી.

એમનો અતિ આગ્રહ હતો કે, એમનાં લગ્ન પોતાને જ ઘેર થાય.

ભાસ્કર અને પુષ્પા કહેતાં: ‘આપના શુભાશિષ લેવા તો અમે અમારા વ્રતના આરભે આવ્યાં હતાં, તેમ નવા જીવનમાં પ્રવેશતી વખતે પણ આવવાનાં જ. પરંતુ જ્ઞાતિજનો ફરીથી વિરોધ જગાડે અને બાના જીવને દુઃખ થાય...’

‘અમારી એ પુરાણી લાગણીઓને જ્ઞાતિજનોએ જ શિથિલ બનાવી દીધી છે. પરંતુ તમારા બન્નેના લેખો વાંચ્યા પછી તો અમે સર્વથા તમને જ અનુકૂળ બની ગયાં છીએ. કેમકે અમે એ લેખો દ્વારા તમને બ-રા-બ-ર સમજી શક્યાં છીએ.’

પરાગ અને રેહિણી, ભાસ્કર-પુષ્પાના લગ્નોત્સવને સરસ રીતે ઉજવવા માગતાં હતાં.

‘આ લગ્નોત્સવ, આપણા સમાજમાં નવીન સીમાચિહ્ન સમો થવાનો: એટલે એ તો સહુને યાદ રહે તેવી રીતે ઉજવાવો જોઈએ.’ પરાગની એ જ દલીલ હતી.

‘તું ને રેહિણી ચોરી-છૂપીથી પરણી ગયાં માટે તમારે અમારા લગ્નનો દેશભરમાં ધ્વજગરો બાંધવો છે.’ ભાસ્કરે કહ્યું.

‘એમ માનો.’ રેહિણીએ કહ્યું. ‘અમારા મનના અધૂરા કોડ એ રીતે પૂરીશું તો પણ અમને સંતોષ થશેને!’

‘વિશાખાબહેન, તમે તો રેહિણીના સૂરમાં સૂર ના જ પૂરાવતાં.’ પુષ્પાએ હસતાં હસતાં એમને વાતમાં ખેંચ્યાં.

‘પુષ્પા ! મારી રેહિણી કરતાં તમે વધુ સદ્ભાગી છો. રમાબહેન અને નવનીતભાઈ તમારા લગ્નમાં હાજર હશે અને તમને આશીર્વાદ આપશે.’ વિશાખા બોલતાં બોલતાં જરા ગંભીર બની ગઈ. એના મનમાં પિનાકીનની સ્મૃતિ જાગી.

‘બહેન, મારા બાપુજી હવે થોડા જ દિવસમાં છૂટીને આવશે. એમને સમજાવીને આપણે પુષ્પાબહેનના લગ્નોત્સવમાં તેડી જઈશું.’ રેહિણીએ માતાના મનોભાવ પારખીને કહ્યું.

‘જરૂર.’ પરાગે તેને અનુમોદન આપ્યું.

‘બહેન, તું એમને ઓળખતી નથી. એમના જેવો કિન્નાબોર માણસ મેં કોઈ જોયો નથી.’ વિશાખા બોલતાં બોલતાં ગદ્ગદ બની ગઈ.

‘પણ આપણે કિન્નો નહિ રાખીએ એટલે એમનું હૃદય પીગળશે.’ પુષ્પાએ કહ્યું. ‘આપણો સાચો પ્રેમ હોય તો પથ્થર સુદ્ધાં પલળી જાય, વિશાખા બહેન !’

‘ભગવાન તમારાં વચનને સાચાં પાડે, બહેન.’ વિશાખાએ નેધારાનાં આધારના નામનો આશરો શોધી આશ્વાસન મેળવ્યું.

[૩]

વિશાખાને પોતે જે આશ્વાસન આપ્યું, તેમાંથી પુષ્પાનાં નવાં મનોમંથન શરૂ થયાં ;

‘જો પિનાકીન ભાઈને પીગળાવી શકાય, તો પછી આપુછને કેમ પીગળાવી ન શકાય ? ... જાના અવસાન સુધી એ કેટલા બધા ઉદાર હતા ! ‘મારી એકની એક દીકરીને મારે કોઈ રીતે નારાજ કરવી નથી.’ ફોઈમા વિધવા થયા પછી આપુછ સાથે રહેવા આવ્યાં અને મારા વિવાહની ઉતાવળ કરવા લાગ્યાં, ત્યારે મારી નારાજ બોધને ફાઈને એમણે કહી નાખ્યું હતું...ફોઈમાના અતિ જૂનવાણી વિચારની પાછળથી એમના મન ઉપર થોડીક અસર થઈ એ વાત ખરી, તેથી જ એમણે લગ્ન સંબંધના મારા છેક જ નવા વિચારોનો વિરોધ કર્યો, એ મારી ઉપર ગુસ્સે થયા, હું ઘર છોડીને ચાલી નીકળી, છતાં એમના દિલમાંથી હું હજી નીકળી ગઈ નહિ જ હોઉં...મારો સાચો પ્રેમ હશે તો જરૂર એમને પીગળાવશે.’

પુષ્પાએ તે પછી પિતાને પત્ર લખ્યો. પોતાના નવા અખતરા પાછળ અનીતિની કે સ્વચ્છંદિતાની લેશમાત્ર લાવના નથી એ વિગતવાર લખી જણાવ્યું. સાથે પોતાની લેખમાળાની કાપડીઓ મોકલી.

ભાસ્કરના સંબંધમાં પોતે જે ધારતી હતી તે લખ્યું અને એના લેખોની કાપડીઓ પણ સાથે ખીડી. છેવટે લખ્યું : ‘આપુછ ! આ બધું વાંચ્યા પછી તમારા દિલને જરૂર ખાતરી થશે કે, તમારી પુષ્પા કોઈ અનીતિને રસ્તે વળી ગઈ નથી, એણે રેખાખાના ધાવણને ફગો દીધો નથી. તો પછી હું અમારા લગ્ન પ્રસંગે આપના આશીર્વાદની આશા ન રાખી શકું ?’

અઠવાડિયા સુધી પિતાનો પ્રત્યુત્તર ન આવ્યો. પુષ્પાએ માન્યું: બાપુજીનો ક્રોધ હજી શમ્યો લાગતો નથી. એને લાગી આવ્યું. ઘર છોડ્યા પછી પહેલી જ વાર. મૃતમાતાની મમતાથી મહેકતા મહિયરની એને સ્મૃતિ થઈ અને એની આંખ ભીંજાઈ ગઈ. તે પછી ત્રીજો દિવસે સાધુરામનો પત્ર આવ્યો.

પ્રિય પુષ્પા !

ઘણા દિવસ પછી તારો પત્ર વાંચીને મને ખૂબ સંતોષ થયો. પહેલાં તો તારો કાગળ જોઈને મને ચીડ ચડી, બે દિવસ મેં એને વાંચ્યા વિના જ નાખી મૂક્યો. પણ પછી એક દિવસ મનના ગુસ્સાને દબાવીને વાંચવા બેઠો.

દીકરી પુષ્પા ! તેં જે પગલું મારી સામે થઈને બેઠું, મારી ના મરજી છતાં તું ઘરમાંથી ચાલી નીકળી એથી મને પારાવાર સંતાપ થયો. તને અટલાં બધાં લાડ લડાવ્યાં, એનું આખરે આવું પરિણામ આવ્યું તેથી મને ખૂબ જ લાગી આવ્યું. આના કરતાં તું જન્મી જ ન હોત, અમે નિઃસંતાન હોત તો સાઈ એમ મને લાગ્યું. પણ જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા, તેમ તેમ મને તારૂં સ્મરણ થવા માંડ્યું.

કેટલીએ રાતો તને સંભારી સંભારીને મેં પથારી ભીંજવી છે. પેટનાં છોકરાં ગમે તેવાં પાકે, છતાં માઆપ એમને બૂલી શકે નહિ, કુદરતે માઆપના હૈયામાં એવી માયા મૂકી છે.

તારો પત્ર જેમ જેમ વાંચતો ગયો, તેમ તેમ મારી નાનકડી બહાલસોઈ પુષ્પા મારી આંખ આગળ તરવરવા લાગી. તારા અને ભારકરના લેખો વાંચી ગયા પછી તમારી દૃષ્ટિએ મેં આખી બદનાનો પિયાર કરી ભેંચ્યો.

તારી અને મારી વચ વચ્ચેનું અંતર મને તારાં મંત્રો સાથે સહમત થવા દેતું નથી. આવો અખતરો તારે-માવિહોણી મારી એકની એક લાડકી દીકરીએ-અજમાવવો જોઈતો નહોતો, એમ તો મને આજે પણ લાગે છે.

તેમ છતાં તારા અને બારકરના લેખોનો સંયુક્તપણે સળંગ વિચાર કરતાં, હવે મને પણ એમ તો લાગે જ છે કે, તમે જે પગલું બંધું છે તે તમારી દૃષ્ટિએ વાજબી છે.

પુખ્તી ! તારો-તમારો અખતરો તો હજી ચાક ઉપરના માટીના પેંડા સમો છે. એ તો જ્યારે સફળ થાય ત્યારે ખરો; પરંતુ તમે અભ્યર્થનું જે વ્રત લીધું અને તેનું આટલા મહિનાઓ સુધી સફળતાથી પાલન કર્યું છે, તેથી તમારા બધાએ અપરાધ હું માફ કરું છું.

મંગળાકેશની નજરે તો તારું આ પગલું અતીતિમાન છે : જુવાન કન્યા વડીલોની સામે થઈને આમ ચાલી નીકળે, બીજી ન્યાતના જુવાનિયાના ભેગી એકલી રહે એ આજીવનમાં દીકરીનું મોં નહિ જોવા માટે પુરતા ગુના રૂપ છે. એવી છોકરીનું તો સનાન કરી નાખવું જોઈએ એમ બહેન માને છે.

પણ હું એના જેટલો સંકુચિત દૃષ્ટિવાળો નથી. એટલે બનશે તો થોડા જ દિવસમાં હું તને મુંબઈમાં જ મળીશ.

તમારાં લક્ષમાં આશીર્વાદ આપવા મારે જતે હાજરી આપવી કે કેમ તેનો અત્યારે તો મેં નિર્ણય કર્યો નથી; પરંતુ આખરે તો હું તારો પિતા છું, એટલે રત્નગંગાસિની રેખાની ખાતર પણ મારા આશિષ તો તને મળશે જ.

શુભેચ્છક

સાધુરામના આશિષ

એ પત્ર વાંચીને પુખ્ત રાજીરાજી થઈ ગઈ. ખૂબ વિચાર કર્યા પછી એણે એ પત્ર બારકરને વાંચવા આપ્યો.

‘પુખ્ત, સાધુરામભાઈ સાથે જ સાધુહૃદયના પુરૂષ છે. જુવાન છોકરાંઓની અનેક અણગમતી ‘ભૂલો’ને આટલી ઉદારતાથી ભૂલી જઈ, માફ કરનાર વડીલોના ઉપકારનું ઋણ આપણે શી રીતે વાળી શકીશું ?’

‘આપણા પ્રયોગથી એમને કદી ખરતાવાનું કે અપ્રતિષ્ઠિત બનવાનું કારણ ન મળે, એટલી સાવધાની રાખીને ભારકર ! આપણે જે સાહસ ઉઠાવ્યું છે તેમાં આપણી ભારે જવાબદારીઓ રહેલી છે.’ પુખ્તપણે ગંભીર ભાવે કહ્યું.

‘આપણાં વડીલો એ સાહસમાં સમભાવ ભર્યો સાથ આપવા તત્પર બને, તેથી તો એ જવાબદારીઓ અતિશય વધી પડે છે.’

‘આવ, આવ શિરીષ !’ ભારકરે એને આવતો નોંધતે કહ્યું.

‘કેમ ગમગીન લાગો છો ?’ પુખ્તપણે એના કરમાયેલા વદનને નોંધતે પૂછ્યું.

‘બા ખૂબ માંદાં છે.’

શિરીષે એમ કહી ખીસામાંથી પત્ર કાઢી ભારકરના હાથમાં મૂક્યો.

૧૭ : અશ્રુમિલન

[૧]

શિ રી ષ અ ને પૂર્ણિમા જનેતાની સુશ્રૂષા માંડ દોડતાં દેશમાં પહોંચી ગયાં.

ભર્યા ધર-સંસારની એકલતાએ માડીના મનમાંની રૂઢિપૂગ્ગની રહીસહી જૂતાવળને હાંકી કાઢી હતી. માંદગીના પરિતાપે માતાના હૈયામાં જીવની માફક સચવાઈ રહેલી પુત્રપ્રીતિને વધુ વેગ મળ્યો હતો. વિશુદ્ધ અનેલા માતૃહૃદયમાં એકમાત્ર પુત્રની જ ઝંખના સ્થાન જમાવી બેઠી હતી.

માતા અને પુત્રના મિલનને નિરખ્યા તો સ્વર્ગના દેવોને ય પૃથ્વી પર ઉતરી આવવું પડે એવું એ પુનિત દશ્ય હતું. એ મિલનટાણે ચારે આંખોમાંથી પશ્ચાતાપ અને પ્રેમની સરવાણીઓ વહેવા માંડી. એ પ્રવાહમાં પૂર્ણિમાના હૈયાનું રસાયન બળ્યું: એ દશ્ય અદ્ભૂત અને અપૂર્વ હતું.

‘ભાઈ !’

‘બા !’

‘આબ્યો, દીકરા !’

‘હા. બા !’

‘બેટા, પૂર્ણિમા...’

માતાએ બન્ને છોકરાંઓને મમતાથી પસવાયાં. માડીના હૈયામાં છૂપાઈ રહેલી મીઠા માતૃત્વની નિર્ઝરણીએ ત્રણેય દિવસ ડાલી ગયાં: ગીરિશિખરપરનાં વૃક્ષો પ્રચંડ ઝંઝાવાતમાં ડાલી ઊઠે તેમ. ત્યારે મતભેદનો અને મનભેદનો કડવો ભૂતકાળ ધોવાઈને ઓગળી ગયો અને આશ્વા, પ્રેમ, ઉત્સાહનો વર્તમાન લહેરાવા લાગ્યો. ઘડી પહેલાં જે એકલવાયો ઓરડો, માંદાં ગોદાવરીને ખાવા ધાતો હતો ત્યાં મીઠપનો મહેરામણ હિલોળા લેવા લાગ્યો! માંદો માવડીનું અડધું દેહ એમાં દેડે થઈ ગયું.

માતા, પુત્ર અને પુત્રવધૂની ત્રિપૂટીના પુનર્મિલને એ નાનકડા કુટુંબના આંખાવાડિયામાં વસંત મોરી. એમાંથી ફારમતી પુનિત પ્રેમની પરિમલે એમના સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતર્યું. પોતાને મૃત્યુને ખોળે સૂતેલી માનનાર માતાએ, કદપી લીધેલી અંતકાળની વેળાએ આ સ્વર્ગના પીયુષને ખોખલે ખોખલે પી, આત્મસંતોષના ઓડકારથી આત્મસુખ અનુભવ્યું.

‘હવે તો હું થોડા દિવસ વધારે જીવી જાઉં...’ પૂર્ણિમાના ભરાવદાર અંગો તરફ અમીભરી આંખડી સ્થિર કરી ગોદાવરીએ એક દિવસ કહ્યું. ‘તો મારા શિરીષના દીકરાને રમાડવાની હોંશ પૂરી કરે.’

પૂર્ણિમા શરમાઈ. પરંતુ એ શરમ એને મનગમતા મીઠા દર્દભરી લાગી.

‘બેટા, પૂર્ણિમા...’

પૂર્ણિમા ધરતી સામે જોઈ બાબુમાં આવી ઊભી રહી.

મમતાથી એના હાથને પંપાળતાં સસુએ સ્નેહથી હલકાતે હૈયે કહ્યું: ‘શરમાય છે?...ખાત્ર, આવું શરમાવાનું તો જાગવાન સહુ સૌભાગ્યવતીઓને આપજો...મારા મનને કેટલી હેંશ હતી? મરતા અગાઉ જાગવાને મારી એ હોંશ પૂરી!...મારી કુળવધારણુ વેશ!

તને મેં ખૂબ અન્યાય કર્યા છે. દીકરા, હું મૂઠ તને ઓળખી શકી નહીં... મારા બધાએ ગુના માફ કરજો...' કહેતાં માજીએ હાથ જોડ્યા.

‘બા, બા !...’ સાસુના બે હાથ પકડી આંખે દાબતાં પૂર્ણિમાએ કહ્યું: ‘મને પાપમાં ના નાખશો !’

‘પૂર્ણિમા ! તું નાની છે પણ પૂજવાલાયક છે : એ કબૂલ કર્યા વિના મરી જાઉં તો હું પાપમાં પડું. મારા દીકરાને હું ક્યાં નથી ઓળખતી...’

‘બા, હવે એ બધી ગઈગુજરી શા માટે સંભારવી ? આપણાં બધાંની આજ સુધરી ગઈ એ પ્રભુનો પાડ !’

‘ના બેટી ! મારી પાસે બેસ. શિરીષ બહાર ગયો છે ત્યાં સુધી મનમાં જે ઉભરા ભરાયા છે, આટલા મહિનાઓ એકલી રહી-રહીને જે વિચારો કર્યા છે તે તારી પાસે મારે ખાલી કરવા છે. પેટના બધા લાળા, એમને એમ જમશ તો ચિતા ઉપર પણ માફ કાળજી બળ્યા વિનાતું કાચું રહી જશે. બેસ...’

સાસુના અતિઆગ્રહે પૂર્ણિમા એમના ખાટલાની ઝાણમાં બેઠી. સાસુએ કહેવા માંડ્યું :

‘શિરીષ તો પહેલેથી જ આવો ધૂની. એમાં એનો દોષ નથી. વિધવાબાદનો એકનો એક પુત્ર એટલે મેં એનું જીવની પેદે જતન કર્યું : એના બધાએ લાડ કાડ તાણી ખેંચાઈને પણ પૂર્યા : એનો પડયો બોલ ઝીલી લીધો. અહીં શું કે મોસાળમાં શું એ તો વિધવાનો પુત્ર શાહજાદો જ બનીને રહ્યો છે... એટલે એ વાતવાતમાં મારી સામે થઈ જાય, તે તને તો ગણકારે જ ક્યાંથી ?... એ તો જીવાન હતો, એની ગદ્દાપચ્ચીશી હતી, હું તો ઘરડી ને ઠરેલ હતી ને, છતાં હું જાન બૂલીને દીકરા સામેની રીસ જાણીને તેમ અગાણતાં તારી જ ઉપર ઉતારવા માંડી. ‘અમારા બેઢી એ અથડામણમાં તું બે

બાબુની બીંસમાં દબાતી હતી, છતાં તું એને ઉશ્કેરતી નહોતી, ઉલટાની અમારી વચ્ચે મનમેળ ચાલુ રહે તેવી તું કડી બનતી... શિરીષે કાગળો લખવા બંધ કર્યા ત્યારે તેજ મારી ઉપર પત્રો લખીને મારા દાએલા હૈયાને ઠંડુ પાડવાના પ્રયત્ન કર્યા છે...'

‘બા, બા ! હવે બહુ થયું.’ આત્મસ્થાપના સાંભળીને એને સંકાય થયો.

“બેટા ! હવે ફરીથી કદી નહિ કહું. માત્ર એટલું જ કહેવા દે કે હું તને ન ઓળખી શકી, તને મેં ખાનગીમાં વિતાડ્યું છતાં તે તારાપણું ના છોડ્યું. બેટી ! પૂર્ણિમા ! તારા તો પગ ધોષને.....’

‘બા...’ પૂર્ણિમાએ સાસુને મોઢે હાથ મૂક્યો. ‘મેં નવાઈ નથી કરી, તેમ કાષ્ટની ઉપર ઉપકાર કર્યો નથી. સહુની સખૂરાઈનાં ફળ ભગવાને આપ્યાં, એટલું મારે સાફ તો સંતોષની વાત છે...’

સાસુએ એમાં બેવડો અર્થ શોધ્યો અને ફરીથી ગભાંમાં પોષાતા બાળકથી, ભર્યા ભર્યા જણાતા એના ઉદર તરફ જોઈ, ડોશીએ આકાશ સામે બે હાથ જોડીને કહ્યું : ‘મારો વાલો, એ તો સહુની આશ પૂરી કરે છે !’

[૨]

ધીરે ધીરે ગોદાવરીને આરામ થતો હતો. શિરીષની ધ્રુષ્ણ હતી કે બાને સાથે લઇને જ મુંગઇ જવું. પરંતુ ગોદાવરી એને સમજાવીને કહેતી ; ‘બેટા ! હવે હું તો પાકું પાન થઈ; શરીરનો આ અંચળો છોડીને પ્રાણ ક્યારે ઉડી જશે એ કહેવાય નહિ...ભાઈ, હવે તો ભગવાન આમેને આમે થોડા દહાડા જીવવા દે, તો તારા છોકરાને રમાડતી જઈ...’

‘બા, પહેલાં તબિયત તો સારી કરો.’

‘એ તો થશે જ.’

‘પણ અહીં એકલાં...’

‘એકલી કંઈ નથી. હું ને મારો ભગવાન. મારે તો હવે નવેનિધ ને આઠે સિધ છે....’

‘છતાં, અમારા મનને તો તમને એકલાં મૂકીને ગયાની ચિંતા રહે ને !’

‘ભાઈ, સાચી વાત કહું ! મને હવે જીવવાની ઝાઝી પતીજ બેસતી નથી : એટલે તો હું મારે પિયર પણ જતી નથી. મારે તો મરવું છે અહીં જ. જ્યાં તારા આપનાં હાડકાં પડ્યાં ત્યાં મારાં પણ પડે એ એક જ ઈચ્છા હવે તો અધૂરી છે : એની વચ્ચે ના આવીશ ભાઈ !’

શિરીષ એક બે વિપલ સંમાનપૂર્વક માતાની સામે જોઈ જ રહ્યો.

‘ઓહો ! શી મનની મુરાદ અને શા અભિલાષ ! બહે અભણ, પણ પોતાની ભૂમિ તરફ આટલો પ્રેમ ?’ ભક્તિભાવે શિરીષનું મસ્તક માના ચરણમાં નમી પડ્યું. ગદ્ગદિત બનીને શિરીષે કહ્યું :

‘આ, મેં તમને પણ મારી ધૂનમાં તણાઈને ફેટલાં દુઃખી કર્યાં ? મારા માની સ્વભાવને લીધે હું નિરૂપાય બની જતો, આ ! મારી એવી ઈચ્છા નહોતી : હું માત્ર સંજોગને જ શિકાર બની ગયો...’

‘કંઈ નહિ, ભાઈ ! ભૂલ એકલી તારી જ નથી. મેં પણ ભૂલ જ કરીને...એક નિર્દોષ બિચારી મારી વહુ...છતાં એની તો આપણા બેમાંથી કોઈએ પરવા કરી નહિ...’

‘પુણ્યાબહેને જ મારા જીવનને ખરેખરું પલટાવી દીધું...આ, બધું સાંભરે છે ત્યારે હું એકાંતમાં રડી જાઉં છું. સહેજ વાતમાં મને ખોટું લાગે, ક્ષણવારમાં રિસાઈ જાઉં, જરા જેવી આપતમાં તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે રસ્તે કહી નાખતાં અચકાઉં નહિ, તમે હો કે ખુશિયા...’

‘ભાઈ! થયું તે થયું, તારામાં મારા પણ ફેટલાક ગુચ્છ કહો કે અવગુણએ ઉતર્યા છે. હું પણ ખૂબ સ્વમાની તો છું જ ને!’

‘આ, તમને, એને કે કોઈ મિત્રને એ બધું કહી નાખું પછી પા કલાકમાં જ ‘મેં આ ઠીક ન કર્યું’ એવો પસ્તાવો તો થાય. એમની આગળ બધો ખુલાસો કરી નાખું, ક્ષમા માગું, એવા વિચારો પણ માથામાં ઘૂમરાઈ જાય, પરંતુ માની સ્વભાવ ઉપર તરી આવે અને બોલવા ન દે, એથી એક ઘડીમાં જેનો તોડ આવી જાય એવી નજીવી બાબતો દિવસો અને મહિનાઓ સુધી ચૂંથાય...’

‘એટા! તને જેમ આ બધું સમજાય છે, તેમ મનેય મારી ભૂલો સમજાઈ છે. મેં પણ બાતવાતમાં તને કેવા શબ્દો કહી નાખ્યા હતા?...તું તો મારો દીકરોયે હતો પણ પેલા બિચારા રક્ષિતને!... ભાઈ, હવે તો મને ય તેનો પશ્ચાતાપ થાય છે...’ જોદાવરીની આંખોમાંથી એ વખતે ડળકડળક આંસુ નીકળી પડ્યાં.

માને રડતી જોઈ પુત્રથી પણ રડી જવાયું. એ અશ્રુમિલનમાં મનના તમામ મેલ ધોવાઈ ગયા.

શિરીષ મુંઝઈ જવા ઉતાવળો થઈ રહ્યો હતો. પણ માતામાં હજી જોઈએ તેટલી શક્તિ આવી નહોતી. એથી પૂર્ણિમાને બા પાસે મૂકીને જવાનો એ આગ્રહ કરતો હતો.

‘ના, એટા. એ પારકા પરદેશમાં લૉજ-વીશીનાં કાચાં પાકાં ઢેજરાં ખાઈને તારી તબિયત બગડે, માટે પૂર્ણિમા તો તારી સાથે જ આવશે. મને તો હવે પૂરતો આરામ થઈ ગયો છે.’

એ જ દિવસે મુંઝઈથી પણ આવ્યો. તેમાં શિરીષને થોભી જવાનું લખ્યું હતું. પુણ્યા-ભાસ્કરના લગ્નોત્સવ માટે મુંઝઈથી આખું મંડળ

આવતું હતું. 'પિતાકીન જેલમાંથી છૂટીને આવ્યો છે. એમને પરાગ, રાહિણી, પુષ્પા અને ભારકરે ખૂબ ખૂબ સમજાવ્યો, છતાં એ કહે છે; 'ભીખ માગીશ, અન્ન વિના રવડી રવડી, કાગડા કુતરાના મોતે મરીશ, પણ મારા શત્રુ ટોળાનાં પડછાયો સુદ્ધાં નહિ લઉં' એટલે બિચારા વિશ્વાખાત્રહેન આવશે નહિ.' તે સાથે પત્રમાં હતું કે : 'વધારે આનંદની વાત એ છે કે, પુષ્પાત્રહેનને એમના પિતા સાધુરામભાઈએ, રૂબરૂમાં આવી બધું જોષ્ટ-જાણી આ લગ્નમાં સંમતિ આપી છે; એટલું જ નહિ પણ એ જાતે શુભાશિષ આપવા લગ્નોત્સવમાં ભાગ લેવા ત્યાં આવવાના છે.' છેલ્લે તાત્કાલિકમાં ઉમેર્યું હતું કે : 'રક્ષિત અને સુવદનને ખાસ તેડી લાવવાનાં છોએ !

આથી શિરીષે મુંબઈ જવાનું મુલતવી રાખ્યું : પૂણિમાને એથી ખૂબ જ સંતોષ થયો.

૧૮ : આવતી કાલનો વિજય

[૧]

રાધવજીએ ‘આવતી કાલ’ અને શિરીષ સામે કરેલી ફરિયાદોમાં એ માલદાર માનવી હારી ગયો !

‘આવતી કાલ’નો એમની સામે વિજય થયો. પરાગ અને શિરીષે પોતાના ધાગશાસ્ત્રીને સૂચના આપી હતી તેમ, એણે મુદ્દમાની છેલ્લો સુનાવણી વખતે કોર્ટને કહ્યું : ‘અમે પૈસા મેળવવા માટે આ ફરિયાદ કરી નથી, પરંતુ પૈસાદારો, પોતાની મૂડીના જોરે સમાજમાં અન્યાયો કરતા રહી, ન્યાય માગનારાઓને દબાવી દબ શકે તેમ નથી; એટલું જ પૂરવાર કરવા અમારે અનિચ્છાએ અહીં ખેંચાવું પડ્યું છે.’

છતાં કોર્ટે પોતાના ફંસલામાં રાધવજીની નીતિ રીતિની કડક ટીકા કરી, ઇશ્વરે આપેલા પૈસા બદકામમાં નફો વાપરતાં એને સદુપયોગ કરવાની સલાહ આપી. સાથે સાથે ‘આવતી કાલ’ અને શિરીષે જોખમો વેઠીને પણ એક યુવાન કોને સામાજિક અન્યાયમાંથી ઉગારી લીધી તે માટે એમને ધન્યવાદ આપ્યા અને રાધવજીએ એક હજાર રૂપિયા ફરિયાદીઓ કહે, તે ધર્માદા સંસ્થામાં આપવાનો હુકમ કર્યો.

ત્યારે પેસોતન પસ્તાક્રિયાએ ટીકા કરી :

‘બાવા, કોરત કંઈ આપની પોટાની નહીં ! રાધવજી શેઠ ! દમે આય કેસ કરવામાં ધનીજ મોટી ભૂલ કરી હતી !’

રાધવજીને દંડ આપવો પડ્યો એનું ઝાઝું દુઃખ ન લાગ્યું, પણ પરણ્યા માટે નક્કી કરેલું બેઝં ગયું અને ઉપરથી પોતે અનેક માનવીઓની મશ્કરી તેમ તિરસ્કારનું સાધન બન્યો તે એને કારી ઘા ચર્મ પડ્યાં.

‘સાળાં આજકાલનાં છોકરાં મને હરાવી ગયાં ?’ એને ચુકાદો આપનાર મેજસ્ટ્રેટ ઉપર ચીડ ચડી.

બીજે દિવસે અખબારોમાં વળી પાછી એની કડક ટીકાઓ બાંચી ત્યારે એકલો એકલો એ ગુસ્સે થયો.

‘સાળો આ તે કંઈ જમાનો આવ્યો છે?...હું પગલું’ એમાં કોઈના અદાનું શું જાય !...પણ હવે તો ન્યાય સુધ્ધાં ફરી બેઠો છે... આ સાળા ત્રણ બદામના છાપાવાળા તે મારા જેવા લક્ષ્યાધિપતિના સંબંધમાં કેવું લખી શકે છે !...કોઈને કોઈ પ્રકારની વ્યક્તિગત છટક નહિ !...હું મારા પૈસા કોઈને આપી દઉં એમાં એમના બાપનું શું ગયું ?...બધું બગાડ્યું પેલા સાળા પિનાકીને...એણે બરાબર આ જ વખતે એ શિરીષિયાને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો ન હોત તો આમાંનું કશું થાત નહિ...એક વખત લગન થઈ ગયાં હોત ને પછી આખી દુનિયાં જખ મારત !...’

ટણુણુ, ટન ટન ટન...શેઠની બાજુનો ટેલિફોન રણક્યો...

‘કોણ ?’

‘કુરજી કે ?...ના, ના...આજે માફ માથું’ દુઃખ છે...આજે પેઢીમાં નહિ અવાય...હા, અગત્યના કાગળો હોય તે ઘેર મોકલજો...’

‘દુનિયા જીવ બાવા બેઠી છે ?’ રિસિવર જોરથી પછાડીને રાધવજી બડબડ્યો.

એ વખતે પેઢીમાં શેઠની માંડળીની ચશ્મકીઓ ચાલી રહી હતી !

[૨]

પુષ્પા અને ભાસ્કર લગ્નોત્સવ માટે નીકળતી વખતે ફરીથી વિશ્વાખાને વન્દન કરવા ગયા ત્યારે શેહિણી-પરાગને એમણે આગ્રહ-પૂર્વક સાથે લીધાં હતાં. એમણે સહુએ મળીને કહ્યું: ‘મુરખી ! હવે આપ ગઈકાલને ભૂતી જાઓ અને અમારી સાથે ‘આવતીકાલ’માં જોડાઓ. આપનો વડીવડી અનુભવ અમને ઉપયોગી થઈ પડશે.’

‘મારે તમારી એવી મહેરબાની જોઈતી નથી...’

‘આપુજી !’ શેહિણીએ નમસ્કાર કરીને કહ્યું: ‘આપણે બધાં સાથે હોઈશું તો...’

‘...આપુના કર્યા એથી પણ વિશેષ ખૂરા હાલ કરવા ?’

‘વડીલ !’ પરાગ એને સમજાવવા જતો હતો.

ત્યાંતો: ‘મારા ઘરમાં શા માટે આવ્યો છો ? ચાલો જા !... છોકરીને ઊઠાવી ગયો છતાં ધરાયો નથી...’ એમ પિનાકીન ફફડી ઉઠ્યો.

વિશ્વાખાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

‘અમને અમારા નસીબ ઉપર છોડો...’ એણે સહુને સમજાવતા માંડ્યા.

‘તારે શા માટે મારી સાથે રહેવું જોઈએ ?... જા, જા, એમની સાથે લહેર પડશે !’ નશાઆજની માફક પિનાકીન જેમ ફાવે તેમ ખોલવા લાગ્યો.

સહુ નિરાશ થઈને પાછાં ગયાં.

‘પુરુષ સામે પ્રકૃતિનો વિજય તે આ’. ભાસ્કરે ગાડીમાં કહ્યું. ‘પરાગ, આ દોષ પિનાકીનનો નહિ, પરંતુ સ્થિતિ, સંજોગ અને સંસ્કારે એની જે પ્રકારની પ્રકૃતિ ઘડાઈ છે તેનો છે.’

‘એ પ્રકૃતિ પ્રાણની ઉપર કાબૂ જમાવી બેસે પછી તો એને બંધને જ જાય છે.’

શેહિણીની આંખ ત્યારે બીની થઈ ગઈ !

[૩]

નવનીતલાલે પુત્રના લગ્નોત્સવને અપૂર્વ રીતે ઉજવવાની તૈયારી કરવા માંડી હતી : રમાના હૈયે તો ત્યારે હર્ષ સમાતો નહોતો.

ગામના અનેક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ એમને સર્વ પ્રકારનો દિલબર સહકાર આપવો શરૂ કર્યો હતો. શિરીષતું યુવકમંડળ સ્વયંસેનિકામાં જ પલટાઇ ગયું હતું.

એક માત્ર ચોર્યાશી જ્ઞાતિ એકલી પડી ગઇ; એ ન્યાતના ચૌદશીઆઓને પરવડતું નહોતું.

‘આવતી કાલ’ ની ધાકથી એમનાં હૈયાં ખેંસી ગયાં હતાં. અદિષ્ઠકારથી કોંઈ ભરાયેલો ભાસ્કર રખેને પોતાનાં ‘ગુપ્ત કામો’ જાહેરમાં મૂકે એ ભયથી તેઓ મનમાં ને મનમાં કંપતા હતા. એટલે, તેમજ નવનીતલાલ જેવા પ્રતિષ્ઠિત અને લાગવગ ધરાવનાર પુરૂષ સાથેની ઓળખાણ આ રીતે કપાઇ જાય, એ તેમને પસંદ નહોતું. પરંતુ ફાંફાં મારવા છતાં એમનો પત્તો ખાતો ન હતો.

નવનીતલાલને કે રમાને હવે જ્ઞાતિની જરા જેટલી ચે પરવા નહોતી.

નવનીતલાલ પ્રસંગ નીકળતાં કહેતા ; ‘ભાસ્કરની જ ખાતર જ્ઞાતિથી હું એક વખત પરાજીત થયો; હવે બીજી વખત મારે હારવું નથી. ભાસ્કરના જ માર્ગદર્શનથી હવે મારી આખ ઉઘડી છે.’

રમાજીનના પોત્યા દિલમાંથી પણ જ્ઞાતિ—અદિષ્ઠકારની બીષણતાનો ભય નીચોવાઇ ગયો હતો. ‘દીકરાને ગુમાવીને મારે ન્યાતને વળગી રહેવું નથી.’ એવાં મક્કમતાભર્યાં વચનો પછી તો એમના મુખમાંથી નીકળતાં.

પોતાને કાંઈ ખોલાવતું પણ નથી એ જોઈ કંઈક ઉઠેલા કેટલાક વિધ્નસંતોષી જ્ઞાતિલાઓએ : ‘એ તો વાણિયણને પરણે છે... બ્રહ્માચાર અને અતીતિ આચરે છે...પરણ્યા પહેલાં સંસાર માંડી બેઠા છે...હવે સાક્ષણ ન્યાતમાંથી તો એમનું બરે માંદા મૂરજની સાથે

નીકળી ગયું.’ એવી દાઝે બળેલા દિલની બળતરાએ વાયુ વાર્તાલાપ તરીકે વહેતી મૂકી દીધી, પરંતુ એ બધું બ્યર્થ ગયું અને એમનો કંઈ ધડો થયો નહિ !

અગ્નોત્સવનો દિવસ નજીક આવતો જતો હતો, એટલે જે નવનીતલાલ સાથે કાર્થ પ્રકારે માનભર્યું સમાધાન થતું હોય તો કરી નાખવું, એવા વિચારો જ્ઞાતિના આપમેળે થઈ પડેલા સરમુખત્યારોએ ખાનગીમાં એકઠા થઈને કરી જોયા. અને નવનીતલાલ ક્યાં સુધી નમતું મૂકે તેમ છે, તેનો દાણો દાખી જોવા માટે. એમના જૂના હિતૈષીના દેખાવથી એક ભાઈ એમને ખાનગીમાં મળે તેવી ગોઠવણ થઈ.

નવનીતલાલે એમને કહ્યું: ‘સન્નજન પુરૂષ તરીકે, એક ગામ-વાસીઓને નાતે આપ મને મળવા આવ્યા હો તો મારા માથા પર છે. વ્યક્તિ તરીકે હું આપને માન આપું છું, પણ જે આપ જ્ઞાતિજન તરીકે અથવા જ્ઞાતિના એક પ્રતિનિધિના દરજ્જે આવ્યા હો તો મારે આપને કશી જ વાત કરવી નથી.’

‘નવનીતલાલ, અમને તો તમારે માટે લાગે છે...’

‘એ લાગણીથી જ આપે અમારો બહિષ્કાર પોકાર્યો છે ! મને જ્ઞાતિનો એ ચુકાદો શિરસાવંદ છે ! મારે એની સામે કશી અપીલ કરવી નથી, તેમ એક અપરાધ માટે જે વખત શિક્ષા ખમવી નથી.’

‘ભૈ ! ન્યાત એ તો શિરછત્ર કહેવાય...’

‘જે ન્યાત હરેક પ્રકારનાં છૂપાં કુકર્મો લઈ ચલાવી, કુકર્મીઓને પોતાના ટોળામાં સંધરતી હોય, એ ન્યાત આવી બાબતમાં ચોખલિયા-વેડા બતાવે તે દંભ છે...’

‘સમુહમાં તો એમ જ ચાલે. ભાસ્કર તો ખુદલી રીતે ન્યાતને પકકાર આપવા નીકળ્યો...’

‘એની એ હિંમતની તો ન્યાતે કહર કહરી બોધતી હતી.’

‘હૈ, એ પણ વખત આવ્યે થૈ રહેશે. આ તો એમ કે એક વખત તમારી સાથે સંબંધ.....’

‘મારે એવો સંબંધ જોડવો નથી...’

‘નવનીત હૈ ! ન્યાત તો ગંગા છે...’

‘એક વખત હું એવું માનતો હતો. પણ હવે તો મારી આંખ ઊઘડી છે : મુરખી ! હું કહું છું કે જ્ઞાતિ એ ગંગા નહિ પણ અત્યારે તો ગટર છે. અનેક છૂપાં કુકર્મો અમે ઢાંક્યાં પાપ ધોવાઈને એ ગટરે હવે તો ગંધાઈ ગઈ છે. મહેરબાન ! પહેલાં જાતે વિશુદ્ધ બનો, તે પછી જ્ઞાતિને વિશુદ્ધ કરવાની વાતો કરજો. જો જ્ઞાતિઓ અશુદ્ધ બની હોય તો ભારકર જેવાઓના સુધારણાના જાહેર પ્રયોગથી નહિ, પણ આપના જેવા થઈ પડેલા તારણહારોનાં છૂપાં પાપોથી જ...’

ધૂળિનું ત્રીજું નેત્ર ઉઘડતાં જ પુષ્પધન્વા ભયભીત બનીને ભાગે, તેમ નવનીતલાલની સાફ સાફ વાતો સાંભળીને પેલા પંચાતિયા પુરૂષે ત્યાંથી ચાલી જવામાં જ વ્યવહારકૃશળતા જોઈ !

[૪]

ભય મંડપમાં નવનીતલાલના જ્ઞાતિજનો સિવાય શહેરના તમામ વર્ગનાં પ્રતિષ્ઠિત નર-નારીઓનો વિશાળ સમુદાય એકત્રિત થયો હતો.

પુષ્પા અને ભારકર ચોવીસ કલાકના ઉપવાસ બાદ, સ્નાન કરી, સાદાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી, મંડપમાં આવ્યાં. સહુથી પહેલાં લમની નોંધ કરાવવામાં આવી. તે પછી સાધુરામે આપેલો પુષ્પહાર પુષ્પાએ ભારકરને પહેરાવ્યો અને નવનીતલાલે આપેલો હાર ભારકરે પુષ્પાને પહેરાવ્યો. રમામહેને દંપતીને આદલા કરી આશિષ આપ્યા. નવનીતલાલ અને સાધુરામે આશીર્વાદ આપ્યા. નવપરિણીત યુગલે બીલોને વંદન કર્યાં.

રનેલી-મિત્રોએ એમને અભિનંદન આપ્યા. તે પછી પુષ્પા અને ભારકરે પોતાના અભિનવ અખતરા પાછળના હેતુઓ જણાવ્યા. પ્રતિષ્ઠિત મહેમાનોમાંથી વિદ્વજ્ઞનોએ પ્રસંગોચિત વ્યાખ્યાનોથી, લોકકથાઓની ભાવનાથી, શુદ્ધ દાનત અને સંપત્તિથી સર કરાયેલા એ વિશુદ્ધ અખતરાને અનુમોદન આપ્યા.

ત્યારબાદ યુવકમંડળે નવદંપતીના નૈવા સાહસ માટે એમને અભિનંદન આપી, એમના મંગલકામનાભર્યા કાર્યના અનુસરણની ખાત્રી આપી.

તે પછી મિલન મહેફિલ સમી દ્વિ-પેંડાના અસ્પાહારની મિજબાની બાદ લગ્નોત્સવની ક્રિયા પૂરી થઈ.

લગ્નથી જોડાનારનો પ્રયોગ જેમ નવો હતો, તેમ વિધિ પણ નવતર હતી. એટલે સારાથે શહેરમાં સારી પેઠે એની ચર્ચા થઈ.

ભારકર-પુષ્પા શિરીષને ઘેર ગોદાવરીબાને વન્દન કરવા આવ્યાં, ત્યારે માજીએ ખૂબ ખુશ થઈને એમને આશીર્વાદ આપ્યા : 'બેટા, સો વરસના થાઓ અને સુખી થાઓ !' પુષ્પાને માથે હાથ મૂકીને એમણે કહ્યું : 'દીકરી, સૌભાગ્યવતી, પુત્રવતી અને શ્રિયળવતી બનજો !'

શિરીષે હસતાં હસતાં કહ્યું : 'બા, આ વાણિયાની દીકરી આમણુના છોકરાને જીતી ગઈ !'

'શિરીષ, પુષ્પા નથી જીતી પણ એનું સ્વતંત્ર જીતી મળું છે. હવે તો હું એટલું સમજતી થઈ છું હો બેટા ! પુષ્પા...એ મારી પૂર્ણિમાના પ્રતાપ !...'

નવનીતલાલના જાતિલાઓમાંથી પણ કેટલાક જૂઠા જૂઠા આવીને નવદંપતીને અભિનંદન આપી ગયા.

આનંદ અને ઉશ્કારાથી રોહિમંડળ મુંબઈ જવા નીકળ્યું ત્યારે કાઈ કાઈ દીખળી મિત્રોએ એને બારકરની જાન કહી.

પુષ્પાએ થોડા દિવસોમાં ગામની કેટલીક યુવતીઓને અને કન્યાઓને મિત્રો બનાવી દીધી હતી. રાહિણીને ય કેટલીક દોસ્તદારણો મળી હતી. એમાંથી કાંઈકે કહ્યું: 'આ જાન બારકરભાઈની નથી, પણ પુષ્પાબહેનની છે. આંતો પુષ્પા બારકરને વરીને લઈ જાય છે...'

પાછળથી કાંઈકે ટોચું: 'એક આ-વી-તી પરદેશી થો-પ...ટી...!'

ખીજ એક બહેનપણીએ પૂર્વાર્ધની પૂર્તિ કરી:

'એં તો લઈ ચાલી, લા-ખે-ણા વરને આ...જ...!'

ત્રીજા કાંઈકે ટાપસી પૂરી: 'મા-રે, સોના સરિખો સરજ ઊ-ગી...ઓ...!'

આખું જુવાન મંડળ હસી ઊઠ્યું.

એ વખતે બાળુના ડબ્બાની ખારી આગળ નવનીતલાલ અને સાધુરામ વાનો કરી રહ્યા હતા:

'સાધુરામ! આપણી મઠ કાલ ઉપર આજનાં જુવાનિયાનો વિજય થયો...!'

'ના, નવનીતલાલ! બારકર-પુષ્પાનો લગ્નોત્સવ મારા મતે તો આજ ઉપર આવતી કાલનો વિજય છે.'

એ વાત ઝીલી લઈ બારકર-પુષ્પા, શિરીષ-પૂર્ણિમા, પરાગ-રાહિણી અને રશ્મિ-સુવદનવાળા ડબ્બા આગળથી એક સખીએ કહ્યું: 'આ તો બારકરભાઈ ઉપર પુષ્પાનો વિજય...'

'ના, ના,' ખીજએ સુધારા કર્યો: 'આ તો પુરુષ ઉપરનો પ્રકૃતિનો વિજય...'

'કે સ્ત્રી શક્તિનો?' ત્રીજા કહેવા જતી હતી, ત્યાં તો મારી અતિમાન થઈ...

રજત મહોત્સવ વર્ષ

અમ્રમણ્ય હિંદી વીમા કંપની
ધી

યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

[સ્થાપના સને ૧૯૧૯]

- જાહેરાત
- આગ
- મોટર
- દરિઆઈ
- હુલ્લડ વગેરે વિભાગો

હેડ ઓફીસ : યુનીવર્સલ ઇન્સ્યુરન્સ બીલ્ડિંગ
સર પ્રીતિજીયાદ મહેતા, રોડ, મુંબઈ.

આન્ય ઓફીસ : ચતુરભૂજ ભુવન, ગાંધીરોડ:અમદાવાદ.

ટેલીફોન નંબર :

ટેલીગ્રામ :

૨૭૭૮ : અમદાવાદ.

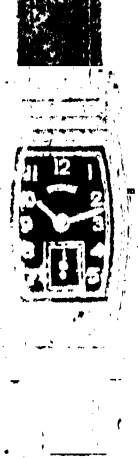
“યુનીફાયર” મુંબઈ

૩૦૮૧૮ : મુંબઈ

,, અમદાવાદ

ઘડીઆળો ખરીદતા પહેલાં

અમારા શો રૂમની મુલાકાત લેશો!

સુંદર અને ટકાઉ ઘડીઆળો
ફિફાયત ભાવે અમારે ત્યાંથી મળશે

કાંડાની ઘડીઆળોના સીલક, કોર્ટની
દારી, ચામડાના, રોલર, ગોલ્ડ, સ્ટેઇનલેસ
સ્ટીલ અને હાથરેશ્મ આના વિધવિધ
પડાઓ અમારે ત્યાં મળે છે.

ભેટ આપવા માટે સોનાના લેટેસ્ટ ફેશનના મીનાકારી દામીનાઓ
તથા ચાંદીના વાસણો તૈયાર મળશે, તેમજ ઑફિસથી બનાવી આપીશું

રીપેરીંગ :

દરેક મેકરના ઘડીઆળોનું
ઉત્તમ કારિગરોના હાથે
ગરંટીથી કરવામાં આવે છે.

ફીનીક્ષ વૉચ કું

૧૬૭, હોર્નબી રોડ કોટ, મુંબઈ ૨. નં. ૩૦૪૩૩.

વર્કશોપ

૧૦૫, ધનલ સ્ટ્રીટ

PHOENIX WATCH Co.
FORT, BOMBAY.

વિશ્વયુદ્ધના કપરા સંજોગોમાં પણ.....

મનની ચિરંજીવ શાંતિ,
નાશ્વિકિય સલામતિ,
વૃદ્ધાવસ્થા માટેની,
ભોગવાઈ,

આ બધુંય
તમને ફક્ત હિંદમાંજ
છત્રીસ વર્ષથી
સ્થપાયલી સદ્ધર
વીમા કંપની

સાગવગ ધરાવનાર તથા
આગરૂદાર ગૃહસ્થો માટે
ઉમદા તક આપવામાં
આવશે.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં
આગરૂદાર લથા વગદાર
આરોગનાઈઝર્સ
ઈન્સ્પેક્ટર્સ તથા
એજન્ટ નીમવાના છે.

ધી નેશનલ ઇન્ડિયન લાઈફ

ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.માં જ મળશે.

[સ્થાપિત ૧૯૨૭]

મળેા યા લખો:—

: ગુજરાત કાઠીયાવાડના :

ચીફ એજન્ટસ :

મનુભાઈ પરીખ એન્ડ કું.

૧૯૧૬, પંડ્યા બીલ્ડીંગ
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

સ્પેશીઅલ એજન્ટ :

જશુભાઈ એચ. પટેલ

૩૧૪, આરટોડીઆ
અમદાવાદ

...ચિન્હના વીમાફેમમાં પ્રતિષ્ઠિત અને સફર કંપનીઓમાંની એક...

ધી નેપચ્યુન એશ્યુરન્સ

કંપની લીમીટેડ.

[હેડ ઓફીસ : નેપચ્યુન બિલ્ડીંગ, મુંબઈ.]

૧૯૪૩માં

મેળવેલું નવું કામકાજ

રૂ. ૪૫,૭૬,૨૧૩

પૂર્ણ કરેલું કામકાજ

રૂ. ૪૧,૧૨,૬૮૯

★

સત્તાવાર થાપણ રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦

ભરપાઈ કરેલી થાપણ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

ચાલુ કામકાજ રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦થી વધુ

લાઈફ ફંડ રૂ. ૩૦,૦૦,૦૦૦ ,, ,,

ચુકવેલા દાવાઓ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ ,, ,,

★

વધુ વિગત માટે લખો યા મળો:—

—જોઈએ છે—

જહાર અને આકર્ષક શરતોથી ઉત્સાહી,
લાભવનવાળા અને અનુભવી એજન્ટો,
સ્પેશીયલ એજન્ટો અને ઓર્ગેનાઈઝરો
જોઈએ છે.

આન્ય ઓફીસ

(ગુજરાત—કાઠિયાવાડ)

પાંચકુવા, પુવારા સામે,

અમદાવાદ

વનિતાનો મોંદર્ય વિહાર

- ★ સાડી
- ★ વોયલ
- ★ બ્લાઉસ
- પીસીસ
- ★ હાથરમાલ

જ્યુવેલરી મીરા
જ્યુવેલરી મીરા

તમારું માનીતું કાપડ
મેળવવાનાં મુખ્ય સ્થળો

બોમ્બે ક્લોથ સ્ટોર્સ
રતનપોળ

આરિઅન્ટલ ક્લોથ સ્ટોર્સ
સ્ટેશન ગાડ

અમદાવાદ

પ્રજાનોને
રાજમહેલની
મોજ ચખાડો

બીજા હરિફ

રાજમહેલ

ગાઈરફીર

શ્રી ડીલીવરી

ફોન નં. ૨૧૮૭

કાળુપુર બીજ.

આઈસક્રીમ :

ફરસાણુ :

મીઠાઈ :

રાજમહેલ

ની

ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

ગાર્ડન પાર્ટી, એટહોમ,
ડીનર્સ, અલ્પાહારની

વ્યવસ્થા

રાજમહેલને જ

સોંપો.

સ્વચ્છતા અને સુંદર

વ્યવસ્થાનો આદર્શ

નમનો એટલે

રા જ મ હે લ

ફોન : ૨૧૮૭

કાળુપુર બીજ : અમદાવાદ

દેવકરણુ નાનજી બેંકીંગ કંપની લી.

મુંબઈ, મુ.ઉપનગર, અમદાવાદ, સોલાપુર,
નાસીક, પુના, સુરત, વડોદરા અને ભાવનગર.

૨૮ શા ખા ઓ.

ટેલીગ્રામ : 'દેનાબેંક'

દેવકરણુ નાનજી ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

જાંઘી ❀ આગ ❀ મોટર

ટેલીગ્રામ : 'દેવઇન્સ્યોર'

દેવકરણુ નાનજી ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કં. લી.

મેનેજીંગ એજન્ટસ : 'દેના સન્સ લી.'

ટેલીગ્રામ : 'દેનાઇન્વેસ્ટ'

દેવકરણુ નાનજી પ્રીન્ટીંગ એન્ડ

પબ્લીશીંગ કં. લી.

પ્રીન્ટર્સ એન્ડ પબ્લીસર્સ

ટેલીગ્રામ : 'દેનાપ્રિન્ટર્સ'

હુડ આફીસ

દેવકરણુ નાનજી બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ,

— મું બ ઈ —

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, લોહીવા, રતુદોષ,
વંધ્યત્વ તથા ગર્ભાશયના
રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અકસીર છે.

કિં. બાટલી ૧ નો રૂ. ૧૧

— નબળાઈ માટે —

શક્તિ સાગર

અત્યુત્તમ છે.

વીર્યદોષ કમતાકત દૂર કરી
શક્તિ આપે છે.

ગોળી ૩૨ ની શીશી ૧ નો રૂ. ૧૧

ડૉ. ડા. શર્માસી, લી. ડૉ. ડા.

સોલ એજન્ટસ :

એસ. રમાણુ એન્ડ કું.

ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ.

—પ્રભાકર પિકચર્સ—

મહારથી કર્ણ

સંપૂર્ણ કર્ણ પછી ત્રણ ભવ્યચિત્રોની બહેરાત કરે છે.

(૧)

શિ વા જી

ગૌઆલજી પ્રતિપાલક શૌર્યભૂતિની વીરગાથા

(૨)

વા હમા કિ

ગમાયજીના સર્જક અને કાન્તદર્શીની જીવન કવિતા

(૩)

શંકરાચાર્ય

શંકરવેદાંતના આદ્યપુરુષ અને તત્ત્વજ્ઞની જીવનઝરમર

લાખોના ખર્ચે અને વિખ્યાત કલાકારોના
સહકારથી તૈયાર થાય છે.

—સર્વ હક્ક—

માણેકલાલ યુનીલાલ એન્ડ સન્સ લી૦

ચોપાટી ચેમ્બર્સ

મુંબઈ ૭

બાળકોનાં જીવલેણ દર્દોને
નાબુદ કરે છે.

બાલ સહાય

—એટલે—

વરાધની દવા

બાળકોને તંદુરસ્ત

બનાવનારું અમૂલ્ય ઔષધ
બાળકોનાં જીવનની તંદુરસ્તી
માટે “બાલસહાય” વરાધની
દવા તાત્કાલીક ફાયદો આપ-
નાર અમૂલ્ય ઔષધ તરીકે
પુરવાર થયેલ છે. ઘડી ઘડીમાં
થઈ આવતી અવનવી અનેક
બીમારીઓમાં દરેકે દરેક
બાળકને સંપૂર્ણ ફાયદો
મળેલો છે.

ડબી એકની કિં. રૂ. ૧-૦-૦
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જુદા.
ત્રણ ડબી સાથેની કિંમત
રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.

અનેક દર્દોનું મુજ
એક જ હોય છે.

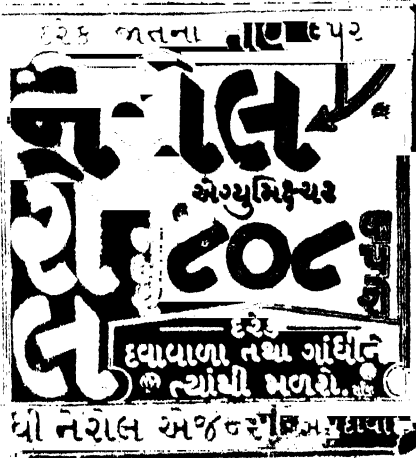
લીવર ટોનીક પીલ્સ

(રજીસ્ટર્ડ)

પેટના તમામ રોજો નાબુદ
કરનારું અમૂલ્ય ઔષધ
જીવનને નિરોગી રાખવા માટે
પેટની તંદુરસ્તીની ખાસ
જરૂરીયાત ગણાય. “લીવર
ટોનીક પીલ્સ”ના સેવનથી
ઘડીઘડીમાં થઈ આવતી અવન-
વી બીમારીઓમાં દરેકે દરેકને
સંપૂર્ણ ફાયદો મળેલો છે.
ખાલી એકની કિં. રૂ. ૧-૪-૦
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જુદા.
સંપૂર્ણ ખોરાક ત્રણ બાટલી સાથેની
કિંમત રૂ. ૩-૧૨-૦, વી. પી.
ખર્ચ માફ.

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

દરેક જાતના
તાવ, બરોળ
તથા
પેટનાં તમામ
દર્દો પર
ને રોલ
નં. ૮૦૮
રામબાણ છે.

દરેક ગામમાં દવાવાળા તથા ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે.
ધી નરોલ એન્ટિબાયોટિક અતરવાળા ત્રણ દરવાળા
અમદાવાદ.

આન્ય : ૧. કાલુપુર : દરવાળા બહાર,
૧. શેકવાડા, કપડવંજ વાયા: નડીઆદ.

હાઈકલાસ

કાપડ

: પ્રોપ્રાઇટર્સ :
પટેલ પ્રધર્સ

રેશમી, ગરમ, અને સુતરાઉ
સાથે ચિત્તરંજન સિલ્કાઈ

ચિત્તરંજન ઍન્ડ કું.

કલ્કાથ મરચન્ટસ, ટેમ્પલર્સ ઍન્ડ
આઉટફીટર્સ.

કુવારા સામે, રીચીરોડ, અમદાવાદ.

નડામા વાળ આમેય નાબુદ કરો

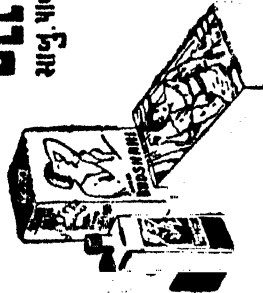

જાદુસાહી

માનુ. માવડર નવા હોશન વાપરો

અને ગોપ્ય ચાલી ઉભે
જ્યાં દરદોષી દૂર રહે
ચામડીને જેઈ જાનું
નુસાન પોચાપા સિલ્ક
વચકાવી રીતે ઢાંચ
આપે છે.

શીસીમણી અનુ
પુલઈ નં.૨

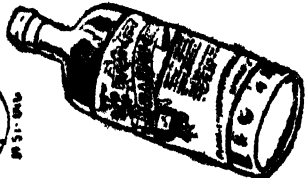

અરી મડલા લવ શામલે છે
લુપ લખી અનુસાર બોલો

ગાંધીનું
આત્મા સેન

શીઝી પુરે લેવા સિલ્કીએ
ખાટે અસીર્પટ સકળ છે
મડા મિલકતે વાસીત લગ્ન છે
લગ પેલુ જવન વાળ ઉઠે છે
રફ દેડકાં બેઠાં છે

सुन्दर पुष्पोना

प्रथम नव सुवासि

सातानुं

ऑ डी डोलोन

६६

सुन्दर पुष्पोना वरिष्ठ नव सुवासि १४ नव सुवासि सातानुं २६ ३

टो म डो से हस डी पा र् ट मे न्ट

लाल हरवाण

:

अमहावाह

પોલીસના સાદા અને
સરળ જીવનમાંથી
'પ્રકાશ'ના કળાધરે
એ સજેલી
રસકથા

સદાચ
પ્રકાશ ચિત્રો
જોવાનું જ
પસંદ કરજો

પોલીસ

જેમાં

પ્રેમઅદીખ, રત્નમાલા,
જીવન, રંજના, વિગેરે.

: દિગ્દર્શક :

પ્રકાશ ચિત્ર

શાંતિકુમાર

★
મુંઝવણના અનેક પ્રેક્ષકોએ
જે ચિત્રની મુક્તકંઠે પ્રશંસા
કરી છે તે, આપના શહેરમાં
રજુ થાય ત્યારે અવશ્ય જોજો.

★
ટૂંક સમયમાં રજુ થશે.

તૈયાર થાય છે.

કવિતા

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય

[એવરગ્રીન રીલીઝ]

શનિ, રવિ, તહેવારે મેટીની બપોરે એક વાગે

ધન્દીરા એમ. એ.
કોમરેડ, અને
કાલબરીના સફળ દિગ્દર્શક

શ્રી નંદલાલ જશવંતલાલ
ની એક વધુ સફળ કૃતિને
મુંબઈમાં મળી રહેલો
ભારે આ વકાર

૧૯૧૧ જુલાઈથી
શરૂ છે.

રાયલ રીલીઝ N. 20
ચિત્રા પ્રોડક્શન
એલ્ડ વખણાએલ્ડ
કલા સી ક ભ ચિત્ર

પ્રતિજ્ઞા

દિગ્દર્શક : નંદલાલ જશવંતલાલ

નણુંદ - ભોળાઈની ગૌરવશાળી કથા
જરૂર સહકૃદુખ જોજો

મોતીલાલ
સુવર્ણલાતા
એબી મીના
વીણા કુમારી
ભુદો અડવાની

મેજેસ્ટીક

સમય, રોજ - ૪-૭-૧૦

બુકીંગ - રાયલ ફીલ્મ સરકીટ - મુંબઈ, ૪

મુંબઈએ જે ચિત્રની
સુવર્ણ જયંતી
ઉજવવામાં ઉત્સાહ
દાખવ્યો છે. તે .

હિંદી ચિત્ર ઉદ્યોગનું
સર્વ શ્રેષ્ઠ સર્જન

રામ રાજ્ય

: દિગ્દર્શક :

વિજય ભટ્ટ

કલાદર્શક

કનુ દેસાઈ

મ કા શ
ના કથાધરો
નું સર્જન

અમદાવાદ

મુંબઈ

એવર-
ગ્રીન
રિલીઝ

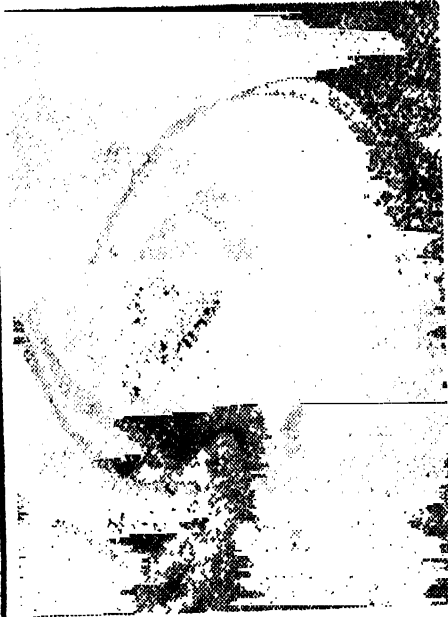
રીગલ ટીકીઝ
માં સુવર્ણ જયંતી
તરફ દ્રુત કરે છે.

સુપર
ટીકીઝ
માં હજી
ચાલે છે.

ભારતવર્ષનાં મુખ્ય શહેરોમાં
'મકાશ' ચિત્ર રજુ થાય છે, ત્યારે હજારો
મેક્ષકો આતુરતાથી એ ચિત્રો જુએ છે.

એન. આર. દેસાઈ પ્રોડક્શન્સ

સહર્ષ રજુ કરે છે

સામાજિક ચિત્રોના
સર્જનમાં અનેરી
ભાત પાડતું
રમણીય સર્જન

★

ગાલી

: દિગ્દર્શક :

રમાશંકર ચૌધરી

★

- કોમીક્સકંઠી
- નિર્માણ
- મંબુલા
[પ્રભાતની તારિકા]
- કરણ દિવાન
- ચાકુબ
- આનંદપ્રસાદ
- સુનાલિનીદેવી

અમર પિક્ચર્સ

પ્રકાશન

★

પ્રાંતિક હક્કો માટે એન. આર. દેસાઈ પ્રોડક્શન્સ
૮૪, મેઈન રોડ, દાદર, મુંબઈ-૧૪

ગુજરાતની
ડાલન સ્વરશૈલીને
એના સઘળા
માધુર્ય સાથે
પરદા ઉપર
બહેતી મૂકે છે.

કૃષ્ણભક્ત બોડાણા

નિર્દેશક : નિર્માતા — જી. બી. એચ. વાડીયા

સહકારી નિર્માતા — શ્રીમતી હીલ્સા વાડીયા

અભિનય :

માસ્તર વસંત અમૃત

રાણી પ્રેમલતા

શેખર મુખ્તાર

પાંડે, ચીમન શેઠ,

રણુભટ્ટકુમારી

સ્વર—અવિનાશ વ્યાસ

સંગીત—શંકરશાવ વ્યાસ

કળા—જગન્નાથ અહિવાસી

હાકુમાંથી દેવતા બનેલા ગુજરાતના

એક નરવીરની જીવનઝરમર

તમારા શહેરમાં ટુંક સમયમાં રજુ થશે.

સમાજને આહવાન

આપીને જીંદગીનાં
પુલનો વિકાસ સાધતી,
જીંદગીના સાચા
વિકાસને સેવતી
ગરબી નારીનાં
અંતરની સામાજિક
તસ્વીર

સે ન્ટ્ર લ

ર હ ડિ થો ઝ નું
પ્રથમ સમાજચિત્ર

પરખ

પાત્રો—

મ હે તા ખ

કૌશલ્યા, બલવન્તસિંહ,
યાકુબ, શાહુનવાજ,
સાદીકઅલી, લતિકા.

નિર્માતા - દિ ગૂ દર્શક :-

શ્રી. સોહરાબ મોદી

ચિત્રકથા :- ગીતો :-

પં. સુદર્શન આર્ટ્સ લખનવી
અને ગાફીલ

સંગીત :- ખુરશીદ અન્વર

તહ મા રા શ હે ર માં
આવે ત્યારે જરૂર બેસો !

આવે છે -
મુંબાઈમાં મિનરવા

[મિનરવા ફિલ્મ એક્ષચેન્જ રીલીઝ • ફેમર્સ પિક્ચર્સ દ્વારા]

મુંબાઈ, સી. પી. સી. આઈ; દક્ષિણ અને બંગાલ • દક્ષિણ હિંદ અને સિંધ
ફેમર્સ પિક્ચર્સ :: દેશાઈ એન્ડ કું.

જા'દગીને
વીમો ઉતારનાર

: સ્થાપના :
૧૯૨૪

ધી પેરમાઉન્ટ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર
પ્રાણલાલ ટી. સુનશી

:: ફાયદા ::

[૧] પોલિસી હોલ્ડરને
ડાયરેક્ટરોની ઓફિસમાં
પ્રતિનિધિત્વ

[૨] પ્રિમિયમના ઓછા દર
છતાં પૂરેપૂરી સગવડ

[૩] પોલિસી બંધ ન પડે
તેવી યોજના

[૪] કલેઇમ્સની સહાનુભૂતિ
ભરી તાત્કાલિક પતાવડ

દરેક ગામે પગારથી અથવા કમિશનથી એજન્ટો
નિમવાના છે. ઉદાર શરતો અને રીન્યુઅલ.

— લખો યા મળો —

એન. દેસાઈ એન્ડ કું.

: ચીફ એજન્ટ્સ :

૪૫/૨ ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

“હું વિદ્યા મેળવીશ”

આ એક વાક્યને જીવતું કરવા
જેણે ૧૦૦૦ માઈલની પગપાળા
મુસાફરી કરી અને કાશીની વિદ્યા
ઘેર આણી એવા એક જ્ઞાનવીરની

જીવન કથા

રા. મ. શા સ્ત્રી

જેમના નામે આજે જ
ન્યાયના દીવા બળે છે.

પ્રભાત

ચારિત્ર્યના ઘડતરની કથાને
રૂપેરી પરદા પર યોલતી કરે છે.

— પ્રભાતનું આ સંત્યપ્રિય, દેશરંજી
ચિત્ર હિંદુસ્તાનના દ્વિતીય ઉદ્યોગનું
ગૌરવ બની ગયેલ છે.

— તમારાં શહેરના ઇન્સપેરમાં આવે ત્યારે —
અવશ્ય .∴ જો જો

રાજકમલ કલામંદીરનાં બે

પ્રકાશ માન અમૂલ્ય રત્નો

કર્મવાદનો મહિમા
ગાતું લક્ષિત ચિત્ર

માલી (હિન્દી)

લક્ષિત્યા મળા (મરાઠી)

*

બી. શાંતા રામ

નું

રાજકમલ ચિત્ર

: ભૂમિકા :

મા. કૃષ્ણરાવ

અમીર કર્ણાટકી

બેબી નલીની

મુંગમમાં મહીનાઓથી

ચમકી રહ્યું છે.

નાવેલી (મુંગમ)

*

કવિ કાલિદાસની

જગવિખ્યાત કૃતિ

શકુન્તલા

*

બી. શાંતા રામ

દિગ્દર્શીત

રાજકમલ ચિત્ર

: ભૂમિકા :

જય શ્રી

ચંદ્રમેહન

* ... વિગેશ ...

મુંગમમાં એક વર્ષથી

ચાલી રહ્યું છે.

સ્વસ્તિક (મુંગમ)

*

REMEMBER IT IS RAJKAMAL

:સુભદ્ર ગ્રંથાવલિ:

દૂંકા ગાળામાં જ આ ગ્રંથમાળા અતિ
લોકપ્રિય થઈ શકી છે.

માત્ર છ રૂપીઆના
વાર્ષિક લવાજમમાં
આઠસો પાના જેટલું
વાચન આપને મળે છે.

ચોથું પ્રકાશન
કુળદીપક [તેયાર થાય છે]

આદક બનવા લખો :

સુભદ્ર પ્રકાશન મંદિર
૨૨૩૬ બાઉઆની પોળ;
રાયપુર : અમદાવાદ.

શ્રી સીતારામ સર્મા ની કૃતિઓ

: નવલકથા :

ભારતી
સુવર્ણ પિંજર
ભભકતી જવાહર
સુભગા
વીણાવિહારી

: નવલિકા :

ખાલી ખોળો
સળગતો સંસાર
નવનિર્માની વાતો

: કવિતા :

સ્વદેશ ગીતો
પ્રસન્નાંજલિ

: નિબંધ :

આપણો સંસાર

